

КЪУМУКЪ ТИЛ

10-11

Н. Х. ОБЛМЕСОВ, Н. Э. ГЪЖИАГЪМАТОВ

КЪУМУКЪ ТИЛ

10-11 класлар учун

*Дагъыстан Республиканы Билим берив
министерлиги бегетген*

МАГЪАЧКЪАЛА
НИИ ПЕДАГОГИКА ИЗДАТЕЛЬСТВОСУ
2001

ББК 81.63 (Кум)—92

0—56 **Ольмесов Н.Х., Гъжиагъматов Н.Э.**
Къумукъ тил: 10-11 класлар учун. РД-ны Билим
берив министерлиги бегетген. — Магъачкъала:
НИИ педагогика издательствосу, 2001. — 168 с.
Ольмесов Н. Х., Гаджихмедов Н. Э. Кумыкский
язык: 10-11 кл.

ББК 81.63(Кум)—92

К $\frac{93}{\text{М } 124(03) - 2001}$ 2001

ISBN 5-94328-002-2

© Ольмесов Н. Х.,
Гаджихмедов Н. Э.
© Издательство
НИИ педагогики, 2001

§ 1. Фонетика. Графика. Орфоэпия. Орфография. Тил культураны.

Фонетика — тилни аваз кырулушун ахтараган бөлүк. Тилни аваз кырулушуна гире:

1. Авазланы этилеген кюю (авазлар неден этиле, не ерде этиле, кыйсы сөйлөс сандары сртакчылыккэ эте, нечик айтыла).

2. Сөзю маънасын алышдыраган аслу авазлар ва оланы вариантлары.

3. Авазлар бир-бирине таъсир этип болаган яда авазлар сөзде ерлешген кююне гөре болаган алышынывлар.

4. Авазланы тарихде алышынган кюйлери (тилге кышулган, тилден тайган, айтылышы алышынган авазлар).

5. Башга тиллерден гелген авазлар.

6. Авазланы кыолланышы (сөзю башында, ортасында, ахырында, бир-бирини кырышында).

7. Сөздеги авазланы тюшеген, кышулаган, ерлерин алышдыраган кюйлери.

Графика тилдеги авазланы язывдагы белгилерин — гыарпланы ахтара. Гыарплар белгили бир низам булан алфавитде кыйыла. Графикада шулай масъалалар чечиле:

1. Халккэ тарихде кыоллаган алфавитлери.

2. Гыалиги алфавитдеги гыарплар.

3. Эки аваз да, бир аваз да гөрсетеген гыарплар.

4. Эки тюрлю аваз гөрсетеген гыарплар.

Орфоэпия тилни тюз сөйлөс кыйдаларын ахтара. Орфоэпияда шулай масъалалар чечиле:

1. Тарихде тюз сөйлөс кыйдаланы токыташыву.

2. Тюз сөйлөс кыйдаланы аслу диалектлеге кюрчюленивю.

3. Фонетика булан байлавлу тюз кыйдалар.

4. Морфология булан байлавлу тюз сөйлөс кыйдалар.

Орфография — тюз язывну токыташдырылган кыйдалары ва оланы кыйымы.

Орфографияда шулай масъалалар чечиле:

1. Айтылышына гөре язылаган гезиклер.

2. Морфология гесимлени (тамур, кышумча) сакылап (алышдырмай) язылаган гезиклер.

3. Тилде язылышы токыташган айры-айры сөзлер.

Тил культурасы — тюз, терен маъналы, сёз ерине гёре, чебер сёйлев.

Тюз сёйлев демек тилдеги бары да токъташгъан къайдаланы къоллап билмек бола. О тил культурасыны биринчи канзиси деме ярай. Тил культурасыны даражасы оърде болмакъ учун сёйлев терен маъналы болма герек. Тилни сёз ерине гёре тийишлилерин айырып алып маънаны терен, генг берме имканлыкъ бере. Тилдеги суратлав, тенглешдирип сёзлени, тилдеги къужурлу сёз тагъымланы онгайлы къоллав тил культурасыны даражасын гётере. Юрюлеген лакъыр сёз ерине гёре, гъалгъа гёре болма герек.

§ 2. Созукъ авазлар ва гъарплар

Оьпкелерден гелеген тавуш бавланы къартыллатып (тавушдан) болагъан авазлагъа **созукъ** авазлар деп айтыла.

Созукъ авазлар тавушдан этиле, неге тьогьол оланы айтагъанда тилни алды яда арты танглавгъа гётериле, эринлер бюреле яда бюрелмей, тек тавуш агъым пуршавлагъа урунмай (къавгъа къошулмай) узагыла (созула).

Къумукъ тилде 8 созукъ бар: **а, о, у, ы, и, э, оь, уь.**

Созукъ авазланы язывда гёрсетеген гъарплар 12 бар: **а, о, у, ы, и, э, оь, уь, е, ё, ю, я.**

Е, ё, ю, я гъарплар бир авазны да, эки авазны да гёрсете: сёзню башында ва созукъ авазлардан сонг **е** гъарп **йэ** авазланы, **ё** гъарп **йо, йо** авазланы, **ю** гъарп **йу, йуь** авазланы, **я** гъарп **йа** авазланы гёрсете. Бёлеген **ь, ь** белгилерден сонг да **е** гъарп **йэ, я** гъарп **йа, ё** гъарп **йо, йоь** авазланы гёрсете. Тутукъ авазлардан сонг гелгенде **е** гъарп **э** авазны, **ё** гъарп **оь** авазны, **ю** гъарп **уь** авазны гёрсете.

Белгилерине гёре созукълар шулай бёлюкlege бёлконе:

1. Этилеген ерине гёре:

а) ал созукълар яда инче созукълар: **и, э, оь, уь.** Бу созукъланы айтагъанда тилни алды къатты танглавгъа гётериле.

б) арт созукълар яда къалын созукълар: **а, о, у, ы.** Бу созукъланы айтагъанда тилни арты йьмышакъ танглавгъа гётериле.

II. Эринлени ортакъчылыгъына гёре:

а) эринли созукълар **о, у, уь, оь.**

б) эринсиз созукълар: **а, ы, и, э.**

Эринли созукъланы айтагъанда эринлер бюреле, алгъа тебериле.

III. Тил танглавгъа не даражада гётерилегенине къарап:

а) генг созукъ: **а**

б) тар созукълар: **ы, и, у, уь.**

в) орта созукълар: **о, оь, э.**

Авазны айтагъанда тилни арты йымышакъ танглавгъа аз гётерилип, танглавну да, тилни де арасында генг мезгил къала.

Тар созукъланы айтагъанда тил гётерилип, тилни де, танглавну да арасында тар мезгил къала.

1. Сёзлердеги созукъ авазланы ва гъарпланы гёрсетигиз.

Бёдене, атгъялман, ябалакъ, гётюрчюн, къоян, бёрю, тюлкю, къарлыгъач, атгёкъ, гёбелек.

У ъ л г ю : бёдене [боьдэнэ]

2. “Агъачлыкъ” деген темагъа берилген сёзлени, дагъы да сёзлер къошуп, толтуругъуз, сонг сёзлердеги созукъланы къалынлыгъына ва инчелигине гёре тапкъырлар этигиз. Жаяланы ичинде авазланы гёрсетигиз, *масала*: агъачлыкъ, терек, бутакъ, уьлкюлер, эмен, ёге...

У ъ л г ю :

къалын

инче

Агъачлыкъ (агъачлыкъ)

терек [тэрэк]

3. Ширудан бёлкюню авазларын гёрсетип языгъыз. Созукъланы белгилерине гёре анализ этигиз.

Гюндюзлер кюлеп,
Гечелер ай иржайгъан.
Шо пурха терезени
Нюрю мени де чайгъан.

(*Б.Магъамматов.*)

У ъ л г ю : [гуьннуьзлэр]...

уь — инче, эринли, тар.

4. Абзарыгъыздагъы, уьюгюздеги предметлени атларыны арасындан эринли созукълу сёзлени языгъыз: е, ё, ю, я гъарплар гелеген сёзлени жаяларда айтылышын гёрсетигиз.

Масала: уьй, къапу, тёшек, [тоьшэк], ...

5. Алдагъы тапшуруудагъы сёзлени къоллап, 10 жумла языгъыз. Жумлалар “Бизин уьй” деген тема булан байлавлу болсун.

Масала: Бизин уьй юртну ортасында, межитни къырыпыйында, ерлешген...

6. Тюпдеги гесекдеги атлыкъланы эки тапкъыргъа языгъыз. Биринчи тапкъыргъа а, о, у, ы созукълары булангъы атлыкъланы языгъыз. Биринчи ва экинчи тапкъырдагъы сёзлени айтылышында не башгъалыкъ барны айтыгъыз.

Буланы хоншусунда Ильяс деген бир пакъыр гиши бар эди. Муну да Абидат деген къызы бар эди. Ильяс озюню пакъырлыгъындан Абдулла байгъа къуллукъ эте эди. Абдулла Ильясны, хоншулугъу учун, башгъа ялчыларына тенг гёрмей, яхшы кёмек де эте.

Ильяс да, Рабият да ишлеп тапгъанын уыюню амалсыз затларына туююл эсе артыкъ харж этмей, кызы Абидатны охутмагъа къаст эте.

Обзлени авул молласы Исмайыл молланы къатыны Жамият обзюшо уюнде йигирмадан артыкъ кызыяшланы жыйып, къуранны, башгъа гиччи гюрк китапланы охутуп, хыйлы кызыяшлагъа пайда берген эди.

(Н. Батырмурзаев.)

7. Е, ё, ю, я гъарплар созукълардан сонг гелеген сёзлер языгъыз, оланы жаяларда айтылышын гёрсетигиз. Сёзлени шулай темалагъа язма ярай:

“Адамны ва гъайванны санлары”, “Бизин уыягълюдегилер не эте”.

Масала: “Адамны ва гъайванланы санлары: туякъ [туйакъ] аякъ[айакъ],...

Бизин уыягълюдегилер не эте: Анам аяй [айай], бояй [бойай],... Атам буюра [буйура],... Иним тие (тийэ),... Къурдашым сююне [суыйуьнэ].

8. Е, ё, ю, я гъарплар тутукълардан сонг эки къабатлашгъанда нечик авазланы гёрсетегенни топдеги сёзлени айтылышын жаяланы ичине язып гёрсетигиз.

Тююн, гюе, сююне, сюе, тюе, бююр, тоюр, сюем, чоюр.

У ъ л г ю : Тююр [туыйуър],...

9. Шигърудан бёлуклени созукъ авазлар айтылагъан кюйде языгъыз, къалын ва инче созукъланы гёрсетигиз, эринли ва эринсиз созукъланы гёрсетигиз.

Ёлумдай айланч-къуйланч
Тамурумда къан тапып,
Тамурланып къалгъандай,
Токътагъанман адашып.
Тамурума тынгласам,
Къан чакъыра, къан тарта,
Тас этгенлерим гелип,
Уялта да, кыызарта.
Кимни тас этмедим мен
Аз оьмюрюм аздырып?!
Сав тувгъан эрлериме
Савлай кёрлер къаздырып...

(Б. Магъамматов.)

10. Эринли созукълар булангъы жанланы, къушланы атларын языгъыз (Ким кеп язар экен).

Масала: Гёдек [гоьдэк], къозу [къозу], кьой [кьой],...

11. Жанланы атлары булан 10 жумла къуругъуз, яда сочинение языгъыз. Темалар: “Мени гёдегим”, “Инимни къозусу”, “Мен гъайванлагъа

къарайман”, “Жюжек сувгъа тюшюп оьлген кюй”, “Бёденени йымырткъаларына тиймедим”.

12. Текстни охутъуз. Огъар ат салыгъыз. Е, ё, ю, я гъарлары булангъы сёзлени язып алыгъыз, оланы айтылышын гёрсетигиз. Къалын ва инче созукъду сёзлени тапкъырлар этигиз.

Бузулгъан гемени такъталарындан бир йимик тенглерин салып, байлап, бегитип, бир къайыкъ этдим. Къайыкъны сувгъа салып, аллагъгъа тавакал этип, оьзюм де минип гетдим.

Бираздан сонг къайыкъ барып бир тавну тюбюне гирди. Татавул да баргъан сайын тар болуп, бек къарангы. Башым тавгъа тийип, юрегим ярылып, къоркъуп бётгёбен тюшюп къайыкъны ичинде янтаяман. Юхлап гётген экенмен. Бир замандан уянып, гёзюмню ачып къарадым. Бир ярыкъ ерге чыккъанман, къайыгъым да бир ерге байлангъан. Бир нече адам айланамны алып, магъа къарап туралар. Буланы гёргенде турдум. Булар мени яныма гелип сёйледи, тилин билмедим. Арасындан бириси гелип, магъа арапча сёйледи.

(Н. Батырмурзаев.)

§ 3. Созукъ авазланы къолланышы

1. **А, и, э** авазлар сёзню не еринде де къоллана.

Масала: арба, энеге [энэгэ], иниси.

2. **У, уь** авазлар биринчи ва экинчи бувунларда кёп къоллана.

Масала: улакъ, улан, уьлке [уьлкэ].

3. **Ы** аваз сёзню башында къолланмай. Биринчи бувундан къайры бувунларда къалын созукълар бар буса да, сёзню башында и къоллана.

Масала: инныр, ишыла, ишым, ишылавуч.

4. **О, оь** авазлар биринчи бувунда тюгюл къолланмай. Олар сёзню башында да, сёзню ичинде де биринчи бувунда айтыла.

Масала: отлав, оьпке [оьпкэ], сой, сёндю [соьндуь].

5. **Къумукъ** тилде сёзню ичинде янаша эки созукъ къолланмай.

Башгъа тиллерден алынгъан яда уьнлюклерден этилген сёзлерде эки созукъ янаша ёлугъа.

Масала: радио, суал, баав.

Къошма сёзлерде эки тамур къошулгъан ерде эки созукъ янаша гелип къалса, бириси тюше.

Масала: Уллу ана > уллана, гече орта > гечорта.

6. **Б, в, м, п** тутукъланы янында эринсиз созукълар эринлеше.

Масала: хамыр > хамур, чыбыкъ > чубукъ, тамыр > тамур, авыз > аууз.

17. Текстни чебер охутъуз. Огъар ат салыгъыз. Эринли тутукълар б, в, м, н эринсиз созукъланы эринлешдирген сёзлени табыгъыз. Шо созукълар эринлешгени неден билегенигизни айтыгъыз. Сизин юртда *бичен, пысып, чабып* деген сёзлер нечицк айтылагъанны аян этигиз.

Ёлну бир яны будай тарлавлар. Бириси яны терец татавул. Татавулну эки де яны къамуш къатыш бичен. Анакъда эдик. Абим, чалгъыгъа билевюн де ишып, чала башлады. Мен де бираз арекде, татавулну ачыкъ еринде одтуруп, сувну устьюнде чабып айланагъан жибицлеге къарайман. Аллелей, олагъа, бир де башгъа тюгюл хоккей ойнайгъандац.

Сувну ичиндеги бир къамуш уълкю хозгъала башлады. Не зат экен деп аста булан, тавушумну чыгъармай къарайман: къамуш арадан такъалыбакъаны башы гёрюндю. О дёртаякъъланып хыргъа оърлене башлады. Мен чи къалгъанман пысып. Сонг такъалыбакъа хыргъа минди, будай тарлавлгъа багъып юрюдю. Алдындагъы бир цонкъгъа тюшоп, кёкге багъып къалды. Аякълары тырпыллай, гъавада илинме зат излей. Къарап тураман. Не болар экен? Такъалыбакъа къабургъасына айланып, аякъгъа турма къарай. Такъалыбакъам башы булан ябушагъан кочаплар йимик, къаркъарасын оьрге гётерип, “мостик” этди ва айланып аякъгъа турду.

(*М. Самуев.*)

18. Тюдде берилген сёзлени юртугъузда айтагъан кюй булан тенглешдиригиз, нечицк башгъалыкълар барны айтыгъыз. Шо сёзлерде созукълар иччеликде, къалынлыкъда неге гелишмегени ицнглагыгъыз.

Ицныр, ишым, иштырлана, идара, илашгъа, изгъар, илькъ, ишыла, ицкъылап, ирахы, иргъытмакъ, ицбайы, ицхилат, ицхтибар, ицхтияр, ицхылмакъ, ишгъынсыз, иштырылмакъ.

§ 4. Тутукъ авазлар ва гъарплар

Оьцкелерден гелеген гъава, тавуш бавланы къартыллатып яда къартыллатмай, авузда тюрлю-тюрлю сёйлев санлары этеген пуршавлукълагъа ёлугъуп этилеген авазлагъа **тутукъ авазлар** деп айтыла.

Тутукъ авазлар бирлери тавушдан да, къавгъадан да, бирлери буса къавгъадан этиле.

Тавуш бавланы къартыллатып ва сёйлев санлар этеген пуршавлагъа урунуп тутукълар тавушдан да, къавгъадан да этиле. Олагъа **ягыравукъ** тутукълар деп айтыла.

Тавуш бавланы къартыллатмай, (тавуш яралмай), оьцкелерден гелеген гъава тюрлю-тюрлю пуршавлукълагъа урунуп этилеген тутукъ авазлар къавгъадан этиле. Олагъа **сангыравукъ** тутукълар деп айтыла.

Къумукъ тилде 25 тутукъ аваз бар:

б, в, г, гъ, гь, д, ж, з, и, к, къ, л, м, н, нг, ц, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, ь.

7. Къумукъ тилде сёзлердеги созукъланы тюшюп къалагъан яда къысгъартылып айтылагъан кюйлер ёлугъа. Шо кёбюсю сёзге къошумчалар къошулгъанда экинчи бунда бола.

Масала: авуз + у > авузу > авзу, бурун + у > буруну > бурну, йымышакъ (экинчи у аваз къысгъартылып айтыла).

8. Созукъ авазлар алдындагъы ва артындагъы тутукъланы йымышакъ да, къатты да эте: инче созукълар йымышакъ эте, къалынлары — къатты.

Масала: алма (м, л — къатты, неге тюгюл а авазны къырыйында), юзюм [йуъзуъм] (и, з, м авазлар йымышакъ, неге тюгюл уъ авазны къырыйында).

9. Сёзю ичинде тар, орта, генг созукълар бар буса, олар бир-бирине таъсир этип, тегишленип, бир-бирине ошайгъан болма бола.

Масала: ултан > олтан, оху > уху.

10. Сёзю алдагъы буну къалын ва къатты буса, артда къошулагъан бунлар да къалын ва къатты бола, алдагъы буну инче ва йымышакъ буса, къошулагъан бунлар да инче ва йымышакъ бола. Шолай гъалгъа *гелишив* деп айта.

Масала: къой + лар + ы, ирк + лер + и.

Эринлерде де шолай гелише. *Масала:* уй + нуь, ат + ны, сув + ну, ит + ни.

13. Тюпде берилген къошма сёзлени нечик сёзлерден болгъаны герсетигиз. Къошма сёзге айлангъанда созукъларда не алышыны болгъанны айтыгъыз.

Къайнана, къайната, къагъбаш, гечорта, авзачыкъ.

Уъ лгю : къайнана < къайын ана (ы аваз тюшген)...

14. Табиат булан байлавлу о авазы булангъы сёзлени языгъыз. Сёзлени тапкъырлар этигиз, О аваз башында гелеген сёзлени бир тапкъыргъа, сёзю ичинде гелеген сёзлени экинчи тапкъыргъа языгъыз.

Масала: От, орман, тогъай, къол.

15. Биринчи ва экинчи бунларда у, уъ авазлары, къалгъан бунларында буса а, ы, э, и авазлары булангъы сёзлени языгъыз. Е,ё, ю, я гъарлары бар сёзлени айтылышы герсетигиз.

Масала: улакъ, уьлке [уьлкэ], туман, туякъ [туякъ], сюек [суьйэк],... (Сёзлени шулай темалардан излеме ярай: “Жанлар”, “Табиат”, “Адамны, гъайванны санлары”, “Къол алатлар”).

16. А аваз гелеген мал-матагъ булан байлавлу сёзлер языгъыз, сёзлени уъ тапкъыр этигиз: а аваз сёзю ортасындагъы сёзлени экинчи тапкъыргъа, а аваз сёзю ахырындагъы сёзлени уъчюнчю тапкъыргъа языгъыз. Сиз шо предметлени къайсыны гъакъында сёйлеме сюе бусагъыз, сёйлегиз яда шоланы гъакъында 5 жумла къуругъуз.

Уъ лгю : тахтабек, хали, ювургъан,...

Булань айтагъанда гъава пуршавгъа уруна, пуршав бирден тая, аваз чартлап чыгъа.

в) ишылавуучлар: **в, ф, ж, ш, б, с, гъ, гь, й, х.**

Бу авазланы айтагъанда сөйлев санлар бир-бирине бек ювукъ болуп, гъава кысылып, ишылып чыгъа. Шо саялы олагъа ишылавуучлар дей.

г) ян тутукъ: **л.**

Тилни учу оьрдеги тишлени артына тийип, гъаваны токътата. Гъава тилни эки янындан чыгъа. Шо саялы ян тутукъ дей.

д) къартыллавуукъ: **р.** Тилни учу къартыллап этиле.

е) къошулчанлар: **ц, ч, ж, нг.** Олар чартлавуукълар да, ишылавуучлар да къошулуп этиле: $ц = т + с$, $ч = т + ш$, $ж = д + ж$, $т + ж$, $нг = н + гъ$, $н + г.$

III. Этилеген ерине къарап:

а) эрин тутукълар: **б, п, м, в.**

б) тамакъ тутукълар: **гъ, ь.**

в) арт тил тутукълар: **гъ, къ, х, нг.**

г) орта тил тутукълар: **г, к, й.**

д) ал тил тутукълар: **д, т, ж** (ва ону сөзню ичиндеги ва ахырындагъы варианты) **ш, з, л, н, р, ц, ч.**

IV. Къаттылыгъына ва йымышакълыгъына къарап:

а) гъар заман къатты: **къ, гъ, х.**

б) гъар заман йымышакъ тутукълар **г, к.** Къалгъан тутукъ авазлар къалын созукъланы кыырийында къатты бола, инче созукъланы кыырийында йымышакъ бола.

19. Тюнде берилген шигърудан сонорныйланы, янгыравланы, сангыравланы язып алыгъыз. Бир сөзде янгыравлар да, сангыравлар бар сөзлени де язып алыгъыз.

Бизин заман олай заман,
Биз тюгюлбюз гъекюнчлю.
Бугюн бар тавушдан
Халкъны тавушу гючлю.
Ахырына чыкъмайлы,
Ишни къоймасбыз ярты;
Башы арив башлангъан,
Хайырлы болсун арты.

(Ж. Керимова.)

Уьлгю: сонорныйлар: **н,...**

янгыравлар: **б,...**

сангыравлар: **гъ**

Бир сөзде янгыравлар да, сонорныйлар да: **бизин, заман,...**

20. Янгырав тутукълагъа да, сангырав тутукълагъа да айры-айры тилкыырлар этигиз. Бары да тапкыырлар бир темагъа яда гъар янгырав ва сангырав жутгъа айры темагъа сөзлер языгъыз. Гъар жутну тапкыырларын охугъуз, олардагъы башгъалыкъланы айтыгъыз. Бир тайпа сөзлер булан жумлалар кыуругъуз.

Оланы бирини орнунда бирин кьолласа, сёзню маънасы алышына. *Масала:*

бар	гар	къар
чар	яр [йар]	баш
тап	къаш	чап
яп [йап]	бил	тил
тиш	бир	тий

Тутукъ авазланы ызывда гёрсетеген гьарплар б (бэ), в (вэ), г (гэ), гь (гъа), гь (гъа), д (де), ж (же), з (зэ), и (ий), к (ка), къ (къа), л (эл), м (эм), н (эн), нг (энг), п (пэ), р (эр), с (эс), т (тэ), ф (эф), х (ха), ц (це), ч (ча), ш (ша), ъ (къатты белги), ь (йымышакъ белги).

Алфавитге къошум маълуматлар:

а) в гьарп къумукъ тилдеги эки эринли в авазны да рус тилден гелген тиш —эринли в авазны да гёрсете.

Масала: сув, авара, врач, витрина.

б) ж гьарп сёзню башындагъы къошулгъан авазны да [дж] сёзню ичиндеги ва ахырындагъы ишылавуч ж авазны да гёрсете.

Аслу аваз сёзню башындагъы ж аваз гьисаплана.

Масала: жюжек, жагьил, жан.

в) ш гьарп къумукъ тилдеги ш авазны да, рус тилден гелген сёзлердеги ш, щ авазланы да гёрсете.

Масала: шиша, аша, шар, ящик, шетка.

г) а гьарп тамакъ тутукъ ъ авазны да гёрсете, айырагъан белги гьисапда да къоллана.

Масала: баъли, таъсир, атъялман, къызъяш.

д) ь гьарп айырыв белги гьисапда да, рус тилден гелген къалын созукълу сёзлерде алдындагъы тутукъ авазны йымышакълыгъын гёрсетме де къоллана.

Масала: гёзъяш, огъюзъемиш, рояль, руль.

Белгилерине гёре тутукълар шулай бёлюкlege бёлуне:

1. Тавушну да, къавгъаны да ортакъчылыгъына къарап:

а) сонорныйлар: л, м, н, нг, р, й. Буларда тавуш къалгъан тутукълардан эсе кёп. Тавушну кёплюгюне гёре сонорныйлар созукълагъа ювукъ.

б) янгыравлар: б, в, г, гь, д, ж, з, ва в, ж авазланы вариантлары. Бу авазлар тавуш бавланы къартыллатып болгъан тавушдан да, сёйлев санларыны пуршавлугъунда болгъан къавгъадан да этиле.

в) Сангыравлар: гь, к, къ, п, с, т, ф, х, ц, ш, ъ. Бу авазлар авуздагъы сёйлев санлар этеген пуршавлукъ гери урулмакъны натижасында болагъан къавгъадан этиле.

II. Айтылагъан кююне къарап:

а) чартлавукъ тутукълар: б, п, г, к, д, т, къ, ъ.

б) бурун чартлавукълар: н, нг, м.

г — к гамиш — кюлай д — т дазу — тав б — п багъана — посагъа.

21. Гёнгюгюзден билеген шиъруну азыгъыз. Къатты тутукълу сёзлени бир тапкъыргъа, йымышакъ тутукълу сёзлени экинчи тапкъыргъа азыгъыз. Оланы къаттылыгъы ва йымышакълыгъы неден гъасил болагъанны айтыгъыз.

22. Барыгъыз да билеген бир ёмакъны класда авуздан айтыгъыз яда тюрлю-тюрлю ёмакъланы айтыгъыз. Къ, гъ, х тутукълар булангъы сёзлени бир тапкъыргъа, г, к тутукълары булангъы сёзлени бириси тапкъыргъа азыгъыз. Биринчи ва экинчи тапкъырларда нечик созукълар къоллангъанны айтыгъыз.

Мисала: Бир болгъан, бир болмагъан, бёрю де, арсланкъаплан да, тюлкую де бирче яшай болгъан. Олар гъавгъа чыгъа..

арсланкъаплан	тюлкую [туълкую]
болгъан	

23. Тюпде берилген сёзлерден янгыравланы сангыравлар булан, сангыравланы янгыравлар булан алышдырып башгъа маъналары булангъы сёзлер этигиз.

кёк — гёк	бар — баш	тар — бар
сат —	гет —	тиш —
аш —	абай —	сес —
таш —	аз —	сав —
бир —	ай —	арба —
бакъа —	такъа —	ана —
атав —	бата —	бек —

24. Къалын созукълары булангъы сёзлер булан бир тапкъыр, инче созукълары булангъы сёзлер булан бирдагъы тапкъыр этигиз. Шо тапкъырлардагъы тутукълагъа тергев этигиз.

Шулай темалагъа язма ярай: “Бизин юрт”, “Фермада”, “Школада” яда билеген ёмагъыгъызны язып, шондагъы сёзлени тапкъырлар этмеге ярай.

Уългю:

аран	бёлме	[боълмэ]
сыйыр	гюрен	[гуьрэн]

25. Тюпде берилген текстни чебер охугъуз. Огъар ат салыгъыз. Биринчилей, сёзде барысы да янгырав тутукълары булангъы сёзлени язып алыгъыз, экинчилей, бары да сангырав тутукъ сёзлени язып алыгъыз, уьчюнчулей, чартлавукъ тутукълары булангъы сёзлени язып алыгъыз, дёртюнчулей, ишылавуч тутукълары булангъы сёзлени язып алыгъыз.

Башир, гюнню узагъында сирив булан юрюп, сув болгъан, арыгъан. Гьусейинни гезет этип болмажагъын билди, бар гючюн салып, исси, амма енгил гийинди. Къуру оьлен тыгъылгъан чарыкъларыны бетин басгъан, тобукъдан оьрге

чыгышы чырмалгъан долакъларыны авузларын чарыкъ бавлары булан кысып байлады. Кысыгъа тери тонуну белин хыңжалы тыгъылгъан белбаву булан кысыды, чюйре беркюн къулакъларыны учларына етишгинче басып гийди, анди ямучуну бавларын тамакъ тюбюнден кысып байлады ва Къалбацны чакъырды. Огъар да артгъа салгъан гъалтамасын берди.

(М. Хангишиев.)

У ъ л г ю :

1. булан,...
2. этип,...
3. гюнню,...
4. сув,...

26. Тюпде берилген сёзлердеги созукъланы ва тутукъланы белгилерин гёрсетигиз. айтылышын жаяларда гёрсетигиз. Гъар сёз булан жумла къуругъуз.

Жюжек, гёдек, бузав, къозу, улакъ, кюлай, къодукъ.

У ъ л г ю :

жюжек [жуъжэк]

ж — тутукъ, янгырав, къошулчан, ал тил.

уъ — созукъ, инче, эринли, тар.

ж — тутукъ, янгырав, ишылавуч, ал тил.

э — созукъ, инче, эринсиз, орта.

у — тутукъ, сангырав, чартлавукъ, орта тил.

§ 5. Тутукъ авазланы къолланышы

1. Къумукъ тилде сёзню башында эки тутукъ янаша гелмей, шо саялы рус тилден гелген сёзлерде я алдына, я эки де тутукъну ортасына созукъ салып айта:

Масала: ишкаш, истол, кулуи, (тюз язылышы: шкап, стол, клуб).

2. Сёзню башында **гъ**, **нг**, **ъ**, ишылавуч **ж** къолланмай. Олар бары да сёзню ичинде къоллана, **нг**, **ж** авазлар сёзню ахырында да къоллана.

Масала: бугъа, тогъас, танг, баъли, тангала.

3. Тюрлю-тюрлю сёйлешлерде сёзню башында сангырав ва янгырав жутлар **г** — **к**, **д** — **т**, **б** — **п** бир йимик къолланмай.

Масала: гесек — терик къумукълар кесек, посагъа — тавтюп сёйлешлерде: босагъа, дамгъа — хасавюрт сёйлешлерде: тамгъа.

4. Сёзню ахырында янгырав тутукълар **в**, **з** ва бары да сонорныйлар къоллана.

Масала: аваз, тав, танг, аран, адам, ай.

5. Къумукъ тилде **х** аваз сёзню башында башгъа тиллерден гелген сёзлерде къоллана. Ондан къайры да, къумукъ

сөзлердеги **кь** аваз чартлау тутуун тас этип, **х** авазгъа айлангы да ёлугъа. Шо саялы бир-бир сөйлешлерде сөзню башында **х** бар ерде башыгаларында **кь** ёлугъа.

Масала: хозгъалыв кьозгъалыв, хум кьжум, хапый кьашпый.

27. Сөзню ортасында ва ахырында негъ аваз гелеген сөзлени изыгъыз.

Уьлгю: мангалай тенг [тэнг]

28. Сөзню башында да, ортасында да **ж** гьарп изылагъан сөзлени изыгъыз, оланы охуп башыгалыгыны айтыгъыз.

Уьлгю:

жюжек [жуьжэк]

жыяжакъ [жыйажакъ]

жыжым

29. Башында **ж** аваз гелеген сөзлени де, ортасында ва ахырында **ж** гелеген сөзлени де танкырлар этигиз. Танкырлардагы сөзлени охутууз, айтылышындагы башыгалыкыгъа тергев беригиз.

Уьлгю:

жан хонажин

стаж жымчыкъ

30. Шигъруну чебер охутууз, шигърудагы тутукъ авазланы анализ этигиз. Гьар тутукъну белгилерин гьрсетигиз.

Гюзню гюню

Гюнгурт болгъан энни гюню ярыгъы,
Терек тюнге сари шаршав йылгъан.
Нашман кюйде йырлап уча турналар,
Гюзлюк будай салктын чыкыгъа чайылгъан.
Бары да зат хуйлангъандай гьрюне,
Къырав басын бечигенлер ал гюллер.
Бурма чачлы бутакълагъа сыйынып
Алдын йнимик сарын айтмай бюлбюллер.
Сессиз, пыса, от-орманлар буюгъа,
Табиат да ошай ойгъа батгъангъа.
Гече узакъ болгъан гъали эрте ятгъангъа.
Ялкывлду деп гюзню сексе суймеймен,
Огъар халкыны юреклери тюз болду.
Гелсе-гелсин исси яйны къувалац,
Бу гюзюбюз берекетли гюз болду.

(*Б. Астемиров.*)

31. Гесекни охутууз. Хабарны тилине тергев беригиз. Онда сиз нечик ерлерин ушатгъаныгъыны айтыгъыз. Сөзлени ахыры нечик тутукъ авазлагъа битгени айтыгъыз, тутукъ авазлар сөзню башында, ортасында, ахырында къоллангъан кюйлерин гьрсетигиз.

Алдын заманларда тойларда, йыбав, шатлыкъ мажлислерде йырчыланы бир-бири булан эришдирип сарын, йыр айтмагъа салагъан адат болгъан.

Йырлайгъанланы бирлери аригъ авазы булан оза, бирлери буса йырлайгъан сёзлерини маънасы булан ута болгъан.

Бир керен бир уллу тойда Ансар деген гиччи яш, Йырчы Къазакъ булан эришип йырламагъа сюегенин айтып ортагъа чыкыгъан. Тамашасына къарамагъа сюйгенлер Йырчы Къазакъгъа Ансар булан эришип йырламакъны тилеген.

Ансар агъач къомузну, Йырчы Къазакъ йимик узакъ чертип турмай, йырламагъа башлагъандокъ, Йырчы Къазакъ йимик къомузну тамгъа сюеп, сёйлейгенде йимик этип, артартындан айтып йырлап йиберген.

Яшны сёзлери Йырчы Къазакъны сёзлеринден артыкъ чебер, артыкъ маъналы чыкыгъан.

Йырчы Къазакъ тез барып Ансарны къучакълагъан. Ансар йырлагъан йыр тезде Къазакъ оъзю йырлагъан йыр болгъан экен.

(Аткъай.)

У ъ л г ю :

1. Тутукълар сёзню ахырында: алдын, йыбав, ...

2. Гъ, ж, нг, ь сёзню ортасында: мажлислерде, айтмагъа, ...

3. Сангырав булан башланагъан сёзлер: тойларда, ...

4. Янгырав булан башланагъан сёзлер: заманларда, ...

5. Къатты тутукълу сёзлер: йыбав...

6. Йымышакъ тутукълу сёзлер: эришдирип...

7. Къатты да, йымышакъ да тутукълары бар сёзлер: мажлислерде, ...

8. Янгыравланы сангыравлагъа, сангыравланы янгыравлагъа алыпдырып башгъа маъналы сёзлер этме бола:

Йырчыланы — сырчыланы, йыр — сыр.

32. Шиъруда янгырав, сангырав, сонорный, чартлавукъ, ишылавуч, къартылавукъ, ян, къошулчан тутукъланы гёрсетигиз, ж, ь, нг, гъ авазлар булангъы сёзлени язып алыгъыз, къолланышын англатыгъыз. Шиъруда сиз ушатагъан ерлерин охугъуз. Шаир неге шолой айта? Сиз нечик айтар эдигиз?

Атны ялындан енгил
Атъялманман, атъялман.
Атылып да ялманып,
Жанлардан артда къалман.
Мени йыгъылма къоймай
Парашютдай къуйругъум.

Бутум-кѳолум чалт кюте
 Кѳуйругѳумну буйругѳун.
 Чанам чы ѳкѳ, тек ѳзюм
 Кѳп сюемен кѳышланы.
 Кѳышны кѳозлары бола,
 Безеп терек башланы,
 Тырнакѳларым инели,
 Авзум кѳыл кѳыяр тишли.
 Яхшы ѳйлашып кѳараса,
 Кѳозлар магѳа тийипли.
 Сизин юртгѳа ювукѳда
 Яхшы яшлар ѳлукѳса,
 Аясындан ашайман.

(Б. Магѳамматов.)

33. Ахыры х авазгѳа битеген сѳзлер языгѳыз.

У ѳ л г ю : тах...

34. Ахыры сонорныйлагѳа битеген сѳзлер языгѳыз.

У ѳ л г ю : там, мар, танг, нал

35. Башында ж, ч авазлары булангѳы сѳзлени языгѳыз.

У ѳ л г ю : чар, жамы
 чюй [чуый], жан

36. Тюпде берилген сѳзлени сизин юртда нечик айтылагѳанын токтѳашдырыгѳыз.

Хабар, жабар, жикет, жыкѳы, жымчыкѳ, жырѳыт, жыйнакѳлы, чорап, чох, жогѳан, жие.

37. 33-нчю, 36-нчы тапшурувлардагѳы сѳзлени кѳуршап сочинение языгѳыз. Тема сѳзлеге гѳре болсун.

§ 6. Авазларда болагѳан алышынывлар

Сѳзде кѳырый-кѳырыйында яда арекде бир-бирине ошамайгѳан авазлар гелсе, бир аваз бир авазгѳа таѳсир ѳтип, олар бир-бирине ювукѳ авазлагѳа айлана. Шо гѳал кѳбюсю янгырав ва сангырав тутукѳланы арасында, янгыравланы ва сангыравланы ва сонорныйланы арасында бола:

1. Сѳзню ахыры сангырав **к, кѳ, т, п, ч, ц** тутукѳлагѳа битип, кѳошумчалар **б, г, гѳ, д** авазлагѳа башлана буса, б аваз п авазгѳа, г аваз к авазгѳа, гѳ аваз кѳ авазгѳа, д аваз т авазгѳа айлана.

Масала: ит + ге > итке, ат + гѳа > аткѳа, герек + биз > герекпиз, ач + ды > ачты, ханц + гѳа > ханцкѳа.

2. З аваздан сонг с аваз гелсе, з авазны орнуна с аваз айтыла.

Масала: яз + са > ясса, туз + суз > туссуз.

3. **Т** аваздан сонг **з, с** авазлар гелсе, **з, с,** авазлар да, **т** аваз да иц авазгъа айлана; **бит + се** > бицце арт заманларда > арцзаманларда.

4. Сёзню ахырындагъы **к, къ, п** созукъ авазгъа башланагъан къошумча къошулгъанда, янгырав жутларына айлана:

Масала: терек + **п** > терегн, аракъ + **ыбыв** > арагъыбыв, топ + **у** > тобу.

5. **П, нг, м** авазгъа битеген сёзлеге **д** аваз булангъы къошумчалар къошулса, **д** аваз и авазгъа айлана.

Масала: орман + **да** > орманна, танг + **да** > тангча.

6. **М, п** авазланы алдындагъы **н** аваз **м** авазгъа айлана.

Масала: он най < омнай, он манат > омманат.

7. **Л** аваздан сонг гелген **л** аваз **л** авазгъа айлана.

Масала: тон + **лу** > толлу, къал + **дыкъ** > къаллыкъ.

8. **Л** авазны алдындагъы **п** аваз **л** авазгъа айлана.

Масала: тон + **лар** > толлар, жан + **лы** > жаллы.

9. Бурун чартлавукъ и тутукъдан сонг эрин чартлавукъ **б** къолланса, эки де тутукъ **м** тутукълагъа айлана.

Масала: он бир > оммир, он + **биз** > оммиз, ян + **мас** > яммас. **П** аваздан сонг **м** аваз гелсе, **п** > **м:** къанмакъ > къаммакъ.

10. **М, нг** авазлардан сонг **б** аваз **м** авазгъа айлана.

Масала: адам + **биз** > адаммыз, тенг + **биз** > тенгмиз.

11. **Н, нг, м** авазлардан сонг **г, гъ** авазлар къолланса, **г, гъ** авазлар **нг** авазгъа айлана, сёзню ахырындагъы **н** аваз **нг** авазгъа гече, **нг, м** авазлар буса сакълана.

Масала: аран + **гъа** > аранггга, танг + **гъа** > танггга, юзюм – ге > юзюмгге.

12. Сёзню ичиндеги авазлар бир-бири булан ерлерин алындырагъан гезиклер ёлугъа. Шолай алышынын тюз сёйлев нормалагъа гирген сёзлер де бар. Авазлар ерлерин алындырыв гиччи яшланы тилине бек хас.

Масала: тюкю > тюкю, абзар > азбар, эсги > экси ва ш. б.

Авуз тилде ва яшланы тилинде ёлугъа: мийик (*лит.* йимик), къыйырына (*лит.* къырыйна), экичи (*лит.* эчки), бахша (*лит.* башгъа), бакътыч (*лит.* батгъыч), хунжур (*лит.* хуржун).

13. Созукъ авазлар бир-бирине таъсир этип шулай алынылар бола:

а) **бётбён** деген сёз **бет, тётбён** деген сёзлерден болгъан.

б) **мен, сен** деген орунчалар багъым гелишни къалибинде **магъа, сагъа** деп айтыла (э аваз а авазгъа айлана).

14. Рус тилден гелген сёзлени артдагъы а авазы тюшеген гезиклер ёлугъа.

Масала: машина > машин, касса > кас, тонна > тон.

15. Рус тилден гелген сөзлени алдындагы эки бир йнимик тутукъну бириси тюше.

Масала: класс > клас, металл > метал.

§ 7. Гелишив

Сездеги созукъ авазланы инчеликте ва къалынлыкъда, тутукъ авазланы буса къаттылыкъда ва йымышакълыкъда бир-бирине ошавуна гелишив деп айтыла. Бир бувунлу сезде созукълар да, тутукълар да гелише.

Масала: таш (т, ш — къатты, а — къалын), тур (т, р — къатты, эринлешген, у — къалын, эринли), тиш (т, ш — йымышакъ, и — инче), тюш [туьш] (т, ш — йымышакъ, эринлешген, уь — инче). Эринли тутукъ авазланы къатты ва йымышакъ, эринли ва эринсиз къырыйындагы созукъ авазлар эте.

Бир бувундан артыкъ бувунлу сөзлерде экинчи бувунну созукъ ва тутукъ авазлары алдагы бувунгъа созукълар инчеликте, къалынлыкъда, эринлиликде, эринсизликде, тутукъ авазлар буса къаттылыкъда ва йымышакълыкъда, эринлешгенликде бойсына (алдагы бувунгъа ошай).

Масала:

таш-ла	таш-ны	таш-дан
иш-ле	тиш-ни	тиш-ден
тюш-ю	тюш-ню	тюш-ден.
тур-уп	тур-уш	тур-уш.

Алдагы бувунгъа ардагы бувунлар инчеликте ва къалынлыкъда, йымышакълыкъда ва къаттылыкъда кеп гезиклер гелише (ошай).

Масала: ат — лар, ат — ны, игит — ни, ирк — де, и — ним.

Алдагы бувун эринли буса, ардагы бувунлар эринли болуп аз гелише, неге тюгюл эринли къошумчалар аз.

Масала: уьй — де [уьй — дэ], эринлерде гелишмеген.

уьй-ню [уьй-нуь] — эринли болуп гелишген.

Сездеги бары да бувунлар эринсиз буса да, эринлерде гелишген бола, неге тюгюл сөзню айтагъанда эринлер бир йнимик эринсиз кюйде тура.

Масала: ат-ны, ит-ни, ини-лер. Сөзлердеги бары да бувунлар эринсиз.

Эринлерде гелишмек учун сездеги бувунлар бары да эринли яда эринсиз болма герек.

38. Къошумчаларсыз 2, 3 бувунлу сөзлер языгъыз. Олардагы гелишивню гёрсетигиз.

Уьлгю: аркъалыкъ, посагъа, къалкъы, (бары да созукълар къалын — созукълар къалынлыкъда гелишген. Бары да тутукълар къатты — тутукълар къаттылыкъда гелишген).

39. Сөзлеге сиз билеген кьошумчаланы кьошугъуз ва олардагъы гелишивню гёрсетигиз. Жумлалар кьуругъуз. “Бизин бав” деп ат салып сочинение язма ярай.

Алма, гьармут, юзюм, кокан, кюреге, шаптал, кьоз, гьайва.

40. Гелишив ёкъ сөзлер языгъыз. Оланы китаптагъы хабарлардан, шигьрулардан языгъыз. Неге гелишив ёкъну англатыгъыз.

У ъ л г ю : китап; баъли,...

41. Гёнгююзден бир шигьруну язып, гелишив бар ва гелишив ёкъ сөзлени гёрсетигиз.

42. Тюпде берилген текстни айтылагъан кюйде языгъыз. О хабарны башланагъан кююн тюрю-тюрю кюйде онгарыгъыз.

Гертiley де, ондан сонг Атакъ бюс-бютюнлей башгъарып кьалды. Уядан чыкьгъан герти чычкьанны гёргендокъ, озокъда, кьоркьа эди. Сонг буса, чычкьан оьзю кьачма башлагъанда, Атакъ ону артындан чаба. Дагъы да бир аз заманлар гетген сонг буса, чычкьан тешикден чыкьгъандокъ, ону уьстюне чабагъан болду. Шо кукай “оюнчакъ” оьзюнден кьоркьуп кьачагъан кюйлеге кьарап, уланпав уллу леззет ала эди. Ону булай эс тапгъанындан кьоркьувун енгип бажарагъанындан кьуванагъан ата-ана да: “Не яхшы болду Мустапаны хоншу колхозгъа йиберип! Уланыбызны эргиши этди де кьойду!” — деп сюне.

43. “Агъачлыкьда” деген темагъа берилген сөзлеге кьошумчалар кьошугъуз, оланы тюз охугъуз. Олар булан жумлалар кьуругъуз.

Агъачлыкь, терек, бутакъ, япыракъ, чечек, ойтан, кьолтукъ, эмен, гогаман, чум, кьатынтузлукъ, палам, от, елпивиоч, батмакьлыкь.

У ъ л г ю : эменлик [эмеллик], эменден (эменнэн),...

44. Абзарда, уйде болагъан предметлени атларын языгъыз. Олар тутукъ авазгъа битсин. Шо сөзлерде кьошумчалар кьошгъанда болагъан алышынывланы гёрсетигиз. Сизин юругъузда сөйлейген кюй булан тенгleshдиригиз.

Абзар, чыр, там, эшик, аракъ,...

45. Н авазгъа битеген сөзлени языгъыз. Олагъа д авазлар булан башланагъан кьошумчалар кьошугъуз, тюз айтылышына тергев беригиз.

Сан, кьан, ян, кьарын,...

У ъ л г ю : санлар (саллар), яндан (яннан), кьанмы (кьаммы),...

46. Л авазгъа битеген сөзлени языгъыз, олагъа д аваз булан башланагъан кьошумчалар кьошуп охугъуз.

47. Шигьрудан гесекни тюз охугъуз, язылышында, айтылышында башгъа-башгъа сөзлени язып алыгъыз, айтылышында башгъалыкь барны англатыгъыз.

Еси к'айтмай нече гюн,
Уйлер к'алг'ан киритде.
К'аравулда гече-гюн
К'аммак'дай болг'ан ит де.
Аш ийисге алданып,
Башындан ачлык' аллап,
Барып-барып ялманып,
Шинтасын башлай ялап.

(М. Атабаев.)

48. “Мен ата-анама нечик к'емек этемен” деген темаг'а сочинение языг'ыз. Сочинениеде сиз к'айсы класда охуйг'аныг'ыз, сизин уяг'люде нече гиши барны, оланы ишлерин язма ярай. Сиз уйде нечик ишлер этегенни, ананга тынч болсун учун не этегенни, атанг булан к'ырда этеген ишлени язмаг'а ярай. Сонг сочинениени охуг'уз. Сочинениеде азылышы да, айтылышы да башг'а с'езлени г'ерсетигиз.

49. Хабардан гесекни чебер охуг'уз, сг'ар ат салыг'ыз, хабарны узатыг'ыз ва битдиригиз. Гесекдеги эки янаша гелген с'езлени табыг'ыз, оланы айры охуг'уз. Шо с'езлерде авазлар бир-бирине таг'сир этип болг'ан алышынывланы г'ерсетигиз. Шо с'езлердеги тутук'лар йымышак'лыг'ы, к'аттылыг'ы неден г'асил экенни айтыг'ыз. Гесекдеги чартлавук' ва ишылавуч тутук'ланы г'ерсетигиз.

Узак' к'алмай ярык' болду. Мен Ак'билекни излемеге чык'дым. Ари айландым, ёк'. Ял болайым деп, ярны яг'асында олтурдум. Эде ёк' ерден, ярны алдындаг'ы затны г'ергенде мен адап к'алдым: тюбюнде аюв, устюнде Ак'билек. Бири сама тербенмей. Мен, ярны ари яг'ындан таба айланып, оланы устюне нечик етишгенимни де билмедим. “Ак'билек!” — деп к'ычырдым. Ол бир г'езюн ачып маг'а к'арады. Бириси г'езю буса к'анг'а батг'ан. Шо заманда да аювну хапг'ан кюйде ток'таг'ан.

“Саг'а не болду? Савмысан?”, — деп с'ейледим. Ак'билек шо заман аювну йиберип, устюнден тайды. Аюв буса оылген. Мен к'ойчулаг'а аваз этдим. Олар да алг'асап гелдилер. Аювну итлер к'узалап ярдан салг'анг'а ошай эди. Тек...

(К. Абуков.)

§ 8. Эки к'абат тутук'лар

К'умук' тилде эки к'абат тутук'лар ёлуг'а. Тамурну ичинде янаша гелген эки бир йимик тутук'г'а *эки к'абат тутук'лар* деп айтыла.

Эки к'абат тутук'лар авазлар бир-бирине таг'сир этип де яратылг'ан. *Масала*: энди > энни, индыр > инныр, к'андала > к'аннала.

Маг'наны гючлендирмек учун да тутук'лар эки к'абатлашг'ан. *Масала*: исен, уллу, гиччи, буссаг'ат.

Авуз тилде де маънаны гючлендирмек учун тутукълар эки къабатлаша. *Масала:* Тазза ишледик. О чу уллу эшшек.

Тамур да, къошумча де къошулгъан ердеги эки бир йимик тутукъ эки къабат тутукыгъа гъисапланмай. *Масала:* тал + лыкъ → таллыкъ, аран + ны → аранны.

Къумукъ тилде эки къабат тутукълу шулай сёзлер ёлугъа:

Къатты, оччам, кюппе, экинни, къоччакъ, киллив, инныр, итти, къаммакъ, къумман, къаннала, деллек, юммакъ, къуинакъ, чилле, манналакъ, мазаллы, миннер, гюлмелли, къулдукъ, исси, аччы, уллу, гиччи, эни, яннавур, гюлле, юккъа, элли.

Башгъа тиллерден гелген сёзлерде де ёлугъа: амма, ажжал, Аллагъ, гъакеннез, жаллат, молла, баракалла, ванна, мужаллат, женнет, гъатта, леззет, воллагъ, жагъаннем, паннуз.

50. Оьрде эсгерилген эки къабат тутукълу сёзлеге маънасы ювукъ бир тутукълу сёзлер табыгъыз.

У Ъ Л Г Ю : къатты (къатда, къатгъан), къоччакъ (къочу)

51. Эки къабат тутукълу сёзлени къодлап “Бизин уягълю” деген темагъа 6 жумла языгъыз.

Масала: Мени гиччи иним абзарда ойнай.

52. Эки къабат тутукълу сёзлени гёнгюгюзден языгъыз. Олар булан сёз тагъымлар этигиз.

У Ъ Л Г Ю : къатты алма, япыл оччам

53. Эки къабат тутукълу сёзлени темалагъа гёре языгъыз.

Уй къураллар, уй палтар: къумман... Белги гёрсетеген сёзлер: къатты... Дин булан байлавлу: аллагъ,...

§ 9. Сёзлердеги авазланы алышыныву ва оланы тюз язылышы

1. Гелишив законгъа гёре тамургъа къошулагъан къошумча тамурну ахырындагъы созукыгъа гёре къалынлыкъда, инчеликде, эринлиликде, эринсизликде (тутукълары – къаттылыкъда, йымышакълыкъда) къыйыша.

Масала: аш-ны, ирк-ни, сув-ну, уй-ню (уй-нуь), бардымы?, гелдими?, гёрдюю?, тутдуму?

2. Эринли **б, п, в, м** тутукъланы къырыйында созукълар эринленип языла: *Масала:* тамур сёзлерде: тамур, хамур, чурпу, къамун, къабур, къабукъ, ямучу, къапу, япусу, къарамукъ, къызамукъ, сабур, бавур, савун, тавун.

Тамур сёзлерде **в** гъарпы алдында да **у** языла: асувлу, азувтиш, къарув, ачув. **Б, п, в, м** авазлардан сонг къошумчаларда да, тамурдагъы созукълар эринсиз буса да, эринли созукълар языла. *Масала:* бавну, тавну, (-ып, -ип,

-ун, -юн кѳошумчалар ѳу кѳайдагѳа таби болмай: алдагѳы созукѳ эринсиз буса, эринсиз кѳошумча языла, эринли буса, эринли кѳошумча языла. *Масала:* табын. Кѳалгѳан кѳошумчаларда в аваздан сонг эринли созукѳлар языла. *Масала:* тавну, бавну, савун, авув.

Сѳзлеге кѳошумчалар кѳошулгѳанда алдагѳы бувунлардагѳы (кѳѳюсю экинчи бувундан) созукѳлар тюшеген гезиклер ѳлугѳа. *Масала:* бурун > бурун-у > буруну > бурну, авуз — авзу, боюн (ѳойунун) > ѳойну, кѳарын > кѳарны, кѳайын ана > кѳайнана, сарын > сарнай, эрин > эрни, кѳоюн[кѳойун] > кѳойну, айыр > айрыл.

4. Кѳошма сѳзлер шулай языла: уллата, уллана, гечорта, кѳагѳбаш, ѳугюн, шоссагѳат, буссагѳат, тюнегюн, уьягѳлю.

5. Бир вариантлы кѳошумчалар —**окѳ**, —**сув** бары да сѳзлеге бир йимик кѳошула. *Масала:* гелгендокѳ, алгѳандокѳ, онуки, сеники, Агѳматныки, назикесув, базыкѳесув.

6. Санавлукѳлар сексен, токѳсан айтылагѳан кююнде языла.

7. Тамурну ахырындагѳы **кѳ**, **к**, **п** тутукѳлар созукѳгѳа башланагѳан кѳошумча кѳошулгѳанда янгырав **гѳ**, **г**, **б** авазлагѳа айлана. Эгер **кѳ**, **к** тутукѳлардан сонг буса, алышынмай. *Масала:* кѳап — кѳабы, бѳрк — бѳркю, якѳ — ягѳы, чонкѳ — чонкѳу, тегенек — тегенеги.

8. Рус тилден гелген сѳзлер шулай языла: карават, кампет, паннуз, сумавар, кансарал, кантор, фабрик, кас, поч, калош, чумадан, панар, ракет, квартир. Кѳалгѳан сѳзлер рус тилде йимик языла.

9. Кѳошумчаланы башындагѳы тутукѳ авазлар алышынмай языла. *Масала:* алды, терекде, ѳтден.

10. Кѳатын — кѳатун, алтын — алтун, ястыкѳ — ястукѳ, алачыкѳ — алачукѳ, кѳапгѳын — кѳапгѳун, ярым — ярум йимик сѳзлени эринсиз кѳалиби тюз языв нормагѳа гире.

11. **Гѳав** — охот деген маѳнада, ав — мия салгѳан ав деген маѳнада тюз болур.

12. Асыл (бир затны асмакѳ), асил — арив деген маѳнада тюз болур.

13. Эсгиленген сѳз этеген кѳошумчалар **-гѳы** (кѳы), **-гѳу** (-кѳу), **-ги** (-ки) айтылагѳан кююде языла. *Масала:* эчки, ченгертки, солгѳу, тобургѳу, гѳлентки.

14. **О** гѳарп сѳзню башында, биринчи бувунда ва сѳзню ичинде языла. *Масала:* торгѳай, орман, токѳлю. **Оѳ** гѳарп янгыз сѳзню башында кѳоллана. *Масала:* ѳгююз, ѳрдек.

15. **Уѳ** гѳарп сѳзню башында языла. сѳзню ичинде уѳ авазны ю гѳарп булан гѳрсете.

Масала: уѳтюргю [уѳтуѳргуѳ].

16. **Я** гѳарп сѳзню башында да, созукѳ авазлардан сонг да, **ѳ**, **ѳ** белгилерден сонг да языла. *Масала:* яр, сыя, ѳѳѳявлукѳ, аѳѳялман.

17. Е гьарп сёзню башында ва ичинде созукълардан, тутукълардан, айырагъан белгилерден сонг языла.

Масала: ел, ге-ле [гэлэ], терге [тэргэ], оьгюзьемиш, тие.

18. Ё гьарп сёзню башында ва ичинде тутукълардан сонг да, айырагъан белгиден сонг да языла. *Масала:* ёл, ёрав, явъёрме, тёр, тел.

19. Ю гьарп сёзню башында да, ортасында да уь аваз эшитилеген ерде языла. *Масала:* юн, юрек, туюе [туьйэ], тюш [туьш].

20. Къошумчаланы башындагъы б, д, г, гь гьарплар гьар заман бир йимик языла. *Масала:* яшбыз [яшпыз], гьатдан [гьаттан], битген [биткэн], аракъгъа [аракъкъа], онгъа (онгнга), [орамнга], тонгъа [тонгнга], азбыз, тавдан.

21. Диалектлерде бир сёзню башында, ортасында авазлар башгъа-башгъа кюйде айтылагъан гезиклер ёлугъа. Шолай сёзлер шулай языла: кь — х: кьомуз, кьапуста, кьычы, кьомурсгъа, д — т: дорта, душман, тюркюллей; б — п: палам, пуршав, посагъа, порсукъ.

22. Сёзню башында ы гьарп язылмай. Сёзню арты кьа-лын- кьатты буса ы языла. *Масала:* ирахы, ишыла.

23. Э гьарп янгыз сёзню башында языла. Кьалгъан ерде э эшитилеген ерде е гьарп языла. *Масала:* эт, эмен [эмэн], элме [элмэ].

24. Ж гьарп сёзню башындагъы къошулчан ж [дж] ва ортасындагъы ишылавуч ж авазланы гёрсете. *Масала:* жюжек [джуьжэк], жан, кажин.

54. Созукъ авазлары тюшеген сёзлени созукълары сакълангъан кьалиплери булан сёз тагъымлар этигиз, жумлалар кьуругъуз.

къарын	эрин
боюн	кьоюн
кьайын	айыр
сарын	

Столну артында олтургъан кьаз бурун офицер турду ва сёйлеме башлады.

55. Тюпде эсгерилген сёзлерде е,ё, ю, я гьарплар нечик авазланы гёрсетегенни айтыгъыз. Е, ё, ю, я гьарпланы тюз англатыгъыз. Гьариси булан бир жумла кьуругъуз. Берю, кьоян, тюлкю, гесертки, эркеч, теке, гёбелек, гёдек.

56. Уьй ва кьыр гьайванлар булан да, кьушлар, хурт-къомурсгъа булан да байлавлу о, оь авазлары бар сёзлени языгъыз. Оланы тюз язылышын англатыгъыз. Сиз кёп ушатагъан жанны гьакъында сочинение языгъыз яда сёзлер булан жумлалар тизигиз.

Уь л г ю : бёрю [боьруь], кьозу, кьой.

57. О, оь авазлар биринчи бувундан кьайры бувунларда гелеген сёзлени языгъыз. Олар нечик сёзлер экенни айтыгъыз.

У Ъ Л Г Ю : гийигот, гесмеот,...

58. Сизин юртда тюпде эсгерилген сөзлер нечик айтылагъанны айтыгъыз. Тюз язылышы берилген сөзлер булан сөз тагъымлар этигиз. Жумлалар кьурма да ярай.

Къомуз, къапуста, къашымакъ, къомурсгъа, къылав.

У Ъ Л Г Ю : Бизин юртда (Ишартыда) шулай айтыла: къомуз, хапуста, хычы, хащымакъ, къомурсгъа, хылав.

Бизин юртлу Мамаев Абзайдин къомуз согъуп, обзю гейнчонден чыгъарып бек арив тавушу булан йырлай. Бизин юртда Къапуста пайлар деген ер бар. Онда пача гьукуматыны заманында руслар биринчилей къапуста салгъан болгъан.

59. Сизин юртда тюпде эсгерилген сөзлер нечик айтылагъанны тырнакъланы ичине язып гьрсетигиз. Тюз язылыш къалиплер булан сөз тагъымлар этигиз. Дорба, душман, тюркюллей, сабан, тапанча.

У Ъ Л Г Ю : дорба (торба).

душман (тушман)

тюркюллей (дёнкюллей)

сабан (саман)

табан (табан), (таман)

тапанча (таманча)

Бир дорба ун, ачувлу душман, къызы тюркюллей гелмек, агъач сабан, арылгъан табан, ялгъан тапанча.

60. Тюпде берилген сөзлени сизин юртда нечик айтагъанын, учитель булан лакъырлашыв этип, токъташдырыгъыз. Оланы тюз язылышын эсигизде сакълагъыз ва бирлери булан жумлалар кьуругъуз.

Палам, пуршав, педире, посагъа, порсукъ, балавуз, балчыкъ, бокъча, буршуна.

61. Башында э аваз гелеген сөзлени языгъыз. Шо сөзлени темалагъа гьре бёлююз. Бир теманы сөзлери булан жумлалар языгъыз, бириси теманы сөзлери булан буса сөз тагъымлар этигиз, уьчюнчю теманы сөзлерин тюрлю-тюрлю къалиплеге салыгъыз. Къалгъан сөзлер не темагъа гирегенни айтыгъыз.

Эгев, энечи, эгечи, эр, эгиз, эркьардаш, эчки, эшек, этикчи, эснев, эсер-месер, эсирмек, эс, эгиз, эсли, эсен-аман, эсен, эсгик, эсгерив, эрши, эр-къатын, эркелик, эришив, эринмек, эписиз, элек, элтир, эдепсиз, эдепли, эвенк, эмеж, экиюзлю, эрген, экинни, эжелги, эрте, эртен-ахшам, эртерек.

62. Ж гьарп сёзню башында гелеген сөзлени биринчи тапкъыргъа, ортасында ва ахырында гелеген сөзлени экинчи тапкъыргъа языгъыз. Ким кёп язар экен.

У Ъ Л Г Ю : жагъил Гъажи

жагъ хошажин

Къайсы сөзлени тапмагъа тынч? Шо сизин нечик ойгъа сала?

63. Гейгюнден билеген шиғруну язығыз. Шо шиғруда айтылышы да, язылышы да, башғыа сөзлени шиғруну тубюне тюшкюрюя язып, тюз язылышын англатығыз.

64. Сөзю ахыры **н, м, нг** авазлагыа билеген сөзлени уыч тапкыярда кышумчалар кышугыуз. Оланы тюз язылышын англатығыз.

У Ъ Л Г Ю :

одаман	шам	танг
заман	орам	зенг

Одамангыа [одамангыга], одаманда [одаманна], шамгыа [шамнга], шамда [шамна], тангда [тангна],...

65. Эки тутукылу сөзлени язығыз. Сизин юрда шо сөзлени нечик айтагыаны жаяларда гөрсетигиз. Ачы, кыагы, неси, уллу, гиччи, юккыа, кыоччакъ деген сөзлер булан сөз тагыымлар этигиз, сонг гыар сөз тагыым булан жумла язығыз.

66. Оьзюкюз билеген ёмакыны язығыз. Ёмакыдагы айтылышы да, язылышы да бир гелмейген сөзлени, тубюне айры язып, тюз язылышын англатығыз.

У Ъ Л Г Ю : Бир болгыан, бир болмагыан бир арсланкыаплан да, бөрю де, тюкю де болгыан. Олар гыавгыа бара. Гыавда олар бир эшек де, кыой да, кыоян да таба. Арсланкыаплан гыавну уылешмеге бөрюге тапшура... Арсланкыаплан [арслангаплан] (**кы** авазны алдында **н** аваз **нг** авазгыа айлана) эшек (**э** сөзю башында тюгюл язылмай), кыой (**о** биринчи бувунда тюгюл кыолланмай), бөрю [бюрю] (сөзю ичинде **оь** аваз **ё** гыарп булан бериле. **Уь** аваз сөзю ичинде **ва** ахырында **ю** гыарп булан бериле.)

67. Гесекни охугыуз. Огыар ат салыгыз. **Е, ё, ю, я** гыарлар бар сөзлени эки тапкыяр этигиз. Биринчи тапкыярда **е, ё, ю, я** тутукъ авазлардан сонг гелген сөзлер болсун, экинчи тапкыярда буса **е, ё, ю, я** созукъ авазлардан сонг гелеген сөзлер болсун. О сөзлени айтылышын жаяларда гөрсетигиз.

Абзарда Исрайыл ёкъ эди. Амма кыурдашы оьзюне хатиржан болуп гетген деген ой Абзагыарни эсице де гелмеди. Неге тюгюл де, хатири кыалмакъ, ичинде ачув-оыч сакыламакъ йимик хасиятлар ону кыанында ёкъ... Тек Абзагыар дергли эди. Зайнап булангыы лаккыяр, доктор оьзю тутагыан кюй, айрада — касбусундан кыазанч излейгенлик ону юрегине гыалеклик салды. Ёкъ, олай адам биревге де языкысыныш, аяп, борчумну сама тындырыкылы кютейим деген хыялда кыулдукъ этмежек. Гюлбариятдан да доктор, гөремисен, найдалангыан... Гыажи больницагыа, айра да ол оьзю башчылыкъ этеген бөлюкге тюшмеклик Зайнап учун — абзарица савулагыан сыйырни гыайдап салгыан йимик. Эни акыкыатыкыгыа амал болажакъ.

68. Шигъруну чебер охутъуз. Ону тил байлыгына тергев беригиз. Гелишив законгъа гёре изылгъан сёзлени гёрсетигиз. Къайсы сёзлерде къошумчалар къалынлыкъда, инчеликде, къаттылыкъда, йымышакълыкъда тамур сёзге бойсынгъанны гёрсетигиз. Тамур сёзлерде гелишив бузулгъан ерлени де гёрсетигиз.

Учма гъазир болагъан
Самолётлар бир-бирде
Кишнейген атлар йимик
Тавуш берелер ерде.
Юрек къанатлы буса
Атлар уча ерлепей...
Ерлер танылмай экен
Кёклеге бир оърленпей.
Терезе торну йимик
Акъ булутну теберип,
Элимден къуванаман
Гъар-бир ерин эсгерип.
Шу кёклер язгъан мени
Къанатым булан белим.
Тек мен оърден къарай ден,
Ойлама, азиз Элим.

(Б. Магъамматов.)

69. Эки созукъ авазны яда созукъ авазны да, сонорный авазны да ортасында янгырав аваз да, сангырав аваз да алышынмайгъан, сангырав да, янгырав да башгъа-башгъа сёзлер этеген мисаллар гелтиригиз.

У ъ л г ю : аркъан — аргъан
Акъай — Агъай
апа — аба
сакъа — сагъа

70. Тюдде берилген къошма сёзлер нечик тамур сёзлерден этилгени гёрсетигиз. Къошма сёзлер булан жумлалар къуругъуз.

Уллата, уллана, къайнана, къайнулан, гечорта, гесмот, къагъбаш, бугюн, шоссагъат, тюнегюн, буссагъат, уягълю, къаракъуш.

71. Айырагъан **ь, ъ** белгилер булан къошма сёзлер языгъыз (сёзлюкню къоллагъыз).

У ъ л г ю : атьёкъ, гёзьяш, ..

72. Сёзлюкню къоллап бырынгы -гъы (-къы), -гъу (-къу); -ги (-ки) -гъар (къар) къошумчалар булангъы атлыкъланы языгъыз. Олар тамур булан биригип къатып къалгъанын. къардаш сёзлер тапмагъа къыйын экенин токъташдырыгъыз.

У ъ л г ю : масесги, къочкъар, эчки, ...

(Масесги — къардаш сёз ёкъ, къочкъар — къоччакъ деген сёзде **къоч** сакълангъан, тек къочкъар ва къоччакъ деген сёзлер маъна якъдан йыракъ гетген).

73. Хабардан гесекни охугъуз ва сёзлердеги авазланы алышынывларын ва оланы тюз язылышын англатыгъыз. Хабаргъа ат салыгъыз. Хабарны алдын ва битеген кююн онгарып языгъыз.

Гюз гечелер узакъ бола. Тек гечелени узакълыгъын къаркъарасына тынглап, сан-саны сызлап турагъан къартлар биле. Гюнню узагъына талашып, чабувул этип турагъан яшлар буса, башы ястыкъгъа тийгендокъ, юхлап къалалар.

Гъали болгъунча Шапи де ятгъандокъ юхлай эди. Бир-бирде ол телевизоргъа къарап турагъанда да къалгъып къала эди.

“Сендюр шо хужуну, барып ерингде ят”, — деп, анасы Маликат огъар нече керен пушурлангъан.

Бу гече буса Шапани телевизорда гъайы ёкъ. Бир ерде туруп да болмай: юреги гъалек.

Пашман ойлар Шапани юхусун къачыргъан. Тангала Магъачкъаладан сыйлы къонакъ гележек. Шо къонакъны тийишли кюйде къаршыламакъ учун Шапани уллатасы “Къаравул Къырымсолтан” бир хыяллар булан айлана. Къырымсолтангъа къаравулчу деп харбуз сакълавчу болгъанда къойгъан. Ол обтеген-барагъангъа сюйген кюйде харбуз алма, ашама къоягъангъа ону шо ишден тайдыргъан. Къырымсолтан озюн тайдыргъангъа сююнме де сююнген. Амма Шапи талчыкъды, неге тюгюл ол къурдашлары булан уллатасыны янына кёп баргъан. Олар харбузланы кёп ашагъанлар, шамалаланы цемент чоргъадан акъдырып кёп ойнагъанлар.

Фонетиканы ва графиканы такрарлама сораулар ва тапшуруулар

1. Фонетика тилде нени ахтара?
2. Къумукъ тилде нече созукъ ва нече тутукъ аваз бар?
3. **Е, ё, ю, я** гъарплар нечик авазланы гёрсете?
4. Къумукъ тилде неге йымышакълыкъны гёрсетеген белги ёкъ?
5. **Ж** гъарп нечик авазланы гёрсете? Оланы къайсы аслу аваздыр?
6. Гелишив деген не затдыр?
7. Сёзню бары да еринде къолланмайгъан авазланы айтыгъыз.
8. Созукълары тюшеген сёзлени сиз билегенлерин языгъыз.
9. Эки къабат тутукълар деп нечик тутукълагъа айтыла? (“Эки къабат тутукълу сёзлени ким кёп язар экен”, — деп, обчешип языгъыз).
10. Айтылышы да, язылышы да башгъа авазлагъа мисаллар гелтиригиз.
11. Къайсы аваз къайсы авазны алышдыра ва озюне ошата?

12. Асил — асыл, ав — гъав деген сөзлени маъналарын англагыңыз.

13. **б-п, д-т, къ-х** сөзлени башында язылагъан мисаллар гелтиригиз.

14. Янгыравлар да, сангыравлар да бири-бирине къачан айланмай?

15. Рус тилден гелген сөзлени къумукъ тилни аваз къурулушуна ошагъанларын ва ошамагъанларын айтыгъыз.

§ 10. Фонетика чечив

Фонетика чечив шу гезикде этиле:

1. Сөз языла ва охула.

2. Сөзню айтылышы жаяланы ичинде гөрсетиле: гөгюрчюн (гогъуърчуън)

3. Сөзде нече бувун бары айтыла ва бувунлар айры-айры айтылып гөрсетиле:

гө-гюр-чюн (гогъ-гуър-чуън)

4. Сөзде нече гъарп ва аваз бары айтыла: тырнакъны алдындагъы сөзден гъарплар санала, ичиндеги сөзден — авазлар:

гөгюрчюн [гогъуърчуън] (8 гъарп), (8 аваз)

5. Созукълар къайсылары экени айтыла. (Тырнакъланы ичиндегилерин айтма тюше): **оь, уь**.

6. Тутукъ авазлар къайсылары экени айта: **г, ч, н**. (Бир аваз эки керен гөрсетилмей).

7. Созукъланы белгилери гөрсетиле:

Оь — созукъ, инче, эринли.

Уь — созукъ, инче, эринли.

8. Тутукъланы белгилери гөрсетиле:

Г — тутукъ, янгырав, чартлавукъ, орта тил, гъар заман йымышакъ, **ч** — къошулчан, ал тил, йымышакъ, **н** — тутукъ, сонорный, бурун чартлавукъ, ал тил, йымышакъ.

9. Сөзню язылышыны ва айтылышыны башгъалыкълары:

Сөзню ичинде **оь, уь** авазлар **ё, ю** гъарплар булан берилген.

74. Тюпде берилген сөзлени фонетика якъдан чечигиз.

Авлакъда, ёлдан, къоянгъа, бутакъгъа, ормандан, йыланлар, тангдан, гесертки, тюкюню, тамурундан, бутакъгъа, эменлер, гогаманмы? гоганлыкъдан.

Уь л г ю :

1. Авлакъда (авлакъта)

2. Авлакъ-да (ав-лакъ-та)

3. 3 бувун

4. 7 гъарп, 7 аваз.

5. Созукъ авазлар: **а**

6. Тутукъ авазлар: **в, л, къ, т**.

7. а — созукъ, къалын, генг, эринсиз.

8. в — тутукъ, янгырав, ишылавуч, эринли, къатты. л — тутукъ, сонорный, ян тутукъ, ал тил, къатты. Къ — тутукъ, сангырав, чартлавукъ, арт тил, гъар заман къатты.

9. т аваз озъюнден сонг гелген янгырав д авазны сангырав т авазгъа айландыргъан: къд > кът.

§ 11. Сёз байлыкъ.

Бирикген сёз тагъымлар. Тил культурасы.

Къумукъ тилни сёз байлыгъы.

Бырынгъы вакътилерден гъали болгъунча къумукъ тилни сёз байлыгъында кёп алышынывлар болгъан. Белгили болгъан йимик, алда къумукъ сёзлер — тамурлар аслу гъалда 2, кёбюсю гезиклер 3 аваздан этиле болгъан. *Масала*: бар, гел, гет, ал, чач, баш, яш, [йаш], къол, бут.

Тилни бир вакътисинде кёп сёз этеген къошумчалар яратылып, тамурлагъа къошулуп янгы сёзлер этилген. Сёзлердеги — тамурлардагъы авазлар артгъан.

Гъали къумукъ тилде, бырынгъы тамур да, бырынгъы сёз этеген къошумча да къошулуп, бир тамур болуп къалгъан (этилмеген тюплеге айлангъан сёзлер кёп ёлугъа). *Масала*: бурун, боюн, толкъун, салкъын, чалгъы, быргъы.

Шолай сёзлердеги бырынгъы тамурну озгге сёзлер булан тенгleshдирип тапма бола: бурун (бур, бурчакъ, бурма, бурунчакъ, бургъуч). Бырынгъы тамур — бур.

Сонг да тилде сёзлер бары да бирче, яралып, бир йимик къолланып, бир йимик эсгиленип юрюмей: оланы бирлери бырынгъы вакътилерден гъали болгъунча гъар гюн йимик къолланып юрюле. *Масала*: ана, ата, аш, къол, бут, яш, будай, ун, алма, терек, сыйыр, бузав, къозу, гёдек, ат, гел, гет, аша, юхла, бар, ариг, эрши, кзызыл ва башгъалары.

Бирлери буса халкъны яшавуну бир девюрюнде къолланып, тайып къала яда сёз арагъа чыкыгъанда, тюрлю-тюрлю масалалар арагъа чыкыгъанда къоллана. *Масала*: чепкен, гъазирлер, къабалай, шагъ, нёкер, озден, боюнса, гегей, оьрече.

Къумукъ тилде сёйлэйген бары да халкъ гъар гюн йимик экономика, культура аралыкълар юрютмейгенге, халкъара яшаву бир йимик тюгюл экенге, турушу да бир ерде тюгюл экенге де оланы тилинде халкъны бир гесими ерлешген ерлерине гёре башгъалыкълары ёлугъа. Бары халкъ бир йимик яшав юрютмеген сонг, янгы чыкыгъан предметлеге, алда атлары бир йимик болгъан предметлени артда ачылгъан инче янларына ва бир-бир белгилеге, гъаллагъа, гъаракатлагъа башгъа-башгъа сёзлер ярата.

Масала: шам — бир йыллыкъ къой // бир йыллыкъ ирк, тахана — буламукъ — шелехудур, иткъуйрукъ — табурчан // чапурчан — меринос.

Бир касбу юрютеген халкъ озюню ишин бек биле, ону инче янларын таба, шолагъа атлар да къоя. Олай сѣзлер къалгъан халкъгъа кѣбюсю белгисиз бола.

Къумукъ тилни сѣз байлыгъы мекенли жыйылыш, толу кюйде сѣзлюкlege гирмеген. Къумукъ тилде русча-къумукъча, къумукъча-русча, тюз язылыш сѣзлюк, охувчугъа сѣзлюк, бирикген сѣз тагъымланы сѣзлюгю чыкъгъан. Шолар къумукъ тилни сѣз байлыгъын савлай бири де къуршамагъан.

Къумукъ тилде англатыв сѣзлюк, айры-айры сѣйлешлени сѣзлюгю, бир-бирине маъналары ювукъ, маъналары къаршы сѣзлени сѣзлюклери гъали де этилмеген.

Къумукъ тилде айтылышы бир йимик, маъналары башгъа сѣзлер де сѣзлюкге жыйылмагъан. Сѣз байлыкъны озювюне тюрлю-тюрлю яшланы оюнлары, халкъ жыйылып бирге этеген ишлер (булкъа, той, яс), шаирлер бек таъсир эте.

Сѣз — тилни къурулуш материалы.

Тилдеги бары да сѣзлер тилни сѣз байлыгъы бола. Тилдеги сѣзлени билмей туруп, шо тилде сѣйлемеге бажарылмай.

Тилдеги сѣзлени эки маънасы бола: предметлени, белгилени, гъаракатланы, бир-биринден айырагъан, бир-бирине къаршы салагъан маънасы, (лексика маъна), иш этеген предметни де, иш юрюлеген ерни де, заманны да аралыгъын гѣрсетеген маънасы (грамматика маъна).

Сѣзлени маъналары тюрлю-тюрлю сѣзлюклерде англатыла.

75. Предметлени, белгилени, гъаракатланы англатагъан сѣзлер азыгъыз. Шо бир тема булан байлавлу болсун.

У л г ю : “Жанланы яшаву”
бѣрю, гѣк, паралама.

76. Тюддеги сѣзлени маъналарына гѣре бѣлюкlege бѣлюгюз.

Арпа, гъабижай, яшыл, тыгъыс, оъсмеге, чачылмагъа, салланмагъа, очакъланма, айырма, чита, харбуз, ала, къызыл.

77. Сѣзлени маъналарын англатыгъыз.

Гюйшей, орюшо, чебич, токълу, нешер, ирк, гюрен, явѣрме, элтир, хонажин, япсар, теке, къочкъар, чал (тюз), къонгур, къуба, гѣкше.

Атлыкъны грамматика маънасын грамматика къалишлер бере.

Масала: Къой къозуну ялай. Къой — ишни этеген предмет, грамматика къалиби ѣкъ.

Къозуну (грамматика къалиби — ну, грамматика маънасы — иш озюню уъстюне тюшген предмет.)

Ялай (-й — грамматика къалип иш сёйленеген заман булан бирче болагъанны гёрсете.)

78. Тюдде берилген сёзлеге маъна якъдан ювукъ сёзлер табыгъыз. Яда маънасын башгъа сёзлер булан англатыгъыз.

Чарасыз, исбайы, талчыгъа, яш, йыртгъыч.

79. Къумукъ тилде кълланагъан касбуланы атларын языгъыз.

Темирчи,...

80. Бав булан байлавлу сёзлер языгъыз, олагъа белгилевючлер кълшуп, сёз тагъымлар этигиз.

У ъ л г ю : бав, терек, япыракъ,...
уллу бав, базыкъ терек,...

81. Тюдде берилген темаланы бирисин сайлап, "Ким кёп сёз язар экен": "Бизин юрт"; "Опуракълар, аякъ гийим".

82. Тюддеги гесекде сёзлер жумланы маънасына гёре кълланмагъан ерлерин гёрсетигиз.

Мен эртен тез турдум, чырайымны жувуп, ападам. Иним де тыгъынды. Ол дарслагъа барма онча кюю ёкъ. Атабыз тургъандокъ, какичлерин, колавларын жувду ва намаз этди. Уллу агъам бираз немкълорай гиши. Ол намаз этме эринчек.

83. Гесекге ат тагъыгъыз. Гесекдеги бир-бир жумлаланы тил культурасын гёрсетмек учун нечик алышынывлар этме тюше. Бир-бир сёзлеге бир тамурлу сёзлер табыгъыз. Гъаракат булан байлавлу ишликлени гёрсетигиз. Юртугъуздагъы шулай пагъмулу адамланы гъакъында языгъыз.

Кълумукъ юртларда, халкъ тамашалыкъ этип, олардан кёп кеп алып турагъан йыравлар, тапшурмалы сёйлейгенлер, кължурлу чебер хабарлар айтагъан адамлар бар. Шолай пагъмулу адамлар кёбюсю арагъа чыкъмай, шо юртунда кълалып, унутула.

Мен шу оюмда ишартылы йырав Абзайдинни гъакъында айтма сюемен.

Абзайдин тилге бек уста, бек бай тили булан гиччи заманындан белгили. Ол йырлама башлагъанча да, бир хабарны айта буса да, яда бир юртда болгъан кължурлу ишни суратлай буса да, адам айрылып болмагъан кюйде айта. Ону тили чебер сёзлер булан, терен маъналы айтывлар булан, тюрлю-тюрлю сёз тагъымлар булан безенген. Ону оър культура даражасындагъы хабарларына тынглап турма сюесен. Абзайдин — кълумукъ сёз байлыкъны ичинде олайына да, булайына да эркин айланагъан, сёзлени тюрлю-тюрлю кълалиплер ва терен маъна булан безендиреген йырав. Йырламагъа Абзайдин яш вакътисинден башлады. Абзайдинни пагъмусу гюн сайын арта. Ол йыр булан

сөйлейген даражагъа чыгъа. Йыл сайын ону иришхат, масхара йырлары маъна якъдан теренлеше, къалип якъдан тегишлене. Абзайдинсиз къумукъ той нечик бола экен? Олай ойлашагъаным негъакъ тюгюл. Абзайдин чи тойну пердеси, ону сюзюк агъагъан озени. Аргъанны, накъыраны къуршап алгъан халкъгъа, чабып айланагъан той есилеге, абай къатынгъа, шагъгъа, онгайсыз айланагъан “бишмеген” жагъиллеге, артыкъ бетине къуллукъ этген къызлагъа, эсирип башын тас этип, аргъанчы къатынны сююп къалгъан юртлу эсли адамлагъа ону иржайгъан юзюнде багъышлайгъан сөзлери — савлай къумукъ гъал, къумукъ хасият, къумукъ озденлик. Ону тарбиялайгъан йырлары айрокъда гючлю. Шолай йырларында таза адамлыкъ, атив къылыкъ, озденлик барлыкъ ялгъанчылыкъгъа, гёрмемишликке, адамсызлыкъгъа, тарлыкъгъа къаршы салына. Абзайдин халкъны малын талайгъанлагъа, макюр, ялгъан булан яшавун къурагъанлагъа ачы къапасын ура.

Ону йырларыны бай тили, терен культура даражасы гъали де ахтарылмагъан, о гъали де халкъына яйылмагъан. Ишартыда ва, ондан нагагъ чыгып, бир-бир юртларда унутула барагъан уллу байлыкъ. Шо байлыкъны биз гъайсызлыкъдан, немкъорайлыкъдан чакъсыз гёмсек, бизден гележек наслу бир де гечмежек.

(Оьлмесов Н. Х.)

§ 12. Бир ва кёп маъналы сөзлер

Тилдеги сөзлер бир маъналы да, кёп маъналы да бола. Халкъны яшав гъалы озген сайын, халкъара яшаву алышынгъан сайын, тилде къолланып турагъан бир-бир сөзлени маъналары генглеше. Кёп маъналы сөзлер башгъа-башгъа, тек бир-бирине ошайгъан предметлени, белгилени, халкъара яшав булан байлавлу гъаланы тыш гёрюнюшю, иши тилде къолланып турагъан предметлеге, белгилеге, гъаллагъа ошамакълыгъы булан байлавлу бола.

Шолай маъналары озсмеклик янгы арагъа чыкыгъан предметлени, белгилени, гъаракатланы, гъалланы гёрсете.

Масала: баш деген сөз кёп маъналы:

адамны башы
гъайванны башы
тавну башы
юртну башы
булакъны башы
аракъны башы (тыш гёрюнюшю ошай)
уйню башы
гъукуматны башы.
Къыл — къомузну къылы
будай башны къылы

къабакъны кылы
аздан кыыл къалмакъ

Булар барысы да башгъа-башгъа предметлер, оланы бир-бирине ошайгъан ери бар: инчелиги.

Бир-бир сёзлер кёп маъналы бир сёз предметни, белгини, гьалны, гъаракатны маънасы башгъа предметге, белгиге, гьалгъа, гъаракатгъа гёчюп де бола.

Масала: Назик аркъалыкъ (тувра маънасы).

Назик хасият (гёчюм маънасы).

84. Тюпде берилген сёзлени маъналарын айтыгъыз яда язып гёрсетигиз.

Къол, гёз, аркъа, бут, тирсек, исси, аччы, бет, ине, бала, ана.

У ъ л г ю :

бала — адамны баласы

гъайванны баласы

гиччи янгы орнатылгъан терек (бала терек).

85. Авлакъ булан байлавлу сёзлени языгъыз, кёп маъналы сёзлени маъналарын гёрсетигиз.

У ъ л г ю : авлакъ, ел, яр, майдан, такъа, кынгыр, гюнбет, кана, ...

ел — авлакъдагъы, орамдагъы ел.

адамны оъзю яшавда юрюйген кюю, тарбия ёлу (ёлсуз, ёрукъсуз оъсген яш).

86. Тюпде берилген сёз тагъымлардагъы къалын язылгъан сёзлени гёчюм маънада къоллап сёз тагъымлар этигиз, оланы бешиси булан жумлалар къуругъуз.

87. Шу сёзлени кёп маъналыларын сол янгъа, бир маъналыларын онг янгъа тапкъыр этип языгъыз.

Ашлыкъ, батыр, ай, ашлав, гюрен, кюлкю, бёрю, терек, ябу, арнавут, тюлкю, алтын, пурха, белек, сув, болат, гъаким, рагъму.

88. Сиз охугъан асардан кёп маъналы сёзлер язып алыгъыз.

89. Тюпде берилген сёзлер булан жумлалар къуругъуз. Оланы къайсы кёп маъналы, къайсы бир маъналы, гёрсетигиз.

90. Тюпде берилген сёзлер булан жумлалар къуругъуз. Сёзлени маъналары гъакъында хабарлагъыз.

Юрюш, алмаз, май, нап, гьилла, юрт, шекер, тил, сокъмакъ, бав, бет, бутакъ, елкен, хазна.

Алтын юзюк, аччы алма, таза сув, къагърулу гюн, татли.

91. Бир маъналы сёзлер языгъыз. Шо сёзлени шу темаланы бирисине язма ярай. “Бизин абзар”. “Уъй ва къыр гъайванлар”.

У ъ л г ю : абзар, отлукъ, ...

92. Кѐп маънада къолланагъан жанланы атларын языгъыз.

У ъ л г ю : къоян (жан, къоркъач адам), бабиш (къуш, маймакъ юройген гиши).

93. Тюдде берилген текстден кѐп маъналы сѣзню тюрлю-тюрлю маъналарын ачыкъ этеген сѣзлери булан язып алыгъыз.

Поезд ѓлгъа разведчиклер къарангы бола туруп етишме герек. Оланы ѓлу бек авур эди. Къолундагъы авур савутлары, миналары булангъы дорбалары булан олар узун ѓл юрюмеге тюше. Тюз майданда олар суюкелип, атларын ярны ичи булан юрютюп оьтдю.

Оьзенден атланы къуйрукъларын тутуп, юзюп чыкъдылар. Разведчиклени бирлери арада мезгил къоюп юрой эди. Олар душманны къуйругъу сама ѓкъму экен деп тергей эдилер. Булар тѣбенден артылды. Поездни авазы ювукъдан геле эди. Темир ѓлгъа ювукъ болгъанда, булар атылтма сюеген поездни къуйругъу гѣрюнюп къалды.

У ъ л г ю : авур ѓл — авур савутлар.

§ 13. Омонимлер

Айтылышы ва язылышы бир йимик, тек маъналары башгъа-башгъа сѣзлеге *омонимлер* деп айтыла. Омоним болгъан сѣзлер бир тил гесимде де, башгъа-башгъа тил гесимлерде де болма бола. *Масала*: ат — адамны аты, ат — гъайван.

Айтылышы бир йимик, тек язылышы башгъа-башгъа омонимлер де ѓлугъа. Олагъа *омофонлар* деп айтыла (бир йимик тавушлар)

Масала: къанлы [къаллы]
къалды [къаллы]
къанны [къанны]
къанды [къанны]

Бир тил гесимде болгъан омонимлер бары да къалип-леринде омонимлер кюйде къала.

Масала: ай — кѣкдеги ай, ай — йылны 30 гюню.

Ай гѣрюндю.

Айны башы бираз сувукъ эди.

Айгъа къарап ѓлну тапдыкъ.

Бир айгъа чакъы иш бар.

Тюрлю-тюрлю тил гесимлердеги сѣзлени бир къалиби рас гелип болгъан омонимлер алышынгъанда омонимликден тая.

Масала: къой — гиччи мююзлю гъайван.

Къой бичен ашай.

Китапны еринде къой.

Къойну арангъа гийир.

Мен китабымны ѓлдашымда къойдум (къойну — къой-дум омонимлер тюгюл).

Шулай омонимлеге омокъалиплер яда *грамматика* омонимлер деп айтыла (бир грамматика къалипле шолар омонимлер бола).

94. Сиз билеген омонимлени языгъыз, оланы бир тил гесимдегилерин ва башгъа-башгъа тил гесимдегилерин тапкъырлар этигиз.

95. Омонимлени гёрсетигиз, къайсы тил гесим экенни айтыгъыз. Маъналарын англатыгъыз, жумлалар языгъыз.

Ел тюшген — ел чыкъды.

Аякъ бермеге — аякъ басмагъа.

Гюн чыкъгъан — гюн битди.

От тюшген — от оьсген.

От ичген.

Атгъа ер салма — яшгъа ер салды.

Ер еси болду.

Жанланы сую — къоркъуп жаны гетди.

Жаны чыкъды (оьлдю).

Ий адам — ий берилген тери.

Май сюрт — май геле.

Янгы къайдада этилген — къайда бара?

Къаракъуш жюжекни алды — къойчу къаракъушгъа къалгъан этлени салды.

Ол гёлекни сёге — ол ёлдашын сёге.

Сирке алагъан таракъ — сирке ханц.

Сом алтын — сом эт.

Сыны булангъы къабур — яхшы сынлы адам.

Сюр чалар — сюр бёрк.

96. Тюпде берилген жумлаланы англамагъа неге къыйын экенни айтыгъыз. Оланы англашылагъан кюьде онгарыгъыз.

Аякъларыгъызны жыйыгъыз.

Сиркеси ёкъ.

Ел салгъан.

Аты яхшы.

Ерни еси гелди.

От тюшдю.

Бав тарыкъ эди.

Бели сынды.

Къайыр болду.

Кёкреги чартлады.

97. Грамматика омонимлер булан омонимлер болагъан кюьде де, омонимлер болмагъан кюьде де жумлалар кзуругъуз.

Ат, къой, той, ув, тиз, тюз, гюе, тую, ят, къат, къыр, къала, къайыр, ас, ой, тала, ягъа, ялкъа, тор, тигиле, чай, чий, чыкъ, сыр.

98. Тюпдеги жумлалардагъы омонимлени тил культурасыны даражасын гётеривдеги къуулугъун гёрсетигиз. Жумлаланы маънасы неге англашынагъанны айтыгъыз.

1 Гюе пальтомну ашап къойгъан — ишге юрегим гюе.

2. Ер къаза туруп белим де сынма аз къалды — белим де

сынды. 3. Казбич атына арив ат кьойгъан болгъан. 4. Елге, салкьынгъа бары да еллерим хозгъала. 5. Ят гиши гелгенде, ону арив ерде ятдырып, сен жабарда ят. 6. Биз шу ерден башгъа ерге гечсек, бизин къала тергевсюз къала. 7. Ялкъа кьозу янгыз ялкъа. 8. Бичен чалма чыкъ тайгъанча чыкъ. 9. Сыр саялы сыр билдирме. 10. Чай къашыкъланы да чай.

99. Шиъруну бѣлюгюнде омонимлер нечик тюз берегени айтыгъыз. Мунда рус тилден гелген сѣз къумукъ сѣз булан нечик аралыкъ юрюте.

Хоншум чал мыйыкълы къарт, тѣшю — орденден орден!
Тек орденлерим бар деп, къарамай магъа оьрден.

(Б. Магъамматов.)

§ 14. Маънадашлар

Маъналары бир-бирине ювукъ, айтылышы башгъа-башгъа сѣзлеге *маънадашлар* деп айтыла.

Бир йимик маъналы маънадашлар болмай. Гъар маънадаш маъна якъдан ювукъ йимик, тюрлю тюслер беривю булан, къолланагъан кюю булан айрыла.

Маънадашлар болгъан сѣзлер бир тил гесимге гире.

Масала: бет, сыпат, чырай, къалип, юз, келпет.

Тилни культура даражасын гѣтеривде маънадашланы къуллугъу кѣп. Тюрлю-тюрлю тюслер береген маънадашлар тилни чебер этмеге, маънаны генг, терен, ачыкъ этмеге онгайлыкъ бере.

Бир-бир маънадашлар, тюз сѣйлев нормада да болуп, эркин къоллана. Олар къайсы сѣз арада да къолланма бола.

Масала: аякъ, бут.

Бирлери тюз бермек учун, тил культурасыны даражасын гѣтермек учун къоллана.

Масала: какич, балбанлар. Маънадашлар тилге теренлик, ачыкълыкъ бермекден къайры да, бир сѣзню такрарлап турмай сѣйлеме имканлыкъ бере.

Маънадашлар тилни бай эте, тюз сѣйлемеге, айтгъан затны мекенли англамагъа онгайлыкъ бере.

100. Тюпде берилген сѣзлени маънадашларын языгъыз.

Къайгъы, сююнч, байлыкъ, исси, ел, уллу, алгъасавлу, ташла.

101. Тюпде берилген сѣзлеге маънадашларын языгъыз, тюрлю-тюрлю маъналы бѣлюклер этигиз. Бир-эки бѣлюкдеги сѣзлер булан жумлалар къуругъуз.

Арив, эрши, узун, алаша, къыт, базыкъ, назик, мекенли, гиччи, уллу, шат.

У ъ л г ю : арив, исбайы, гѣрмекли, гѣзел, айбат. Арив азар, къылыкъ озар.

102. Предметни, белгини, гъаракатны гѳрсетип кѳоймай, айтылагъан ишге бизин кѳаравубузну гѳрсетеген (тѳс береген) маънадашлар булан жумлалар кѳуругъуз. Олар кѳайсы сѳз арада да неге кѳолланма болмайгъанны айтыгъыз. Тилни кулътурасыны даражасын олар нечик гѳтере?

Чырай, сѳйрактълар, аяктълар, маймун, нишан, кѳалип (бет); атаранлар, тешиклер (гѳзелер); тѳнгек, чонтукъ (алаша адам); карас, субай (узун адам).

103. Ишликlege маънадашлар языгъыз, 4—5 жумла кѳуругъуз.

сѳй —	тербен —
кѳаравулла —	болат —
юрю —	толтур —
сѳюн —	гѳтерил —
тийме —	гѳзел —
айыр —	тамаша —
тебер —	

104. Авуз тилде кѳолланагъан маънадашланы белюклерин узатыгъыз.

баш	бет, сыпат	бурун
кѳабакъ баш	чита сыпат	картоп бурун
аяз баш	ат бет	пантюк бурун
....
авуз	тиш	аякъ, бут
гъанга авуз	балбутиш	канказлар
йырыкъ авуз	ат тиш	маймакъ аякъ
....

105. Тийишли маънадашланы кѳоллай туруп, жумлалар языгъыз.

(Гиччинеv, увакъ) оьзенлер акъма башлады. Тереклени бюрлери (томалма, ипишме, гѳтерилме, уянма) башлады. Юрт ягъада от (гѳтерилме, яшгъарма) башлады. Терек башларда сыйырткъыгчлар (шат, кѳуванчлы, сѳюнчлю) йырларын чарнай. Кѳышдан ялкыш биринчилей авлакъгъа чыкъгъан сыйырлар, гамишлер, шат (атыла, ойнакълай). Кѳойлар, эчкилер балаларын (аявлап, кѳоралап) яшыл отдан (сѳюнѳп, кѳуваныш) билмей. Гюн сайын иссилик (арта, кѳошула). Язбаш мекени оьзюню ихтиярларына гирме алгъасай.

106. Тѳпде берилген жумлалагъа ким кѳп маънадаш язар экен.

Кѳоркъач, кѳоччакъ, алгъасавлу, чалт.

а) Тѳпде берилген гесекдеги маънадашланы табыгъыз. Олар тилни кулътурасыны даражаларын гѳтерегенине тергев беригиз (шо маънадашлар болмакълыкъ ойну нечик терен, гѳнг; ачыкъ, маъналы, чебер этегенин айтыгъыз).

Гиччинеv заманымда ишартылы кѳарт кѳойчу Шамил бизге айтагъан хабарны гъали де унутмагъанман. Кѳойчулукъда сав оьмюрѳн йиберген Шамилге де хабарны

сынавлу къарт къойчу Седирбий айтгъан болгъан. Седирбийни, гъакъылбалыкъ болгъандан башлап, къартлыгъы къаршы гелгинчеге оьмюрю къой къош булан гетген. Ол бек сынавлу, гъайлы, оьзюню ишинден къуванып яшайгъан къойчу болгъаны белгили. Одаман Седирбийни жаны йимик гьрген къош бакъгъан Сарижан деген ити болгъан. Седирбий Сарижанны артыкъ сюе ва бек аявлай. “Сарижан бар тура бьрюлерден тартынма бизин ихтиярыбыз екъ”, — деп макътана бола.

Ахшам къой сиривлер къайтып оьзлени орунларында ерлешген сонг, Сарижан итлер шорпа ичип тынышгъанча, ари-бери айланып тура. Сонг итлени оьзюню къаравуна къуршап, ерлерин тапгъанны сюе. Итлер де ону къаравун англап, къуйрукъларын бут арасына да кысып, къой сиривлер ятгъан пурумукъгъа багъып ёюла.

Гюнлерден бир гюн, Седирбий гюрендеги малны аз гьрюп, пурхагъа гире. Ол оьзюню гьзлерине оьзю инанмай: пурхну ичи къара жагъаннем. Гече бьрю пурхну уьстюн тешип ичине гире, оьлтюрюп, оьлтюрмегенин бувуп ташлап, бир къойну да алып сыпкъырыла. Сарижан гече хантав болуп къалгъан экен, къалгъан итлер де бошлукъдан пайдаланып, юхлап къалгъан экен.

Седирбий Сарижанны чакъырып, огъар бу ишни гьрсете ва огъар итге айтмасланы айта. Сарижанны юреги бек бузула, ол бек хорлана, бу иш ва Седирбийни сьзлери ону юрегине бек авур тие. Ол эретургъан еринде къартыллай, эки гьзюнден бурчакъ-бурчакъ гьзьяш тегюле. Седирбий эс де тапгъынча, Сарижан тангны къарангысына синге.

Сарижан эртен ашгъа гелмей. Сарижан тюш ашгъа гелмей.

Седирбийни ой баса. Ол Сарижанны дагъы сав тапмайгъанына инана, къойчулар да муну бетин талап, къайгъысын оьрчюкдюре. Седирбий: “Яхари, шо шопай агъмакъ тьгюл негъакъ оьлюп гетмеге”, — деп айтса да, оьзю айтагъангъа оьзю инанып да битмей. Гече бола. Сарижан екъ. Артындагъы гюн Седирбий ятып къалгъан къойланы пурхдан чыгъарма ичине гире. Пурхну уьстюндеги тешикни тьбюнде, сойралып ятгъан мазаллы бьрюню уьстуне ал кьолларын да салып, Сарижан пурхну эшигине къарап токътагъан. Ашама да гелмей, биревге де гьрюнмей, отлукъда ятып гавурну къаравуллап тургъан экен. Уьйренген кьуллукъгъа гелген бьрю тьбесин тешип пурхгъа тьше, тьпден къарап турагъан Сарижан ону хырданындан тутуп, оьлгенче дагъы йибермей. Эртен болгъанча, оьзюн биябур этген нажжасны оьлтюрюп, уьстюнде ятып сакълап тура. Артыкъ къуванмакълыгъындан Седирбийни гьзьяшлары агъыла. “Гъей, къурдашым, мени къоччакъ сырдашым, сен намусну тьбюнде къалмажагъынга чы мен инана эдим. Тек шу

даражада мюкюр этер деп турмай эдим”, — деп, пурхдан чыгъа. Ол оьзюню кьоюн союп, тишлери кьамамасын деп, бир уллу гесекни Сарижангъа ташлай. Сарижан тийип де кьарамай. Сонг Седирбий эс этип, Сарижанны елдашларына да ташлай. Сарижан ийислеп де кьарамай. Ону гьрюп турагъан кьойчуланы бири: “Седирбий, о неге ашамайгъанны билемисен?” — деп сорай. Седирбий: “Воллагъ билмеймен, менден гечмей буса ярай”, — дей. “Тюгюл, оьзюне башгъа итлерден уллу гесекни бергенге ашамай”, — дей. Седирбий Сарижанны этин алып, ондан тийишли чакъы гесекни гесип тайдыра ва Сарижанны алдына сала. Сарижан алгъасамай, оьзден кюйде, этни ашама уруна.

(Н. Х. Оьлмесов.)

Язывчулар оьзлени асарларында маънадашланы артартындан маъна гючлендирмек учун да, чеберлигин артдырмакъ учун да кьоллай. Олар маънадашланы санавун оьзлер де артдыра.

107. Маънадашланы табыгъыз, олар тил культурасыны даражасын нечик гетерегенни англатыгъыз. (Теренлиги, маънаны генлиги, ачыкълыгъы, чеберлиги).

Нечик десенг, бир адам нечакъы англавлу, итти буса, илмугъа, тарбиягъа гъажатлы экени белгили. Биз уйленип, яшланы анасы болгъан заманда, яшларыбыз талайлы, англавлу, билимли болгъанны суйсек, оьзюбюз кьаст этип охума, илмулу, англавлу, эдепли болмагъа герекбиз. Олар талигъли, насипли болуп, биз англавсуз, насипсиз болуп, артда да екъ болуп гетежекбиз. Бу сиз юрютеген ишге суймеклик деп айтмас, намуссузлукъ, биябурлукъ, итлик деп айтар. Озокъда, сиз намуслу адамлар болсагъыз, шариатда да, адатда да ярамайгъан эдепсиз елда бир-биригизге елукъмас эдигиз. Гьалал ел булан Адлагъны языву болуп, шариатны елу булан изну берилген заманда да шулай эдепсизлик этмес эдигиз. Мен бу Жакъавну бир намуссуз, ярахсыз, сьою екъ зат деп эшитгенмен.

(Н. Батырмурзаев.)

§ 15. Къаршыдашлар

Бир тил гесимдеги маъналары бир-бирине къаршы сьезлеге *къаршыдашлар* деп айтыла. *Масала*: арев — эрши, уллу — гиччи, аста — чалт, къатты — йьмышакъ.

Бир-бирине маъна якъдан къаршы салынагъан сьезлер (къаршыдашлар) белгини даражасын, къаршы бакъдырылгъан гьаракатны, ер ва заман булан байлавлу къаршылыкъны гьрсете. *Масала*: исси — сувукъ, гетерилме — энишлеме, эрген — ахшам, тез — геч.

Мекеъли маъналы предметлени къаршыдашлары болмай: шанжал, юзюм, сыйыр, къой...

Шаирлер, оьзлени асарларында къаршыдашланы къоллап, маънаны гючлендирегенден къайры, ону чеберлигин артдыра. Олар авуз тилде къаршыдашлар болмайгъан сёзлени де къаршы салып, шиъруну маънасын, тил культурасыны даражасын гётере.

Къаршыдашлар халкъара яшавдагъы, табиатдагъы, тарихдеги къаршылыкъланы гёрсете.

108. Тюпде берилген сёзлеге къаршы маъналы сёзлер языгъыз.

генг —	ярыкъ —	тюз —
узун —	чалт —	ари —
бийик —	тез —	онда —
базыкъ —	эрген —	генг —
семиз —	юрю —	токъ —
исси —	ят —	бай —
къатты —	авур —	алды —
къайнар —	къарт —	къоччакъ
оьр —	къатты	
онг —	ювукъ —	
	алма —	

109. Оьрдеги сёзлени къоллап, сёз тагъымлар этигиз. Сёз тагъымлар “Бизин юртну авлагъы” деген темагъа язылсын.

У ь л г ю :

генг авлакъ	алаша уьлкъю
узун ёл	базыкъ тёнгек
бийик терек	семиз порсукъ
тар къол	инче чубукъ
къысгъа эниш	арыкъ бёрю.

110. Къумукъ ёмакълардан сыпатлыкъланы олар байлангъан сёзлер булан язып алыгъыз, олагъа къаршыдашлар табыгъыз.

У ь л г ю :

къоччакъ къоян	къоркъач къоян
ач бёрю	токъ бёрю
бийик тёнгек	алаша тёнгек
бек къычыра	астаракъ къычыра.

111. Къаршыдашлары булангъы къумукъ ёмакъланы, айтывланы языгъыз.

У ь л г ю : Ач хадирын токъ билмес. Гиччи къызны тою да, улду къызны тою да бир.

112. Тюпде берилген жанланы атларына тилде кёп къолланагъан (ёмакъларда айтылагъан) къаршыдашлар кёшугъуз. Оланы бир нечеси булан жумлалар кёругъуз яда “Жанланы яшаву” деп ат салып сочинение языгъыз.

сыйыр; бёрю тюлкю; арсланкъаплан; пил, к'юмурсгъа;.... к'юзу; ...к'яргъа...тюлкю;пор-сукъ;...мишик; ... хораз к'ыргъый; ...гамиш...к'юзу ...улакъ.

У ългю : агъмакъ бёрю —гъакъыллы тюлкю.

113. К'юмукъ ши'рулардан к'яршыдашлар бар жумлаланы яда бёлюкню язып алыгъыз, к'яршыдашланы автор не саялы к'юдлагъанны айтыгъыз. К'яршыдашлар ши'руну тил культурасыны даражасын нечик гётерегенни айтыгъыз (ма'наны терен этеми, ойну генг этеми, чеберлигин артдырамы).

114. Тюпдеги ши'рудан алынган бёлюклерде к'яршыдашланы табыгъыз. Шаир олай сёзлени неге к'яршы салагъанны айтыгъыз.

Гюндюзлер гюнеш кюлеп,
Гечелер ай иржайгъан.
Шо пурха терезени
Нюрю мени де чайгъан.
К'ярангъыдан к'ячырып,
Шавладан к'юлбав артып,
Анам бешигим салгъан
Терезе тюпге тартып.

(Б. Магъамматов.)

115. К'яршыдашланы к'юллап жумлаланы битдиригиз.

1. К'юмурсгъалар бирлери уягъа геле, бирлери... 2. Би-ченни эртен тез ва.... геч чалма тюше. 3. Ол онгуна ... к'ярамай гетди. 4. Барсын ... бу гиши, гъеч онгмасын муну иши.

116. К'яршыдашлар болуп гелген сыпатлык'лагъа сиз билеген чакъы атлык'лар языгъыз.

исси...	аврувлу...
йымышакъ...	назик...
алаша...	татли...
эрши...	сувукъ...
булгъанчыкъ...	к'ятты...
осал...	бийик...
авлия...	арив...
тар...	сюзюк...
енгил...	гючлю...
гъакъыллы...	сав...
генг...	базыкъ...
авур...	аччы...

У ългю : исси, сув, чуду, гюн, гече, тёшек, к'юш, топуракъ, тахана, сют, уый, этиклер, гёлек, аш, шорпа, ювургъан, юрек, чакъ, адам, к'ыш, к'юл, пирог, пилав, язбаш, ай.

К'яршыдашлар жутлашып к'зуршав ма'нада к'юллана.

117. Къаршыдашлар булан кѣп къолланагъан жут сѣзлер языгъыз. Оланы къоллап авуз тилде къолланагъан жумлалар языгъыз.

У ъ л г ю : гир — чыкъ
бар — гел
бар чы — гел чи.

Бугюн хоншулагъа гир-чыкъ кѣп болду.

118. Тюдде берилген жумлаларда жутлашгъан къаршыдашланы, омонимлени маънасына къарагъыз. Олар къуршав маънадан къайры айтылышгъа нечик тюр берегенин, тил культура даражасын нечик гѣтерегенин айтыгъыз. Тюбуне гъыз тартылгъан сѣзлеге омонимлер, къаршыдашлар, маънадашлар табыгъыз.

Салим молла ахшам Ибрагъимлеге барып олтуруп, ондан-мундан сѣз ачып, бираздан мурадын айтма башлады. Агъмат байны уланы болгъан учун, тарыкъсыз ёлларда юрюмей, гъар не оъзюню къуллугъун эринмей-ялкъмай бажарып турагъанын Зайнап биле эди. Ол сени алажакъ гиши де онча гъайванмы: тазаны-насны айырып билмейген. Уъюне гече барып оъзю гѣрген ишге янып-гююп: “Шу бузукъ зат булан неге ювукълукъ юрюте эдим, бу чу уллу биябур болгъан экен”, — деп, оъзю-оъзюне сѣйледи. Бейболат да Жакъавну оъзлеге гелип-гетип юрюйгенин билсе де, олай намартлыгъы, бузукъ ишлери барын билмей эди. Жанбике, Зубайдат гетген сонг, уйню-затны жыйып, бир гюнагъсыз гиши йимик болуп, ариги уйге, анасыны янына барып, ари-бери къуллукъ этип айлана эди.

(Н. Батырмурзаев.)

Къурулушуна гѣре сѣзлени бѣлюклери

Тилдеги сѣзлер къолланагъан кююне къарап шулай бѣлюклеге бѣлюне:

1. Гъар заман къолланагъан ва заман-заман къолланагъан сѣзлер.
2. Эсгиленген ва тарихи сѣзлер
3. Касбулукъ сѣзлер
4. Диалект сѣзлер (тюрлю-тюрлю сѣйлешлер)
5. Яшланы сѣзлери
6. Хасмушланы сѣзлери.

§ 16. Гъар заман къолланагъан ва заман-заман къолланагъан сѣзлер

Къумукъ тилдеги бары да сѣзлер бир йимик къолланмай. Бир-бир сѣзлер гъар минутда, сагъатда къолланып тура. Оларсыз бирев-бирев булан сѣз аралыкъ юрютме бажарылмай. Олай сѣзлер халкъара яшав булан, ашав, ичив, гийим, туруш булан, жан-жанывар, оъсюмлюклер, табиатдагъы алышынывлар булан байлавлу бола.

Масала: аш, иш, сув, ата, ана, ини, сыйыр, къой, бар, гел, гет, юхла, терен, алма, юзюм, къозу, къош ва башгъалары. Бир-бир сёзлер, шолай туташ къолланып турмай, заман-заман къоллана.

Олар сёз арагъа чыккыгъанда, бир девюрню суратлайгъанда, илму масала чечилегенде, халкъара яшавну бир-бир масалалары чечилегенде къоллана. Шолагъа эсгилене турагъан, янгы сёзлер де гире.

Масала: шыртычы, къабалай, мактап, келеп, сомалакъ, гилевке.

119. Осьюмлюклени атларын тапкъырлар этип языгъыз. Чечеклени, тегенеклени атларын жаяланы ичинде англатарсыз.

У ъ л г ю :

тереклер	уълкюлер	чечеклер	тегенеклер
гогаман	палам	мелевше	къаратегенек
эмен	гоган	балтасап	къушкъонмас
....

120. “Табиатны сюемен” деп баш салып, сочинение языгъыз.

121. Жанланы атларын языгъыз.

Сонг сёзлени къоллап, оьзюгюз ушатагъан бир жанны гъакъында яда жанлар булан болгъан сиз билеген бир гишини гъакъында языгъыз.

У ъ л г ю :

Къыр гъайванлар — бёрю... **Хурт-къомурсгъа** — гесертки... **Къыр къушлар** — къаракъуш... **Уьй гъайванлар ва оланы балалары** — сыйыр...

122. Яшланы оюнларын языгъыз. Оларда гъар заман къолланагъан ва аз къолланагъан сёзлени гёрсетигиз.

123. Ун, сют, эт, дюгю, картоп, къабакъ, бурчакъ булан этилеген ашланы атларын языгъыз. “Къумукъ той” деген темагъа сочинение языгъыз.

§ 17. Эсгиленген ва тарихи сёзлер

Халкъны яшав гъалы, ашаву, турушу, халкъара аралыкълары алышынгъанда, тилинде де алышынывлар бола.

Къумукъ халкъ тюрлю-тюрлю яшав толкъунлагъа урунгъан, ону яшавунда кёп алышынывлар болгъан. Къумукъ халкъ хазар девюрден арап дин девюрге гёче, шавхал девюрден халкъ гъукуматы деген (революциядан сонггъу) девюрге гёче. Шо девюрлер булан байлавлу къумукъ тилде сакъланып сёзлер ёлугъа.

Предмет, белги, гъал сакъланып, оланы тайып орнуна башгъа сёзлер геле. Шолай сёзлеге эсгиленген сёзлер деп айтыла.

Масала: мюгьюр — печать
муаллим — учитель
мактап — школа
бюртюк — точка
адабият — литература

Эсги девюр булан, шо девюрдеги яшавну суратлайгъан сёзлер де тая. Шолай тайгъан сёзлеге тарихи сёзлер деп айтыла Олай сёзлени маънадашлары болмай.

Масала: шагъ, нёкер, къараваш, сагъ, гилевке, шыртчы.

Эсгиленген ва тарихи сёзлер тилден дагъы къолланмайгъан болуп тайып къалмай. Авуз тилде де, язывчуланы асарларында да шолай сёзлер алдынгъы девюрню суратлайгъанда, айтылышгъа оър даража берме суйгенде, иришхат этме суйгенде къоллана.

Масала: Сагъа уллу абурлар этме шагъ, падишагъ болуп къалмагъансан чы (иришхат этив).

Бийни йимик улангъа бермей, кимге бересиз къызыгъызны, къарарман (оър даража).

124. Уллатагъызгъа, улланагъызгъа сорап, алдынгъы опуракъланы, безендиреген предметлени атларын, арба булан байлавлу сёзлени, халкъара яшав булан байлавлу сёзлени языгъыз.

125. Тюпде эсерилген эсгиленген сёзлени къайсылары тилден негъакъ гетгенни айтыгъыз. Тилден тайгъан сёз де, янгы рус тилден гелген сёз де къумукъ тилни табнатына къайсы арив къыйыша.

мактап — школа
бюртюк — точка
мюгьюр — печать
муаллим — учитель
мудир — директор
тилмач — переводчик
къыбла — юг
чюйгъявлукъ — полотенце
чакъырым — километр
маданият — культура
тептер — тетрадь
япсар — метис

126. Тилде къолланмайгъан болуп, орнунда башгъа сёзлер де яратылмагъан сёзлер булан жумлалар къуругъуз.

Къушлукъ, тавукъчакъ, былтыр, маълукъат, гъакъыл-балыкъ, элтир, магърюм, вагъшилик, сужда, темтек, чубар-ала, несия, отар.

127. Тарихи сёзлер булан эсги яшавну суратлайгъан жумлалар къуругъуз.

Гъазирлер, маси, ишым, чарыкъ, къабалай, чепкен, арбабаш,

эбезелер, талкъы, шавхал, нёкер, къараваш, шыртчы, къул, озден, зух, лив-лив.

128. Тюддеги жумлаларда эсгиленген ва тарихи сёзлени табыгъыз, оланы маънасын ачыкъ этигиз, шо сёзлер нечик маънаны алышдырагъанына тергев этигиз.

Оъзюм гъакъылбалыкъ болгъанлы, бир кепеклик гъарам затгъа да къараматман. “Ярлы буса не бола, акъсакъ, сокъур тюгюл, мени ашдан оьлтюрмежек, оъзю ичкичи гъарамзада тюгюл”, — деп ойлай. Давут оъзю ёкъ заманда Давутну гысап тептерини арасына салып къоя. Давут да тептерни ачып къараса, Лайла язгъан кагъызны гёрюп, ачып охуп къарады. Август айны он экинчи гюню эди, къушлукъ вакъти болгъан эди, гюнюню шавласы дюнъягъа ярыкъ берип, яшнатып, гъар махлукъатны юрегине сююнмекликни сала эди. Кёп къызгъанчылыкъ этме, ёлсуз исраплыкъгъа да гетме, бош заманларында оъзюнг билмейген затланы билме къара, вёре-вёре, тарыкъсыз пучлукъ юрютме, заман-заманда оъзюнгю аманлыгъындан бизге кагъыз яза тур, аллагъгъа аманат бол”, — деп, шу насигъатланы да айтып, Давутну уьстюн-башын да тюз этип, къолуна къыркъ манат акъча да берип, ёлгъа чыгъармагъа гъазир болду.

(Н. Батырмурзаев.)

§ 18. Касбулукъ сёзлер

Бир касбуну юрютеген адамлар шо ишни бары да инче ерлерин биле ва шолагъа атлар бере.

Бир касбуну юрютеген адамланы тилинде къолланагъан сёзлеге *касбулукъ* сёзлер деп айтыла.

Къумукъ халкъ аслу гъалда авлакъчылыкъ, гъайванчылыкъ, малчылыкъ булан машгъул болгъан. Шо саялы да шо ишлер булан байлавлу сёзлер бек оьсген.

Масала: будай, чычкъан, къулакъ, эки къулакъ, бувунгъа минген, оцакълангъан, буваз, гёк бёрю, вакътиси, баш къусгъан, бет берген, кюлте, къучакъ, къысым.

Бираз алда арбачылыкъ да бек яйылгъан касбу эди. Шо саялы арба булан байлавлу сёзлер де кёп. *Масала:* арыш, маймакъ агъач, оьрече, ари ялкъын, оьгюзлюк, тюз ялкъын, ян чомача, орта чомача.

Бир-бир къумукъ юртларда халча согъув да аслу касбу гысаплана болгъан. Шо иш булан байлавлу сёзлер де оьсген.

Масала: юн, ябагъы, сомалакъ, билезик, кана.

129. Гъабижайны, бурчакъны, хыярны, харбузну оьсёв даражасы булан байлавлу, тюрлюлери булан байлавлу сёзлени, сёз тагъымланы языгъыз, оланы бирлери булан жумлалар этигиз.

У ъ л г ю : бурчакъны тюрлюлери:

акъ бурчакъ
ала бурчакъ
белакъ бурчакъ
япалакъ бурчакъ
май бурчакъ
сари бурчакъ.

Бурчакъны халтасына гёре:

чырмалагъан бурчакъ
олтурагъан бурчакъ.

Бурчакъны санлары:

къыны, гинниги, чечеги, хытаны, тамуру.

130. Уллаталарыгъызгъа сорап, оьгюз арбаны, культура оьсюмлюклер булан байлавлу сёзлени языгъыз. Шулай сёзлени маъналарын уьйдегилеригизге сорап билигиз:

Маршав, башбав, ялкъын, мийлик, гёчерагъач, солакъ, чюйке, тюрор, кесев, бир къучакъ будай, аркъав, (юк булан байлавлу), къаснакъ, къысгъалыкъ, арпабаш, тишнек гъабижай, сума.

131. Оьрде берилген сёзлени де, сиз уллулагъа сорап язгъанларыгъызны да къоллап сочинение языгъыз. Тема: “Биз ата-анабызгъа авлакъ ишлерде де, уьйдеги ишлерде де кёмек этебиз”.

132. “Школа булан байлавлу сёзлени ким кёп язар” деп ат салып сёзлер языгъыз. Шо сёзлени къоллап “Мен школагъа барма сюемен” деп яда “Мен школагъа барма суймеймен” деп ат салып, сочинение языгъыз.

133. Бичен чалыв булан байлавлу сёзлени языгъыз. “Атам булан биченде” деген темагъа сочинение языгъыз.

134. Тюпде берилген къой къош булан байлавлу сёзлени маъналарын аян этип, шолар булан сёз тагъымлар этигиз.

Къочкъар, чебич, токълу, шам, нешер, ирк, теке, эчки, хам, чарх, тулукъ, чонтай, хуцири, элтир, япсар, гъагав, чакъалар, пуршумукъ, гюрор, пурх, чали, карас, къаракъуш, элеклев, сага.

§ 19. Диалект сёзлер

Къумукъ юртлианы яшав гъалы, турушу, халкъара яшаву, культура яшаву бир йимик оьсмеген. Шо саялы оланы гъарисини тилинде яшав гъалы булан байлавлу башгъалыкълар да оьсген. Сёйлешлерде, сёйлешлени къуршайгъан диалектлерде башгъалыкълар аслу гъалда сёзлени аваз къурулушунда, къалиплеринде, айры-айры сёзлеринде ёдугъа. Сёзлердеги башгъалыкълар аслу гъалда предметлени, белгилени, гъаракатланы инче янлары булан да байлавлу.

Башгъалыкълар жан-жаныварны, оьсюмлюклени, уьй палтарны, хадира-хуманы, опуракъ ва аякъгийимлени, уьй

алатланы атларында, адамны хасияты булан байлавлу сёзлер де, табиат булан байлавлу сёзлер де ёлугъа.

Масала: буйн. такъалыбакъа; хас. тахталыбакъа; кайт. къапкъачлыбакъа.

буйн. сокъур ябалакъ; кайт. тIума.

буйн. торгъай; терик. лявлик, кайт. ярипIатIагъ.

буйн. гесертки; хас. кесертки; терик. чындырхав; кайт. гьалкъа.

буйн. сулсул будай; кайт. сувсул будай, терик. къара-быдай.

буйн. ливлив лампа; терик. пилий, кайт. картоп чыракъ.

буйн. кюрчю; терик. туякълар, кайт. ухи.

буйн. аччы бет; терик. селебетке; кизл. безбет.

135. Сизин юрта айтылагъан кюйде языгъыз.

Йыл битген къозу —

Йыл битген улакъ

6 ай битген улакъ —

Жюжек алагъан жан —

Язбашда биринчи гелип, терек башда, къалкъы башда чарнайгъан жан —

Агъачны къагъагъан къуш —

Къулакъгъа гиреген гиччи жибин —

Итни баласы —

1 йыл битген эркек бузав —

1 йыл битген тиши бузав —

Анасыны уллу къызардашы —

Атасыны уллу къызардашы —

Уълкю болуп оьсе, башында къалкъы болуп емиши бола —

Къара болуп бише —

Янгурдан сонг бёрк йимик чыгъагъан акъ зат (гриб) —

Сари чечек —

4 -5 бутлу тегенек —

Язбашда биринчилей чыкъгъан чечек —

Гиччи, янгы болуп гелеген харбуз —

Чечекден янгы айрылгъан хыяр —

Гъабижайны башындагъы сибирткиси —

Гъабижайы болмай, къара болуп къалгъан —

Яшлар уьфюрюп тайдырагъан бёрк йимик оьсюмлюк -

Сув ичеген савут —

Чай ичип къалгъаны —

Эшикни бегетеген темир —

Алдын тёшеклени салагъан тамдагъы тешик —

Бичен чалып къуругъанда этилеген тёбелени атлары —

Чалгъыны сабында тутагъан ери —

Алаша, арыкъ, эрши адам —

Бек эрши адам —

Бек бийик адам —

Көп ашайгъан адам —
 Бек къызгъанчы —
 Къысгъа янгы оьсюп гелеген тюклер —
 Будаь тахана —
 Гъабижай ундан этген каш —
 Сютю аз, сюзюк сютлю сыйыр —
 Савагъанда башын, къуйругъун, аякъларын силлей
 турагъан, тербене турагъан сыйыр —
 Гъабижай къартыкъны тюрлюлери —

136. Юртугъуздагъы ерлени атларын сёзде айтылагъан кюйде языгъыз.

Темалар: “Бизин юртда биринчилей кёпюр этген гиши”.
 “Бизин юртда тирменге кимни аты къоюлгъан”. “Юртагъы
 Магъамматлагъа, Патиматлагъа, Гъажилеге, Аминатлагъа
 неге шолай атлар тагъылгъан” (*Масала*: Налчы Магъаммат,
 Батек Гъажи, Сагъадулла Аминат, ...)

137. Сизин юртда сёйлейген кюйде сочинение языгъыз. Сочинениени тюз сёйлев нормалар булан тенглешдиригиз.

§ 20. Гиччи яшланы сёзлери

Янгы сёйлеме башлагъан яшланы оьзлени тили бола.
 Предметлеге, белгилеге, гъаракатлагъа олар уллулар
 айтагъандан башгъа атлар айта. Бары да юртларда яшлар
 бир йимик атлар такъса да, гъар юртда башгъалыкълар да
 кёп ёлугъа.

Яшланы тили йымышакъ, аваз якъдан тынч, зангыравлу
 бола. Олар кёбюсю бир бувунлу сёзлер булан, такрарлап,
 тутукъланы эки къабатлашдырып сёйлей. Олар сёзлени
 тавуш зангыраву булан ойнай. Шолай оланы тилге сюювю
 башлана. Бир-бир сёзлени яшлар авазларын тюшюрюп,
 гесимлерин тюшюрюп, авазларын алышдырып айта.

Масала, предметлени атлары: гъачив — сыйыр, балив —
 гамиш, баай — къой, жичив — къушлар (учагъан, суюкелеген
 гиччи жанлар), папай — аш, маммам сув, шорпа, чай, ...
 белгилени атлары: нанай — арив, дай — арив, аай-яман, эрши,
 гъаракатланы атлары: датий — юрюй, гъай-гъай — эретура,
 бап — йыгъыла, гъам-гъам — ашай.

138. Юртугъуздагъы гиччи яшлар сёйлейген сёзлени языгъыз.

Уь л г ю : 1. Уллуланы сёзлерине ошамайгъан сёзлер;
 дутув,...

2. Уллуланы сёзлериндеги авазланы алышдырып айта-
 гъан кюйлер: дата — ята, кёкю,...

3. Авазланы тюшюрюп яда алышдырып айтагъан кюйлер:
 шопа — шорпа, дашыкъ — къашыкъ,...

4. Уьнлюклер, предметлени, жанланы авазларын к'ошуп айтагъан сёзлер: дюют//дюют, гъав-гъав,...

§ 21. Бирикген сёз тагъымлар

Тилде бир вакъти яратылып, бир наслудан бир наслугъа алышынмай гёчеген сёз тагъымлагъа бирикген сёз тагъымлар деп айтыла.

Бирикген сёз тагъымлар сёйлейген вакътиде яратылмай, олар сёзлер йимик гъазир кюйде к'оллана. Олардагъы сёзлени ерлерин алышдырма, башгъа сёзлер булан алышдырма да ярамай.

Бирикген сёз тагъымлар маънаны гючлендире. Бирикген сёз тагъымны маънасы огъар к'уршалгъан сёзлени тувра маънасындан чыкъмай, олар бир маъна бере. Олар гёчком маънада бола.

Масала: баш сукъмакъ (тийишсиз ерде сёз к'ошмакъ), башына минмек — (ёнкюмек, шашмакъ) юреги ярылмакъ (бек къыйналмакъ), юреги тюшмек (биревню суюмек, бир затны ушатмакъ).

Алышдырса: баш чыгъармакъ, сукъмакъ таякъны — булар бирикген сёз тагъымлар болмай. Баш сукъмакъ, гертилей де, башны бир ерге сугъувну гёрсетмей.

Эркин сёз тагъымлар сёйлейген вакъти яратыла, оланы сёзлерин алышдырма ярай. Умуми маъна сёз тагъымны компонентлеринден чыгъа.

Масала: Атам юртгъа эртен гелди. Гелди (к'ачан?) эртен. Гелди (к'айда?) юртгъа.

Гелди гече, гелди эртен, гелди тавгъа, юртдан гетди деп энгил алышдырма бола. Сонг да *гелди гече* деген сёз тагъымны маънасы гелгенин ва шо гече болгъанын гёрсете.

Бирикген сёз тагъымлар тюрлю-тюрлю девюрлерде яратылгъан. Оланы бирлериндеги бир-бир сёзлер маънасын тас этген. *Масала:* сулагъ ютмакъ (бек тас болмакъ) Бир-бир сёз тагъымланы маънасы ичиндеги сёзлени маъналарындан чыкъмай гёчком маънада бола: бавру бишмек — бек (къыйналмакъ).

Уьчюнчю бёлюкдеги сёзлер башлапгъы тувра маънасын гъали де тас этип битмеген: аркъасы язылмакъ (к'утулмакъ), к'ол узатмакъ (кёмек этмек).

Бирикген сёз тагъымлар аслу сёзюне гёре эки тюрлю бола:

1. Аслу сёзю ишлик. *Масала:* аягъы юрюмек, к'ол салмакъ.

2. Аслу сёзю атлыкъ: къысгъа аякъ, гъиллачы тюкю.

Бирикген сёз тагъымлар кёбюсю авуз тилде этиле. Оларда халкъны сынаву, яшав гъалы, табияты арив гёрюне. Бирлери халкъны тарихи булан байлавлу бола. Тилни усталары тилде бар бирикген сёз тагъымланы янгырта, янгы бирикген сёз тагъымлар да ярата.

Бирикген сёз тагъымлагъа айтывланы, аталар сёзлерин де къошма ярай. Бирикген сёз тагъымланы арасына олар айрыча бёлюк болуп гирме тюше.

139. Гёз, баш, бурун, аякъ, аркъа. къурсакъ, бел, бармакъ, мангалай, юрек, бавур, къарны-къурсагъы, бет (сыпат), елке деген сёзлер булан байлавлу бирикген сёз тагъымланы азыгъыз. Бир бёлюкдеги сёз тагъымлар булан жумлалар къуругъуз.

гёз салмакъ	гёзюню нюрю
гёз къаратмакъ	гёзюню бебейи
гёз урмакъ	гёзю-къашы булан
гёз байламакъ	гёз тиймек
гёз этмек	гёзюнден
гёзю тюшмек	
гёзю-къашы болмакъ	гёзю къоркъмакъ
гёзден салмакъ	гёзю йыртылламакъ
гёзге тюртмек	гёзюн яшырмакъ
гёзюн тойдурмакъ	гёзюне май битмек
гёзюн сатмакъ	гёзюне чёп урмакъ.

О ишни мен нечик буса да этмегенмен, магъа инанмайгъан къурдашымны гёзюне чёп ургъанман. Биргине-бир уланым, гёзюмню бебейидей тутуп, уланын башына миндирип битген. Гишини байлыгъына гёзюн сатмай, объю чалышма тюше. Шу ишни башлагъынча, гёзюм къоркъуп тура эди. Халкъны малын ашай туруп гёзюне май битип тура...

140. Жанланы атлары булан байлавлу бирикген сёз тагъымлар азыгъыз. Олар булан жумлалар тизигиз.

У ъ л г ю : къабан тынглав
къоян юрек (къыра)
къабан тырнакъ
къыргъый танав ()
авузгъа бош акъ бабиш (ир. зай ай. т. т. т.)
Анасы не айтса да, Али къабан тынглав этип тура эди.

141. Жумлалардагъы бирикген сёз тагъымланы табыгъыз, маъналарын айтыгъыз. Бирикген сёз тагъымлар маънаны нечик гючлендирегенине тергев беригиз.

1. Къарны — гёнгю ачылып, ана гёнгю балада.
2. Тюшюн гёрмеге суймей,
Юреги бек къутуруп.
Баласын тас этгендей,
Ана йылай гынкъ уруп.
3. Саламатлыкъ, сабурлукъ,
Эси де даим уяв,
Аркъа таяв излемей,
Объю-объюне таяв.
Ат къазанмай да къала,
Аты чыкъмай да къала.

Къазанса да, чыкъса да,
 Къулакъ асма ёкъ чола.
 5. Афганистан десе,
 жаным титиреп,
 Тырпыллайман торгъа тюшген торгъайман.
 Баврум бишиц,
 балам, белим бюкреп,
 Агъ, деп тутуп душманларынг къаргъайман.
 Азиз балам, асил балам, бир балам.

(Ж. Керимова.)

142. Алда, 65 тапшурувда, язылгъан сёз тагъымларыгъызны къоллап шулай ишлер этигиз.

а) гёз булан байлавлу сёз тагъымланы маъналарын артына языгъыз.

У Ъ л г ю : гёз салмакъ — суймек, биревню айырмакъ, гёзден салмакъ — суймейген болмакъ, гёнгю чыкъмакъ.

б) баш булан байлавлу сёз тагъымланы къоллап жумлалар къуругъуз.

в) юрек булан байлавлу сёз тагъымлар къуругъуз.

У Ъ л г ю : юреги авруй — гъайын эте.

юрек къошмакъ — арагъа къошулмакъ.

143. Тюпде берилген бирикген сёз тагъымлар адамны нечик гъалын гёрсетегенни айтыгъыз. Олагъа сиз билеген сёз тагъымлар да къошугъуз.

а) юреги шекер гемире, аягъын ер тутмай;

б) юреги авруй, бавру бишген, къарны-къурсагъы авруй, юреги чыгъып бара, аркъа сюеги сынмакъ, юреги сёнмек;

в) гёз салгъан, гёзю тюшген, гёзюню нюрю;

г) юрексиз болду, юреги сынды;

д) къол узатмакъ, къол бермек, юрек къошмакъ, аякъ юрjemек.

144. Шулай сиз къачан айтасыз?

таш юрек	къаз боюн
тюлкю пайлав	бабиш юрюш
ит гёз	бёрю гёз
къарт къабан	къабан тынглав
къаз баш	эшек къулакъ

145. Шулай сиз нечик гишилеге айтасыз?

тюлкю	арслан
къоян	сарипай
къаз	жюжек
къабан	къозу
тюре	эркеч
мишик	къачыр
бёрю	къонгузакъ
аюв	ит
гамиш	кюлай

оьгюз	бузав
кирпи	гидив
чыгкъан	турна
эшек	бабиш
суйрюжибин	гюргюр
жайран	хурт
чагъан	

146. Баш, гёз, кьол, аркъа, бел, юрек, бармакъ деген сёзлер булан кьошумчалар кьошуп янгы сёзлер, кьошма, жут сёзлер, сёз тагъымлар этигиз. Олар булан жумлалар кьуругъуз.

У л г ю : башсыз, баш-какич, башындан аягъына ерли, баштигинден.

Шу иш башсыз этилген иш болду. Огъар башындан аягъына ерли сен айыплысан...

147. Кьол кьолну жува, кьолу алтын, кьолу бар, сувукъ кьол, кьолдан кьол этмек, кьолунда сакъламакъ, кьолундан тюшюрмей, кьол жувмакъ, кьолу тиймей, кьолун гётермей йимик сёз тагъымлар маънаны гючлендирегенни, гёчюм маъна булан айтылышны чеберлигин артдырагъанны, жумлалар кьуруп яда сочинение язып, гёрсетигиз.

148. Тьопде берилген жумлалардагъы айры гёрсетилген сёз тагъымлар тил культура даражасын нечик оьрге гётергенни шо сёз тагъымланы башгъа сёзлер булан алышдырып гёрсетигиз.

1. Аминатны уланы, гёз ачгъанда гёреген ярыгъы, хапарсыздан оьлюп кьалды.

Гёз ачып, гёз юмгъанча бу уьягълюде бары да зат алышынып кьалды. Гёзсюз кьалгъан уйлерде мал-матагъ да тез тозулуп битди. Аминат гёзюню ярыгъында уьюндеги сыйлы малларын кьардашларыны яшларына берип чи рагъат болгъан эди. Гъай, уйлени арисин-берисин ярашдыра эди. Ону гёзю юмулгъан сонг, бары зат унутулду.

149. Тьопде берилген маънадашлагъа сёз тагъымлардан маънадашлар кьошугъуз, сёзлени, сёз тагъымланы кьоллап, сочинениелер языгъыз.

сююне	къайгъыра	йыракъ
къувана	анцукъал эте	ари
шатлана	ой баса	...

кёмек эте	айрылгъан
гъайын эте	сёйлемей
	гёрюп ярамай
сюе	инжите
гъашыкъ	беззер эте
шашыкъ	кьоркъа
ёнкю	тартына

150. Түндө берилген гесимлерде авторлар бириккен сөз тагымланы кьоллап, тил культурасыны даражасын чечип гөтергенни айтыгъыз. (Тюзлюкню, мекенлиликни, маънада теренликни, ачыкълыккыны, чеберликни язувчулар бириккен сөз тагымлар булан нечик берген). Маънадашланы, къаршыдашланы кьуллугъун да айтыгъыз.

1. Бир очакъны дөгерегин айлангъан,
Гюренленген тогъуз къардаш эдик биз.
Ерли бавлар йимик тыгъыс байлангъан,
Бавур тартгъан тогъуз сырдаш эдик биз.

* * *

Жабар кьалккы толмай туруп, чоргъа атмай.
Хынжал чоргъа ата, юрек толгъан сонг...
Ишим бөлүп, сабанымны къаргъатмай,
Къайтсанг кьолай.
Сагъынч алып сан-санымны бар гючюн,
Энишлеген ерде мени оър этди.
Маравулну аркъасындан чыккыгъан гюн
Юрегимни буз келлесин иритди.

Шо эки де ярыкъдан
Нюрюн алгъан гөзлерим.
Юрегим юлдуз гезей,
Топуракъ тарта тизлерим.

(Б. Магъамматов.)

2. Къавгъалы гюнлер къаршы гелгенде,
Къансыкътатыр къара ерни къуш юрек,
Сыргъалы кызлар йимик сытылып
Сен-мен десе сыналмагъан бош юрек.
Бош юреклер дертден толгъан сонг,
Бурулуп башын сукъма ер герек.
Бурулуп башын сукъма ер тапмай,
Бюдюреп ишин бузгъан эрлеге
Макътавлу эр демекден тёр герек.
Силкинген сылыв атдай сесгенип,
Бир этгенге эки этерни эсгерип,
Биленген бекилердей эр герек.
Гече де ойлап, гюн де ойлап,
Гөзеллерден сылыв атдай бой сайлап,
Аявсуз аслам берме мал герек.
Аявуз аслам маллагъа
Ерин табып биле берген кьол герек.

(Й. Къазакъ.)

3. Абдурагъман оъзю олай бай болмаса да, яхшы илму билеген, гөзю ачылгъан гиши эди. “Бек эдепсиз де сөйлөдим, юрегим арылмакълыгъындан айтаман”, - деп язгъан Давутгъа.

3. Негъакъ сен гөзден салсанг,
Гьеч амалым ёкъ оьлмей.

Сен шу ишни этер деп,
Ойлап эсиме гелмей.

4. Сен йиберген аманатны къайтаргъан деп, жанынг
аврумасын.

5. Бир-эки сёзлер язып,
Белгили этдинг гъалынгны.
Мени чи гёзюм къызмай,
Аявлап тут малынгны.

6. Зубайдат буланы бар лакъырын-сёзюн эшитип, кёп
намусуна да тийип, буларда гече къалмакълыгъына
гъёкюнюп, гёзюне юху гирмей.

7. Жанбикени Жакъав булангъы хабары халкъны авзуна
да тюшген эди.

(Н. Батырмурзаев.)

§ 22. Башгъа тиллерден гелген сёзлер

Къумукъ халкъ объюню тарихинде кёп тюрлю-тюрлю
яшавну толкъунларындан оьтген. Хазар девюрде араплар
кёп йыллар къумукъланы бусурман динге къайтармакъ учун
давлар этген. Араплар булан къумукъланы ата-бабалары
экономика, политика, культура аралыкъ юрюте: Къумукъ
тилге арап тилден дин булан, халкъара яшав булан байлавлу
сёзлер геле.

Масала: варис, васият, аллагъ, муаллим, мактап, маданият,
китап, рызкъы, ибадат, исрап, иншаллагъ, дарс, мудин, къалам,
ислам, дин, саният, касбу, устаз, таъмин, таъсир, базар, насип,
насигъат, капир, къабур, магърюм, тазият, мадраса, гъасил,
тарбия, ахырат, пакъыр, махлукъат, мужаллат, касип, кааба,
калима, ва(байлавуц), вакил, вакъти, иблис, ибадат.

Арап сёзлени бирлери къумукъ тилни аваз къурулушуна
ошагъан. Шолай алышынып къыйышгъан кюйде язылма
да языла. *Масала:* мактап, капир, гъарам, махлукъат, пакъыр,
ахырат, мадраса, къалам, касбу, пайда, пасат, межит.

Арап тилден гелген бир-бир сёзлерде гелишив бузулгъан
кюйде языла. *Масала:* тазият, тарбия, ибадат, маданият,
гъасил, вакил, васият.

Къумукъ тилде тамакъ тутукъ т арап тилден сёзлер булан
гелген. Т аваз шо сёзлерде сакълангъан. *Масала:* таъсир,
таъмин, муъмин, ваъза, маъна, масъала, маълумат, маъдан,
маърифат.

Къумукъ тилде сёзню ичинде эки созукъ къолланмаса
да, арап тилден гелген сёзлерде олар янаша сакълана.
Масала: муаллим, Кааба.

Арап тилден гелген сёзлерде эки къабат тутукълар да
ёлугъа.

Масала: аллагъ, иншаллагъ, мужаллат, молла, ассаламу
алайкум.

Къумукълар руслар булан тыгъыс аралыкъ юртегенли кѣп йыллар бола.

Башлап рус тилден авуз тил булан гелген сѣзлер къумукъ тилни аваз къурулушуна къыйышгъан. Шо сѣзлер къумукъ тилде айтылагъан кюйде язылма да языла.

Масала: паннуз, карзинка, памидор, карават, панар, лапатка, картоп, сумавар, кампет, педире, кансарал, шикалат, пайтон, падис, сарапан, сиган, кюржюба.

Сѣзню башында эки тутукъ янаша гелген сѣзлер рус тилде йимик языла.

Масала: шкаф, клас, клуб, стакан, студент, план, кружок, школа.

Сѣзню ахырындагъы а аваз тюшюп языла. *Масала:* аптек, газет, фабрик, папирос.

Айтылышында а аваз сакъланагъан сѣзлерде а язылма да языла

Масала: ваза, фаза, роза.

Эгер а авазны алдында эки бир йимик тутукъ бар буса, тутукъланы бири де, а аваз да тюше.

Масала: кас, калон, тон, тек: программа, ванна. Янаша гелген башгъа-башгъа тутукълардан сонг токътагъан а аваз сакълана.

Масала: банка, кнопка, кружка, пробка, коробка, сварка, тек: поч, секунд.

Сѣзню биринчи бувунундан башгъа бувунлардагъы о аваз сакълана.

Масала: губернатор, доктор, телевизор, профессор, кино, домино, помидор.

Къумукъ тилде тутукъланы йымышакълыгъын гѣрсетеген созукъ авазлар ва гъарплар ъкъ. **И, э, уь, оь** авазлар тутукъланы йымышакъ эте , **о, а, у, ы** къатты эте.

Шо саялы рус тилде тутукъну йымышакълыгъын гѣрсетеген ь белгини къумукъ тилде къоллама тюшмесе де, тюз сѣйлев нормаланы гѣрсетеген сѣзлюкде шулай берилген: шинель, ноябрь, фильм...

151. Рус тилден гелген сѣзлени темалагъа гѣре таблицаларын этигиз.

- а) охув ишлер
- б) ашамлыкъ
- в) армия
- г) культура
- д) халкъара яшав
- е) техника
- ѐ) уьй алатлар, хадира-хума.

152. Шиъруда рус тилден гелген сѣзлер нечик къоллангъан. Олар адамны нечик гъалын гѣрсете?

Крановщица къызман.
 Досум буса — таш уста.
 О бузмаса, мен бузман.
 Сынасын, пожалуйста.
 Сав гюн ону гёремен:
 Чыр тизе план булан.
 Огъар керпич береман.

(Шарип Альбериев.)

153. Гесекде рус тилден гелген сёзлер къоллангъан кюй гъалиги тюз азылышы булан рас гелеми? Шо сёзлени къолламай гесекни онгарма болмаймы?

Шулай юрюп экинчи гюн къушлукъ вакътиде машин Бакуню вокзалына барып токътады. Давут затларын да алып тюшюп, бир пайтонгъа минип, барып “Европа” гостиницагъа тюшдю. Номерге затларын да салып, бетин-къолун жувуп, чай-зат да ичип, къыдыра чыкъды. Сонг бир пайтонгъа минип Нобелни конторуна барды. Уллу приказчиги къаршы болуп, сорашып, озюню нечик гелгенин, не хыялы барын, не иш бажарып болагъанын англатды.

Давут буларда айын да битдирип, булагъа савбол да этип, затларын алып, гемелер токътагъан пристаньгъа барып, “Кавказ миркёрини” конторудан экинчи класгъа билет алып, пороходгъа минип олтурду.

(Н. Батырмурзаев.)

154. Биревлер рус сёзлени де, къумукъ сёзлени де къошуп сёйлейген кюйде гесек хабар азыгъыз. Рус тилдеги сёзлени тарыкълы да, тарыкъсыз да къоллангъан ерлерин гёрсетигиз. Учителигиз булан шолай сёзлер дагъы да азыгъыз.

155. Сизин юртда шу сёзлерде къумукъ сёзню къоллаймы? Къайсын къолласа атив болур эди?

Отдых — ял алып
 понеделник — итнигюн
 воскресенье — къаттыгюн
 школа — мактап
 учитель — муаллим
 ручка — калам
 носки — эргиши чорап
 шапка — бёрк
 ремень — балбав
 серёжкалар — гъалкъалар,
 сыргъалар
 браслет — билезик
 красная строка — къызыл
 сатыр
 абзац — маъна гесек

перемена — танапус
 упражнение — тапшурув
 варенье — мурапа
 соус — чишлик, маньыргъыч
 страница — бет
 штукатурка — цемент сылав
 общий — къуршалгъан
 босяк — хасмуш
 сёзню составы — сёзню
 къурулушу
 нарушение — бузукълукъ
 борана — тырнавуч
 сказка — ёмакъ
 обложка — мужжалат
 контроль — тергев

примыкание — янашыв
согласование — гелишив
обстоятельство — гьал
разрешение — изну
сырость — изгьар

побелка — акъ чабыв
вывод — натижа
порядок — низам

подряд — бир ягъадан
шабашка — дашбаш
доход — гелим
зарплата — алапа
передача — берилиш,
къайтарыш, сдача
зябъ — ургъа

Соравлар ва ташшурувлар.

1. Кёп маъналы сёзлени де, маънадашланы да не башгъалыгъы бар?
2. Адамны хасиятлары булан байлавлу кёп маъналы сёзлер языгъыз.
3. Сыпатлыкълардан ва гьаллыкълардан къаршыдашлар языгъыз, оланы атлыкълар ва ишликлер булан байлагъыз.

Масала: анив къыз — анив яза
яман иш — яман ишлей.

4. Касбулукъ сёзлер деп нечик сёзлеге айтыла? Жибинчилик, къушчулукъ булан байлавлу сёзлени языгъыз.
5. Эсгиленген сёзлени де, тарихи сёзлени де не башгъалыгъы бар?
6. Бирикген сёз тагъымланы сёзлюгюн этигиз.
7. Яшланы тилиндеги сёзлени жыйымын этигиз.
8. Рус тилден гелген сёзлени бир жыйымын, негъакъ къолланагъан сёзлени башгъа жыйымын этигиз.

МОРФОЛОГИЯ

§ 23. Сёзню гесимлери. Сёз яратыв къайдалар. Тил культурасы.

Къумукъ тилде сёзню шулай гесимлери бола: *тамур, къошумча, тюп.*

Сёзню маъналы гесимине *тамур* деп айтыла. *Масала:* *сувчу, бёлме, орманлыкъ.*

Сёзню сёз тюрлендиреген къошумчасын тайдыргъанда къалгъан гесеги тюп бола.

Масала: *терек - ни, уй - ден, баш - гъа.*

Тюп сёз этеген къошумчасы булан да, сёз этеген къошумчасыз да болма бола. *Масала:* *отлукъ, от (отлукъ, от — савлай тюплер).*

Сёз этеген къошумчасы булангъы тюпге *этилген тюп* деп айтыла. *Масала:* *тырнавуч, ёмакъчы, балыкъчы, агъачлыкъ, биченлик.*

Сёз этеген къошумчасы ёкъ тюпге *этилмеген тюп* деп айтыла. *Масала:* *тюлкю, къаргъа, бичен.*

Сёзню сёз этеген къошумчасы болмаса, тамур да, тюп де бир бола. *Масала:* *отдан, къурчакъны.*

Къумукъ тилде алда сёз этеген къошумчалар кёп болгъан. Олар тарихде, сёз этеген маънасын тас этип, бырынгъы тамур

булан биригип к'валг'ан. (Бир тамур болуп к'валг'ан).
Шолай с'езлердеги бырынг'ы тамур да к'ебюсю гезиклер ма'насын тас этген.

Г'алиги к'умукъ тилде шулай с'езлер этилмеген т'юплеге г'исаплана: *бырг'ы, тобург'у, чалг'ы* (бырынг'ы к'ошумча -г'ы, -г'у, -гы, -ги). *К'золтукъ, чонтукъ, к'зартыкъ, бюртюк* (бырынг'ы с'ез этеген к'ошумчасы *тыкъ, -тукъ, -тик, -тук*).

К'зарг'а, чорг'а, ёрг'а, сырг'а (бырынг'ы с'ез этеген к'ошумчасы -г'а, -ге).

К'зарын, сарын, бурун, ялын (бырынг'ы с'ез этеген к'ошумчасы -ын, -ин, -ун, -юн).

Ялк'ын, толк'ун, к'зырг'ын, к'зузг'ун (бырынг'ы к'ошумчасы -г'ын, -г'ун, -к'ун, -гин, -г'юн).

К'ошумчалар эки т'юрлю бола: с'ез этеген к'ошумчалар ва с'ез т'юрлендиреген к'ошумчалар.

С'ез этеген к'ошумчалар, тамур с'езлеге к'ошулуп, ма'насы башг'а с'езлер эте. Озькунден башг'а с'ез этилеген с'ез де, этилген с'езлер де *к'зардаш* с'ез бола. *Масала*: баш — башчы — башлы — башлык'.

Г'алиги к'умукъ тилде с'ез этеген к'ошумчасы -лар (-лер); -лык' (-лик, -лукъ, -люк); -чы (-чи, -чу, -чю); -вуч, -вюч; -ма (-ме); -са (-се); -г'ыч (-гич, -г'уч; г'юч); -чылык' (-чилик, -чулукъ, -чюлюк); -сыз (-суз, -сиз, -сюз); -лы (-ли, -лу, -лю); -г'ы (-ги, -г'у, -гю); - даг'ы (-деги).

С'ез т'юрлендиреген к'ошумчалар бир с'езден башг'а ма'налы с'ез этмей, олар с'езге грамматика ма'на бере (жумладаг'ы башг'а с'езлер буланг'ы аралыг'ын г'ерсете, с'езлени бир-бирине байлай).

Масала: Яш атны гелтирди (-ны к'ошумчасы башг'а предметни (яшны) иши т'юшеген атны г'ерсете).

Яш атдан ари тайды (-дан к'ошумча ат деген с'езден таяг'ан атны г'ерсете).

Яш атда олтург'ан (-да к'ошумчасы башг'а предметни иши уьстюнде тураг'ан атны г'ерсете).

1. К'умукъ тилде янгы с'езлер т'юрлю-т'юрлю к'юйде этиле. К'ошумчаланы к'емеклиги булан.

Масала: ёлавчу, к'ысма, боюкса, к'орк'ач, биченлик.

Г'алиги к'умукъ тилде к'еп к'олланаг'ан с'ез этеген к'ошумчалар шулар: -лык', -чы, -вуч, -чылык'.

2. Эки тамур к'ошулуп, к'ошма с'езлер этиле. *Масала*: уллата, уллана, бак'аяпыракъ, ак'терек.

3. Эки с'ез янаша гелип, жут с'езлер этиле. *Масала*: ата-ана, яш-юш, хадира-хума.

Жутлашаг'ан с'езлер экиси де ма'налы яда бири ма'налы, бириси ма'насыз болма бола:

Масала: улан-к'ызы, хапта-хупта, элеке-селеке.

4. Бир тил гесимдеги с'езлер башг'а тил гесимге г'ечюп, янгы с'езлер бола. (Бир ма'на башг'а ма'наг'а г'ечюп).

Масала: къайнар сют (къайнар гъаракат англатагъан маънадан белги англатагъан маънагъа гёчген).

156. Тюпде берилген сёзлени гесеклеге бёлгююз.

Ёлавчу, кьолтукъ, кьурдашлыкъ, гъакъыллы, гюздеги, гюзгю, агъачлыкъ, башлыкъ, баштёбен, гёзет, гёзбавчу, гёзеллик, гёнчарыкъ, бутагъында, бёлме, йылавуч.

157. Бир тамурлу сёзлени тапкъырлар этигиз.

Гёзел, гёзелдирик, башбав, башгъача, гелечи, башгъа, бащдан-аякъ, сувсап, башъел, башгъачалыкъ, сувлукъ, тавуш, тавтюп, тавлу, баштёбен, сувлу, башчы, сувсап, тавушлу, савут, башшосте, башгъачалай, сувсуз, балыкъ, гелешмиш, гелин, гёзет, тав, гёзьяш.

158. Тавуш якъдан ошайгъан, тек къардаш тюгюл сёзлени, тапкъырлар этип, языгъыз.

Бурчакъ, къар, акъ, гюн, ай.

У ь л г ю : тала
 талай
 талайлы
 талакъ

159. Тюпде берилген сёзлеге бир тамурлу сёзлер табыгъыз.

Тил, баш, тола, юху, эр.

160. -лыкъ кьошумча булангъы сёзлени маъналарына гёре бёлгююз. Гъар маънасына жумлалар кьуругъуз.

Агъачлыкъ, отлукъ, ачыкълыкъ, намазлыкъ, бошлукъ, башлыкъ, обгюзлюк, гёзеллик, дёртлюк, тузлукъ, кьудалыкъ, айлыкъ, сувлукъ, гёлеклик, чувлукъ, берекетлик, азманыкъ, байлыкъ, бойдакълыкъ, ёнкюлюк, аналыкъ, йыллыкъ, билимсизлик, бошлукъ, етилик, бирлик, гъайсызлыкъ, тёшлюк, орманлыкъ, октемлик, арывлюк, талайлылыкъ, сувлукъ.

161. Сёз этеген бырынгъы кьошумчалар-булан сёзлер языгъыз. Оланы бирлерини бырынгъы тамуруну маънасына ювукъ маъналы сёзлер языгъыз.

У ь л г ю : оюнчакъ, кьурчакъ, багъынчакъ, бурчакъ, бурунчакъ, салынчакъ, минчакъ, эринчек; бур — бурун, бургъуч, бурунчакъ, бурма, бурача, бурулув, бурав.

162. Шиърудагъы сёз этеген кьошумчалы сёзлени бир тапкъыргъа, сёз тюрлендиреген кьошумчалы сёзлени бириси тапкъыргъа языгъыз.

Гъалалыкъ

Аш ийисге алданып,
Башындан ачылыкъ аллап.

Барып-барып ялманып,
 Шинтасын башлай ялап.
 Хоншулагъа барса да,
 Къайтмакъ бар къарны тоуп,
 Ачдан олюп къалса да,
 Бармас абзарны к'ююп.
 Гъакъсыз, тек хантав къалмай,
 Чархларда эки гёзю.
 Къаргъаланы к'зувалай,
 Темтирей туруп озью.
 Ювукъ геле — бир юлк'зуп
 Алсам ачлыкъ гетер деп.
 Тез артгъа тая к'зорк'зуп,
 Чыдамлыгъым битер деп.
 Эсден тайып йыгъылды,
 Намус-ягъын нас этмей.
 Гъакъылын тас этсе де,
 Гъалаллыгъын тас этмей.

(М. Атабаев.)

163. Уллана, уллата, ана, ата, уни, къызардаш, уягълю булан байлавлу
 -даш (-деш); -лыкъ (-лик, -лукъ, -люк); -чы (чи, -чу, -чю); -сыз (-сиз, -суз, -
 сюз); -лы (-ли, -лу, -лю) к'ошумчалар булангъы сёзлени языгъыз.
 Гёрсетилген темаланы бирине сочинение языгъыз. “Мени уллатам”, “Мени
 улланам”, “Ата-анагъа к'зулдукъ этип насиплимен”, “Бизин уягълю”,
 “Инимни оюнлары”.

У ъ л г ю : анадаш, сырдаш, ёлдаш, аналыкъ, оьктемлик,
 ювукъдукъ, ...

164. -вуч к'ошумча булан адамны хасиятларын гёрсетеген сёзлер
 языгъыз. Оланы айтылышгъа тjos берегенлерин гёрсетигиз. Яман
 хасиятланы гёрсетеген сёзлер булан жумлалар языгъыз.

165. Ёмакълардан к'ыр жанланы атлары булангъы жумлаланы язып
 алыгъыз. Ёмакъланы тил культура даражасына к'арагъыз. Халкъ авуз
 яратывчулугъунда тил культура оьр даражагъа не йимик затлар
 гётерегенни гёрсетигиз. Сёз тюрлендиреген к'ошумчаланы гёрсетигиз.

166. Уягълю булан байлавлу к'ошма сёзлени языгъыз. Оланы
 к'оллап жумлалар языгъыз.

У ъ л г ю : къызардаш, ..

167. Тюпде берилген к'ошма сёзлени маъналарына гёре бёлюкlege
 бёлююз.

Акътерек, бакъаяпыракъ, к'атынтузлукъ, шанжалтегенек,
 к'озукъулакъ, к'аратегенек, к'олк'отур, гийигот, аюв-
 чач, донгузтегенек, к'аразере, к'азаякъ, бийдаякъ,

мишиккъуйрукъ, ётелбалам, къансиер, майтал, маячырма-
вукъ, айлангюл.

У ъ л г ю : тереклер, тегенеклер, отлар, халталар, уыкюлер.

168. Жанланы атларын гёрсетеген къошма сёзлени языгъыз. Жанланы яшавундан бир эшитген хабарыгъызны яда сиз озюгюз гёрген бир ишни гъакъында языгъыз.

Атъялман, балжибин,...

169. Тюпде берилген къошма сёзлер нечик сёзлерден этилгенни гёрсетигиз. Эки тамур бир-бирине къошулагъанда, оланы авазларында нечик алышынывлар болгъанны айтыгъыз.

Уллана, уллата, белакъ, къозукъулакъ, гечорта, авзачыкъ, арсланкъаплан, къозукъулакъ, къайнулан, къызардаш.

170. Къумукъ тилни тюз язылыш сёзлюгюнден бары да къошма сёзлени язып алыгъыз, оланы маъналарына гёре бёлюк леге бёлюгюз. Бир бёлюкдеги сёзлени къоллап, сёз тагъымлар къуругъуз. (Гъар атлыкъгъа оланы белгилейген сыпатлыкълар къошугъуз). Агъёкъ, атъялман...

У ъ л г ю : гиччи атъялман,...

171. Тюпде берилген сёзлерден къошма сёзлер этигиз. Табиат булан байлавлу къошма сёзлер булан жумлалар къуругъуз.

Янгур, къуйрукъ, чач, уллу, мишик, аюв, бал, акъ, тенгир, бет, жибин, балчыкъ, жая, темир, къазакъ, гюн, ата, тузлукъ, тамур, къатын, мия, къотур, къайын, от, къол, къыз, ат къаз, бел, ёкъ, къардаш, бав, къозу, донгуз, акъ, къулакъ, тегенек, къуш, такъа, къара, ян, от, къуш, бакъа, яра.

172. Шиърулардан къошма ва жут сёзлер булангъы жумлаланы язып алыгъыз. Чалмюк сёзлени къолланышына тергев беригиз. Олар тил культурасыны даражасын нечик гётере, (теренлик, маънаны генглиги, ачыкълыкъ, чеберлик). Чалмюк сёзлени суймейген, ушатмайгъан тюз берегенлерин гёрсетигиз.

173. Тюпде берилген чалмюк сёзлер булан сёйлевчюню оъктем сёйлейгенин гёрсетеген жумлалар къуругъуз.

Ата-бабалар, альш-бериш, чайын-чуюн, башы-гёзю, гёбюп-пишип, жыйып-териц, мал-матагъ, такъа-тукъа, ярты-юрту, бирден-эки, башдан-баракъ, элеке-селеке, хапта-хупта, къалды-къулду, бар-ёкъ, агъа-ини.

У ъ л г ю : Биз ата-бабалардан бар болуп гелгенбиз...

174. Тюпде берилген шиърудан алынган бёлюклерде чалмюк сёзлер не маънада къолланган.

Ачымдан кёп йылагъангъа гёре мен,
Аш увакъны нече де тез гёремен.
Баркаман деп, чёплеп-чёплеп аламан.

Яш йылларым къайтгъан йимик боламан.

* * *

Гёк денгизде янгыз геме,
Къарай-къарай къаламан,
Тек сен магъа янгыз деме,
Янгыз неге боламан.

* * *

Базарда бу энни,
Алдатып, сени, мени,
Алыш-бериш юрюте
Оъзеги эркеклени.

* * *

Гюллер десенг... Бизин оъзен бойдагъы
Чечек ачгъан халта-хулта къайдагъы.
Олар гюнагълымы да
Оъсмей-онгмай къалгъангъа,
Ашы-суву етишмей,
Бойгъа къысгъа болгъангъа.

(М. Атабаев.)

175. Чалмюк сёзлени тапкъырлагъа бёлюгюз. Биринчи тапкъыргъа маънадашланы, экинчи тапкъыргъа къаршыдашланы языгъыз. Оланы къоллап, бешер жумла языгъыз.

Ари-бери, ахыры-арты, багъалы-сыйлы, бала-чагъа, барагеле, барыв-гелив, сююнуп-къуванып, къайгъылы-дертли, яхшы-яман, оърю-эниши, онгуна-солуна, авур-артыкъ, къыйыны-тынчы, узуну-къысгъасы, гючю-къуваты, ичи-къурсагъы, оърлю-хырлы.

176. Сёзлюкню къоллап, шулай маъналы чалмюк сёзлени языгъыз:

1. Маъналары ювукъ сёзлер.
2. Маъналары къаршы сёзлер.
3. Къардашлыкъ булан байлавлу сёзлер.
4. Сурсат, мал-матагъ булан байлавлу сёзлер.
5. Адамны, гъайванны санларыны атлары.
6. Бир сёз такрарланагъан сёзлер.
7. Бири маъналы, бириси буса маънасыз къошма сёзлер.
8. Экиси де маънасыз къошма сёзлер.

177. Тюпде берилген гесекде этилген тюплени табыгъыз, олардагъы сёз этеген къошумчаланы маъналарын ачыкъ этигиз. Сёз тюрлендиреген къошумчалары булангъы сёзлени оъзлер байлангъан сёзлери булан язып алыгъыз. О къошумчаланы грамматика маънасын айтыгъыз.

Къошма сёзлени табыгъыз. Олар нечик тамурлардан этилгенни гёрсетигиз. Къошма сёзге гиреген тамур сёзлени авазлары алышынгъанмы?

Чалмюк сёзлени табыгъыз. Олар тил культурасыны даражасын нечик гётере?

Юртугъузну тарихин, ону белгили адамларын, ону гёзеллигин суратлап, сочинение языгъыз. (Огъар алданокъ гъазирленигиз).

Юртлагъа атлар нечик кёюлгъан экен?

Дагъыстандагъы бир-бир къумукъ юртланы атларыны маънасы гъали де мекенли токъташдырылмагъан. Юртулулары озлени юртуну атын англатагъан кюй кёбюсю гезиклер шо юртну тарихи булан бирдокъда байлавлу тюгюл. Ата-бабалары шо ерде яшагъан, озлени де шо ерлени холасына-ташына, бавуна-бахчасына, къотанына-тавуна, таза юрт, асил озден хасиятына, чечегинё-гюлюне, исси йымышакъ елине, къатты къайракъ кююне, очагъына-уёюне дегенлей, юрек бавлары байлангъан адам юртуну аты оър болгъанны сюегени герти. Гъар ким юртуну атын халкъны бырынгъы тарихи булан, батырлыгъы булан, халкъыны табияты булан байлап, огъар тамуру терен гетеген оър даражадагъы атлар излей. Халкъны яшавунда елдей оштуп гетген гъаллар, ерлешген еринде бир вакъти озген озсюмлюклер, халкъ учун агъамиятсыз ишлер юртуна ат кёювда аслу себеплер болуп болмай.

Къумукълар халкъ гысапда бирлешегенде кёп яшав толкъунлардан оштген. Эркеклик, къоччакълыкъ къумукъ учун гъар заманда да оър даража болгъан. Къумукъланы эжелги ата-бабаларыны атында да, сонг жыйылып миллетлешген халкъыны атында да эр деген сёз бар: суварлар, хазарлар (сувер, къазер). Шо атны Эрпели деген сёзде де табабыз.

Къумукъ учун ат, аргъумакъ кёп уллу даража болгъанын оланы йырларындан да, ёмакъларындан да, аталар сёзлеринден де билебиз. Ат булан байлавлу кёп ерлени, юртланы да: Атлыбоюн, Атланавул.

Капиркъумукъ, Къапчыгъай йимик юртланы атларын да къумукъ халкъланы бырынгъы къавумлары булан байлама тюшедир.

Къумукъланы болувунда кимерлер деген къавумлар да кёшумлукъ этген. Кимерден камир, сонг капир болгъанын къумукъ тилни аваз кёурулушу булан англатма кыйын тюгюл. Каспий денгизни къырыйындагъы дангылда яшайгъан тюрлю-тюрлю тюрк къавумланы арасында къам, къум, къап йимиклер болгъаны белгили. Къапчыгъай шондан башланадыр. Бу ат Къарачайда да, Къазакъстанда да негъакъ ёлукъмай.

Мен Ишартыны атын да бырынгъы хазар эпос булан байлама сюемен.

Шо эпосда Ишайым деген батырны аты айтыла. Бир-бир юртларыбызны агъа-инилерин озъге тюрк миллетлер ашайгъан ерлерде табабыз.

Буглен ва Башкъырстандагъы Бугюлма деген атланы бюгюлген, къысылгъан (ярлар къысгъан) деген сёзлер булан байлайман. Озокъда, кёбюсю юртларда биринчилей халкъны къуршан, шо ерни сайлагъан ва биринчи къазыкъ къакъгъан гишини аты тагъылгъан. Шолай атлар Хасавюрт, Къарланюрт, Бабаюрт, Хамаматюрт.

Шу сёзюмде Шураны гъакъында да айтма сюемен. Шо ерде алда батмакълыкъ болгъандыр. Шура деген сёз шере деген сёзню бир къалиби. Ону шере, шуралей деген къалиплери де тюрк тиллерде ёлугъа.

(Оьлмесов Н. Х.)

Сёзню гесимлерине гёре чечивю

1. Сёз языла.
2. Сёзню сёз тюрлендиреген гесими айтыла.
3. Сёзге къардаш сёзлер табып, тамур айрыла.

Соравлар ва тапшурувлар.

1. Къумукъ тилде сёз нечик гесеклеге бёлуне?
2. Бырынгъы сёз этеген къошумчаланы айтыгъыз.
3. Къошма сёзлер нечик этиле?
4. Жут сёзлер тил культурасыны даражасын гётереген мисаллар гелтиригиз.

АТЛЫКЪ

178. Шу плангъа гёре атлыкъны гъакъында хабарлагъыз.

1. Атлыкъ тил гесими гысапда.
2. Хас ва жынс атлыкълар.
3. Атлыкъланы санаву.
4. Атлыкъланы гелишлери.
5. Атлыкъны мюлк къалиби.
6. Атлыкъны жумлада кютеген къуллугъу.

179. Охугъуз. Текстге ат ойлашыгъыз. Хас ва жынс атлыкъланы азыгъыз, оланы санавун, гелишин гёрсетигиз.

Ташкъала юхлай. Каспий денгизден гелеген авур зек ел алдагъы тавлагъа урунуп токътай. Колхозну председатели Къадыр къапу алда эретургъан.

— Сизге къонакълар алып гелгенмен. Россиядан гёчюп гелген, -- деп, алдында эретургъанланы гёрсетди.

Атай Къадыргъа гёнгюлсюз кюйде къарады, сонг къонакълагъа багъып: “Тилеймен, ичине гиригиз. Къонакъ алмас гюнню аллагъ бермесин”, -- деп къошду.

— Мен сагъа айтдым чы, булар Россиядан, русча сөйлеме тарыкъ, — деп, Къадыр къарангылыкъда иржайды, сонг уй есинден алдынлыкъ этип, къонакъланы уйге оъзю чакъырды.

(И. Керимов.)

180. Чебер охутъуз. Мюлк къалипдеги атлыкъланы язып алыгъыз.
Оланы: гелишин, санавуи белгилегиз.

Гезел денгиз,
Кёп гелемен ягъанга,
Ёлдашымдай сагъа сырым айтмагъа.
Эки ювукъ шыбышлашып сөйлейбиз,
Сен тартасан мени, кьоймай кьайтмагъа.
Кёп сюемен
Гёк майданынг гөрмеге,
Гез алагъан чакъы ерни елеген.
Аргыйгъан акъ толкъунлагъа кьарама,
Акъ атланы йылкъысыдай гелеген.

(Гь. Багъавдин.)

§ 24. Маъна якъдан атлыкъланы бёлюклери

Маъна якъдан атлыкълар эки бёлюкге бёлуне: *конкрет* маънадагъы атлыкълар ва *абстракт* маънадагъы атлыкълар.

Конкрет маънадагъы атлыкълар белгили бир къалипдеги предметлени, *масала: уй, сыйыр, тав, адам*. Конкрет маънадагъы атлыкъланы аслу белгилери шулардыр: оланы санама бола, *масала: бир уй, эки уй, уьч уй...;* олар санавлагъа гере турлене: *уй — уйлер, тав — тавлар, сыйыр — сыйырлар*.

Абстракт маънадагъы атлыкълар абстракт англавланы гёрсете — белгилени, гьалланы: *аривлюк, охув, юрюш, асиллик*. Абстракт маъналы атлыкълар кёбюсю гьалда ишликлерден ва сыпатлыкълардан этиле. Абстракт маъна гёрсетеген кьошумчалар шулардыр:

-ыш, -иш, -уш, -юш, -ш: кьурулуш, юрюш, барыш, гелиш,
-ыв, -ив, -ув, -юв, -в: аыв, берив, гөрюв, сююв, кюлев,
-лыкъ, -лик, -лукъ, -люк: барлыкъ, гезеллик, авурлукъ, тюзлюк.

181. Тюпде берилген атлыкъланы эки тапкъыр этип языгъыз: биринчи тапкъырда конкрет маънадагъы атлыкълар болсун, экинчи тапкъырда — абстракт маънадагъы атлыкълар.

Тюз, тюзлюк, игитлик, игит, адабият, сююв, китап, чечек, чувлукъ, аврув, тазалыкъ, кьурув, тенглик, ативлюк, гьава, алма, терек, орам, янгылыш.

182. Шу ишликлерден абстракт маъналы атлыкълар этигиз. Абстракт маъна гёрсетеген къошумчаланы белгилегиз. Эки сёзню къоллап, жумлалар тизигиз.

Гёрюнке, юрюке, чапма, ялкъма, сатма, охума, атма, ябушма, сёйлеке, сёйлешке, ярашма, талашма, сюнке.

183. Шу сыпатлыкълардан абстракт маъналы атлыкълар этигиз. Абстракт маъна гёрсетеген къошумчаланы белгилегиз. Эки абстракт маъналы атлыкъланы къоллап, жумлалар тизигиз:

Енгил—..., авур—..., чалт—..., тез—..., таза—..., яшыл—..., арив—..., пашман—..., бийик—..., асил—..., шат—...

184. Айтывланы охугъуз. Оланы эсигизде сакълагъыз. Конкрет ва абстракт маънадагъы атлыкъланы гёрсетигиз.

1. Озьюне абур сюеген гиши озью де абур этсин. 2. Насиплини ирисин ел гелтирер. 3. Сув гиччиники, сый уллукуки. 4. Батырны гетишине къарама, гелишине къара. 5. Барлыкъгъа къарама, батырлыкъгъа къара. 6. Къочакъны не къайгъы, не сюнкч обрчюкдюрмес. 7. Яшлыгъы тюзелген гиши даимге тюзелир.

185. Чебер охугъуз. Конкрет ва абстракт маънадагъы атлыкъланы эки тапкъыр этип язугъыз.

Насипли болма сюйсенг,
Онча къыйын иш тюгюл.
Ким буса да биревге
Эт бир яхшы иш бугюн.

Насипли болма сюйсенг,
Этме. Яманлыкъ этме!
Сенсиз де яманлыкълар
Ерде таманлыкъ эте.

(М. Атабаев.)

* "Мени юртум" деген темагъа сочинение язугъыз. Абстракт маънадагъы атлыкъланы тюплерин гъызыгъыз.

§ 25. Санав категория

Атлыкълар теклик ва кёплюк санавларда къолланмагъа бола. Кёплюк санавдагъы атлыкълар теклик санавдагъы атлыкълагъа *-лар, -лер* къошумча къошулуп этилине, *масала: бав — бавлар, чечек — чечеклер*.

Бир-бир атлыкълар **янгыз теклик санавда** къоллана. Янгыз теклик санавда абстракт маънадагъы атлыкълар къоллана, *масала: гелиш, алив, барлыкъ, авурлукъ*.

Янгыз кёплюк санавда къумукъ тилде бир-бир ерлени атлары сакълангъан, *масала: Тюменлер* (Гъайдакъ райондагъы юртну аты), *Гёчгенлер* (ерни аты), *Мачакълар* (ерни аты).

Теклик санавдагъы атлыкъ кёплюк санавдагъы атлыкъ булан тенгелешдиргенде кёп предметлени англатагъан гезиклер де ёлугъа, *масала: Мен базардан алма алдым. Мен базардан алмалар алдым.*

Бир-бир гезиклерде хас атлыкълар кѣплюк санавда кѣолланмагъа бола. Шо заман олар хас атлыкъланы ва огъар къардаш болагъан адамланы къуршай, *масала: Мен Агъматлагъа бараман* деген жумлада *Агъматлагъа* деген атлыкъ *Агъматны агълюсюне ва ону къардашларына* деген маънаны англата.

186. Шиъруну чебер охугъуз. Янгыз кѣплюк санавда кѣолланагъан атлыкъланы язып алыгъыз.

Къаршылардан къарайгъандай,
Къангъа батгъан шо йыллар,
Неге мунда бек билине,
Халкъдан гетген къыйынлар!
Яралангъан нартлардай,
Ярлар мунда яра-яра,
Ярлары сѣйлесе бир
Тавлар-ташлар чартлардай.

(Б. Магъамматов.)

187. Шу атлыкъланы кѣплюк санавгъа салып языгъыз. Кѣплюк санавда кѣолланмайгъан атлыкъланы неге кѣолланмайгъанын аян этигиз.

Юрт, ел, гѣзеллик, байлыкъ, тав, терек, бузув, къурув, обзен, сют, къуш, къаймакъ, эшик, таш, авлакъ.

188. Теклик ва кѣплюк санавларда кѣолланагъан атлыкъланы бир тапкъыргъа, янгыз теклик санавда кѣолланагъан атлыкъланы бирдагъы тапкъыргъа языгъыз.

Аривлюк, яш, яш-юш, гамиш, тазалыкъ, ятыв, денгиз, балыкъ, ай, къайыкъ, бина, Эрпели, чечек, Яхсай, Тангчолпан, емиш, алма.

189. Шиъруну чебер охугъуз. Ону маънасын хабар этип айтыгъыз. Кѣплюк санавда кѣоллангъан атлыкъланы язып алыгъыз, олар нени англатагъанны токъташдырыгъыз.

Юхламай. Гечорта. Паровозлар сес бере.
Огъар себеп — бирев ишлей юхламай.
Уйде — ярыкъ. Шо ярыкъны ГЭС бере,
Бирев ишлей, бизин учун эте гъай.
Гечорта. Капитанлар, моряклар
Денгизлерде гъайдай геме-къайыкълар.
Гечорта. Дазуларда сакълыкъ бар,
Неге тюгюл, дазучулар айыкълар.

(Ш. Альбериев.)

190. Текстни охугъуз. Огъар ат салыгъыз. Теклик санавдагъы атлыкълагъа тергев беригиз. Оланы къайсылары янгыз теклик санавда кѣоллана, токъташдырыгъыз.

Валентина. Шат къыз. Онда эркеклердей къаттылыкъ да, тавакаллыкъ да бар. Он сегиз йыллыгъын къутлагъаныбыз бир ай бола. Асгерде экени буса бир йыл бола. Медицинский техникумда охуйгъан еринден, фронтгъа йибермекни тилеп, арза язгъан. Ата-анасы билип, бек урушгъан. Тек Валя мурадына етишмейли токътамагъан.

Яш заманындан берли радисткагъа уйрене болгъан. Бир аз заман почтада да ишлеген ... Гиччирек къаркъаралы, арыкъсув къыз. Гёзлери жыжымлардай лавуллай. Саргъылт чачы ону бирден-бир жагъил эте. Арив тавушу да бар. Давдан алда чебер кружокларда ортакъчылыкъ эте болгъан.

(М. Ягъияев.)

191. Теклик ва кёплук санавдагъы атлыкъланы маъналарына тергев беригиз, оланы маъна ренклерин ачыкъ этигиз.

1. Мен базардан **къоз** алдым. — Мен базардан **къозлар** алдым. — Ол магъа **къоз** берди. 2. Мен ону **Магъамматлар** да гёрдюм. 3. Бизин тюкенге **шекер** гелген.

192. Шиъруну чебер охугъуз. Кёплук санавдагъы атлыкъланы язып алыгъыз, кырыыйында теклик санавун да беригиз.

Бош отавгъа ошагъанлар уялар,
Къумукъ печде эмен гюе, от яллай.
Пашман кюйде йырлап уча турналар,
Гюз оланы ят элlege къувалай.

Яс тутгъандай тынгъан гъали бюлбюллер,
Емиш бавлар ошаш геле оьксюзге.
Къырав къагъып бечигенлер ал гюллер,
Гёк туманлар тор ташлагъан тав-тюзге.

(Ш. Альбериев.)

* “Мени агълюм” деген темагъа сочинение языгъыз. Шо сочинениеде янгыз теклик санавда къолланагъан атлыкълар да болсун.

§ 26. Мюлк категория

Мюлк категорияны уьч къалиби бар.

Биринчи къалиби мюлк къошумчаланы кёмеклиги булан этиле: *юрт-ум, юрт-унг, юрт-у, юрт-убуз, юрт-угъуз, юрт-у; ана-м, ана-нг, ана-сы, ана-быз, ана-гъыз, ана-сы.*

Экинчи къалиби -ныки, -ники, -нуки, -нюки деген къошумчалар ес болагъан предметни англатагъан сёзге къошулуп этиле: уй *Агъматныки, китап инимныки*. Шу къалипдеги атлыкълар мюлк болагъан атлыкълардан сонг къоллана ва жумлада хабарлыкъны къууллугъун кюте. *Сен берген китап агъабызныки.*

Уьчюнчю къалиби еслик гелиштеги бет орунчалагъа мюлк къошумчасы булангъы атлыкълар къошулуп этиле, масала: *мени атам, сени атанг, ону атасы, бизин атабыз, сизин атагъыз, оланы атасы.*

Биринчи ва экинчи бетде кёплюк санавда мюлк къалиплер къолланмай къалагъан гезиклер де ёлугъа, масала: *бизин къой, сизин ит.*

Мюлк къалиби булангъы атлыкъ гелишлеге гёре тюрлене:

Баш г.	къолум	ишлерим
Еслик г.	къолумну	ишлеримни
Багъым г.	къолума	ишлериме
Тюшюм г.	къолум(ну)	ишлерим (ни)
Ер г.	къолумда	ишлеримде
Чыгъым г.	къолумдан	ишлеримден.

Мюлк къалипде атлыкъдан къайры тил гесимлер де къоллана: 1) сыпатлыкълар: *агъы, гёгю, сариси*; 2) савнавдукълар: *бири, экиси, ону*; 3) орунчалар: *барысы да, гъариси, озюм, озюнг.*

Мюлк къалипдеги атлыкълар жумлада къоллангъанда *-ым, -им, -ум, -юм, -м* къошумчасы булангъы атлыкъда интонация гётериле, *-ныки, -ники, -нуки, -нюки* къошумчасы булангъы мюлк къалипде буса интонация тёбенлеше. *Масала: Мени китабым да оларда кзалгъан. Оларда кзалгъан китап Асиятники.*

193. Текстни охугъуз. Огъар ат салыгъыз. Атлыкъланы мюлк къалиплерин тетрадарыгъызгъа язып, мюлк къошумчаланы гёрсетигиз.

Къышны гюнлери гюзнюкинден де къысгъа. Валентина Михайловна ишден къарангъда къайта. Оюнда даим яшлар. Катя чыракъны ягъып бажардымы экен деп ойлаша къала. Къайтгъанда арекденокъ терезелерине телмире, ярыкъ гёрюнмесе де, чыракъ ягъылгъаны билине буса, сююнуп оyle къала.

Абуру десенг, Катяныкинден Арсланныки кёп. Ёылаву чу нечик де, бир чыкыгъан авазы да тергевсюз къалмай.

(И. Керимов.)

194. Шу атлыкъланы уьч де мюлк къалибин беригиз. Бир атлыкъны къоллап, жумла тизигиз.

Уьлгю: ана — анам, анамныки, мени анам.

Ини, къызардаш, хоншу, атай, гамиш, ёлдаш, къурдаш.

195. Шиъруну чебер охугъуз. Мюлк къалипдеги атлыкъланы табыгъыз, оланы тетрадарыгъызгъа языгъыз, къошумчаларын белгилегиз.

Балконума гелип къонду гёгюрчюн,
Тереземе бек тергевлю тикленди,

Ачкъарынгъа гелгенми экен ем учун?..
 Ойларыма кѣп соравлар юкленди.
 Тогъуз къабат уйде нече балкон бар,
 Тек асил къуш бугюн мени сайлагъан.
 Тереземден гѣзлериме телмирип,
 Къаравуна къаравумну байлагъан...

(Ж. Керимова.)

196. Шу атлыкъланы гелишлеге гѣре тюрлендиригиз. Бир атлыкъланы къоллап жумла тизигиз.

Элим, юртунг, баву, сыйырыбыз, итигиз, яшы, уйлери, китапларым, ёлдашларынг.

197. Гѣчюрюп алыгъыз. Мюлк къошумчасы булангъы атлыкъланы тизимине гѣре чечигиз.

Бригадада иш гече де юрюле. Ахшамлар уьуне янгыз бир бригадир къайта . Ёлдашлары шолай къарар этген. Валентина Михайловна яшларыны ягъына къап-къарангъыда етише. Олар да, айрокъда Арслан, телмирип къарап табула. Арслан гъали юрюй, аз-маз тил де биле, Валентина Михайловнагъа да русча “мама” деп къойгъан. Анасы гелгенде де озгелери йимик чапмай, озю къолуна алгъынча, упай этгинче эретуруп турар. Шо хасиятын анасы да билип къалгъан, ону чалт бавруна баса, сонг оьрге гѣтере, гъар чюйгенине де бир упай эте.

(И. Керимов.)

198. Айтывланы охугъуз, оланы эсигизде сакълагъыз. Мюлк къалипдеги атлыкъланы гелишин белгилегиз. Айтывлар не темагъа багъышлангъанны токъташдырыгъыз.

1. Ёлдашын ташлагъан ёлда къалыр. 2. Ёлну сырын ёлчу билер. 3. Батырны батырлыгъы яв гелгенде билинир. 4. Дюнъяны малын берсе де, намусунгну сатма. 5. Къара тегенек де бутакъланы гюлюн сакълай. 6. Намус инсанны къаны багъасыдыр. 7. Къоччакъ айыпны озюне алыр, осал ёлдашына салыр.

199. Хабарны давам этигиз. Мюлк къалипдеги атлыкъланы тюплерине гъызлар тартыгъыз.

Яз вакъти. Каникулланы заманы. Эртен тез туруп, инимни де алып, мен агъачлыкългъа гетдим...

§ 27. Гелиш категория

Атлыкълар гелишлеге гѣре тюрлене.

мюлк къошумчасыз *мюлк къошумчасы булан*

Баш г. ким? не?

—

—

Еслик г. кимни? нени?

-ны, -ни, -ну, -ню

-ны, -ни, -ну, -ню

Багъым г.	кимге? негер?	-гъа, -ге	-а, -е, -на, -не
Тюшюм г.	кимни? нени?	-ны, -ни, -ну, -ню	-ны, -ни, -ну, -ню, -н
Чыгъым г.	кимде? неде?	-да, -де	-да, -де, -нда, -нде
Ер г.	кимден? неден?	-дан, -ден	-дан, -ден, -ндан, -нден

Гъар гелишни озъюню айрыгча маънасы бола. **Баш гелишдеги** атлыкълар шулай маъналар англата:

1) ишни этеген предметни гёрсетө, **масала: Къушлар** чарнай;

2) башгъа сөзге белгилевюч болуп геле: **Биз денгиз** ягъа булан барабыз;

3) жумлада чакъырыв болуп къоллана: **Охувчулар**, гелигиз язда колхозгъа кёмек этейик.

Баш гелишдеги атлыкълар тиркевючлер булан да къоллана: Юртгъа мен **Агъмат** булан гетдим. **Мамукъ** йимик къар.

Еслик гелишни маъналары:

1) ес болагъан предметни англата, **масала: къаравулчуну** ую, **юртну** ягъасы, **шаирни** шиърусу;

2) белгили предметни англата. **Масала**, тенглешидирип къара: озен ягъа — **озенни** ягъасы, тав баш — **тавну** башы;

3) белгиге ес болагъан предметни гёрсете: **ананы** сююнчю, **чечекни** ийиси, **тавну** бийиклиги;

4) гесими алынагъан предметни гёрсете, **масала: столну** буту, **терекни** бутагъы, **уыйню** къалкъысы.

Багъым гелишни маъналары:

1) озъюне бакъдырылгъан предметни гёрсете: **ёлдашына** тапшурув, **атгъа** минди, **Алиге** айтды;

2) ер маъна: Мен **агъачлыкъгъа** бараман.

3) заман маъна: Дарсларыбыз **тюшге** битди.

Багъым гелишдеги атлыкълар тиркевючлар булан да къоллана.

Тюшюм гелишни маъналары:

1) иш озъюню уьстюне тюшеген предметни англата: **Инисине кагъыз** яза;

2) заман маъна гёрсете: **Ахшамланы** биз юртда шат оьтгере эдик.

Тюшюм гелишдеги атлыкълар тиркевючлер булан къолланмай.

Ер гелишни маъналары:

1) ишни юрюлеген ерин англата: **Кёкде** юлдузлар ойнай;

2) заман маъна англата: **Къышда** мен шагъаргъа бара-
жакъман.

Чыгъым гелишдеги атлыкъланы маъналары:

1) иш озъюнден чыгъагъан предметни англата: **Биз озьенден** юзюп чыкъдыкъ;

2) заман маъна англата: Мен сагъа **тюшден** берли къарагъанман;

3) предмет савлай алынмай, бир гесими алынагъанны гёрсете: Мен хабадагъы сютден ичдим;

4) себеп маъна англата: Къырда сувукъдан туруп болмай;

5) предмет неден этилегенни гёрсете: Юртадагъы бары да уйлер ташдан этилген эди.

200. Чебер охугъуз. Белгиленген атлыкъланы гелишин ва гелиш маънасын токъташдырыгъыз.

Яшдан берли ёлгъа гъасирет юрегим,
Балики, мен ёлда тувгъан яшмандыр.
Ёллар оьте юрегимден якъ-якыгъа,
Ёлгъа чыкъмай къалгъан гюнюм пашмандыр.

(Гь. Багъавдин.)

201. Айтывланы маъналарын англатыгъыз. Олар тилде не заман къолланагъанны айтып, мисаллар гелтиригиз. Белгиленген атлыкъланы гелишин ва гелиш маъналарын айтыгъыз.

1. Гъакъыллыдан гъакъылсыз сёз умутлама. 2. Гъакъыллыгъа ишара таман. 3. Къаламны къартлыкъда къыдырмас. 4. Хамдан хайыр гёзлеме. 5. Алма терекни тюбуне гъармут тюшмес. 6. Алма терегинден ари тюшмес.

202. Атлыкъланы уьстюнде къайсы гелиште экенни языгъыз.

Алини дадайы Макъсут — юртада айтылгъан агъач уста. Алда хончалы эшиклер, терезелер эте болгъан. Гъали къомузлар, къашыкълар, чаналар, бешиклер эте. Къышгъа таба авул-хоншулар огъар чаналар этдире. Бир керен Али шагъаргъа барагъанда Макъсут Алиге: “Къол бычгъы алып гелерсен”, — деп тилеген эди. Али алып гелгенде, Макъсут бек рази болду.

(М. Ягъияев.)

203. Шу атлыкъланы гелишлеге гёре тюрлендиригиз, гелиш къошумчаларын белгилегиз.

1. Бирине чатма къумачдан гёлек тигилсе, биревюне терекли затдан этме ярамай (М. Ягъияев). 2. Агъмат да, мен де бир гюнден 550 кило емиш жыйдыкъ (М. Ягъияев). 3. Шу минчакъланы мен юзюм бюртюклерден этгенмен (М. Ягъияев). 4. Яшлар талашмакълыгъыны гючюнден обсе (М. Хангишиев). 5. Къар иригенден сонг, язбаш объю етише (М. Хангишиев). 6. Биз сабанчы агълюлерден чыкъгъан сабанчы уланларбыз (М. Хангишиев). 7. Адамлар сюн-меклигинден не этегенин билмей эдилер (М. Хангишиев). 8. Сумкасын ол алмалардан, къозлардан, гъармутлардан салып, онгарды.

204. Шу атлыкъланы охугъуз. Еслик гелишдеги атлыкъланы маъналарын токъташдырыгъыз.

Терек, халкъым, къотан, дарслар, Калимат, ёлдашынг.

205. Жумлаланы охугъуз. Елик гелишдеги атлыкъланы маъналарын токташдырыгъыз.

1. Терекни бутакъларыны салкъынында яллав гюн юртну сиривю сыйынып токътагъан (К. Абуков). 2. Акъ терекни тюп бою къувуш болгъан экен (К. Абуков). 3. Итбурунну айтсанг, аптекни къулдукъчулары гелип жыя, юртлулар буса сан да этмей, аврув къыстагъанда, баягъы шо аптекден яда базардан сатып алалар (К. Абуков). 4. Магъачны тавушу къартыллай, эринлери агъаргъан, сыпаты къачгъан эди. Ол шагъарны душманны къолуна бермеге бек суюмей эди (Р. Расулов).

206. Фонетика диктант. Атлыкъланы къырыйында оланы айтылагъан кююн языгъыз.

У ъ л г ю : къолунда — [къолунна], атда — [атта].

Юртгъа, Ватангъа, къартгъа, уьонде, чангъа, игитге, итден, оьзенде, сабандан, чыкъгъа, тангдан, инимде, тюшюмде, терекден.

207. Белгиленген атлыкъланы олар байлангъан сёзлер булан бирче язып алыгъыз, гелишин белгилегиз.

Яш чагъымда, йибип телиянгурда,
Яшмынлардан яшынгъанман чунгурда.

Тёбесине минип бийик ярланы,

Юлдузлагъа учургъанман йырланы.

Къучагъыма тутуп кепсиз улакъны,

Сув ичгенмен увучундан булакъны.

Гъар терекни къучакълап бир оьпгенмен,

Къургъакъ чёлге гёзьяшларым сепгенмен.

(А. Залимханов.)

208. Тийишли гелиш къошумчаланы сала туруп языгъыз.

Мен де башгъа сокъмакъ булан агъач ара~~ца~~ гирдим.
Терекден терек... мияма авлар тартылгъан, савусгъан чарнай,
ченгерткилер оькюре. Агъачлыкъ татли макъам... уьюп
турагъандай... Гёбелеклер япыракъла..., халта... халтагъа
къона... Нечик арив жандыр! Нечик эркин, нечик къуванып
яшай, исси гюн..., агъач..., от..., эркинлик... къуванып бола.

(К. Абуков.)

§ 28. Атлыкъны хабарлыкъ категориясы

Таблицаны охугъуз. Хабарлыкъ къошумчаланы эсигизде сакълагъыз.

Бетлер	Теклик санавда	Кёплук санавда
1-нчи бет	-ман, -мен	-быз, -биз, -буз, -бюз
2-нчи бет	-сан -сен	-сыз, -сиз, -суз, -сюз
3-нчю бет		
<i>Масала:</i>	<i>охувчуман</i> <i>охувчусан</i> <i>охувчу</i>	<i>охувчуларбыз</i> <i>охувчуларсыз</i> <i>охувчулар</i>

Хабарлыкъ къошумчалар мюлк къалипдеги атлыкълагъа къошулагъан гезиклер ёлугъа; *масала:* Сен мени **къурдашымсан**. Мен сени **къызардашынгман**.

Хабарлыкъ къалипдеги атлыкълар гъалиги гетген ва гележек заман маъналар англата. **Гъалиги** заманны гёрсетеген къошумчалар уьстдеги таблицада берилген.

Хабарлыкъ категорияны гетген замандагъы къалиплери **эди** деген кёмекчи ишликни кёмеклиги булан амалгъа геле.

Масала:

1-нчи бет охувчу эдим	охувчулар эдик .
2-нчи бет охувчу эдинг	охувчулар эдигиз .
3-нчю бет охувчу эди	охувчулар эди(лер) .

Хабарлыкъ категорияны гележек замандагъы къалиплери **болажакъ (болар)** деген кёмекчи ишликлер къошулуп ётиле:

1-нчи бет къойчу болажакъман/боларман
2-нчи бет къойчу болажакъсан/боларсан
3-нчю бет къойчу болажакъ/болар къойчулар
къойчулар болажакъбыз/боларбыз
къойчулар болажакъсыз/боларсыз
къойчулар болажакъ/ болар(лар)

Хабарлыкъ категориядагъы ишликлер бары да багъышларда къолланмагъа бола: 1) *хабар багъышда:* Шо заман ол юртда **къаравулчу эди**; 2) *ёрав багъышда:* Мен **доктор болгъан бусам**, нечик анив болур эди; 3) *гереклик багъышда:* Мен **лётчик болма герекмен**; 4) *буйрукъ багъышда:* Шагъарны ичи **бав болсун**.

209. Шу атлыкъланы гъалиги, гетген, гележек заманлардагъы хабарлыкъ къалиплерин бетлеге гёре тюрендиригиз.

Бавчу, гъавчу, къаравулчу, сувчу, спортсмен, язвчу, шаир.

210. Ёмакъланы чечигиз. Хабарлыкъ къалипдеги атлыкъланы табыгъыз, оланы бетин, заманын айтыгъыз.

1. Атам мени атамдыр
Мен атамны къызыман.

- Атам мени уланым,
Мен атамны несимен?
2. Анам мени анамдыр,
Мен анамны кызыман.
Анам да мени кызым,
Мен анамны несимен?

211. Языгъыз. Хабарлыкъ къалипдеги атлыкъланы бетин, заманын белгилегиз.

1. Мен юртну агъач къаравулчусу эдим. 2. Узакъ къалмай, мени иним алим болажакъ. 3. Мен де сизин юртлуман, танымадыңмы? 4. Сен учитель бол, мен де лётчик болайым. 5. Бадрутдин — шаир, Камал буса — язывчу. 6. Олар бир-биринден айрылмажакъ къурдашлар эди. 7. Биз октем юрекleri булангъы ватандашларбыз.

212. Сарынланы гѣнгюгюзден уйренигиз. Хабарлыкъ къалиплени табыгъыз, оланы санаун, бетин, заманын айтыгъыз.

Мажигитни башыман,
Тюбюндеги ташыман,
Той болагъан уланны
Гиччи кызардашыман.
Кѣклени батгъычысан,
Ерлени ачгъычысан.
Танажарлар гесеген
Алмасны яркычысан.

213. Текстни охугъуз, огъар ат салыгъыз, сонг хабар этип айтыгъыз. Текстге берилген тапшурувланы этигиз.

Дагъыстандан гелген къонакъланы къаршылама бу рус юртну яшы-уллусу бири къалмай чыкыгъан. Булар гелеген хабар яйылгъанлы о гъакъда лакъыр юрюлмейген абзар ѳкъ. Гертилей де, тамаша тгюгюлмю дагъы: дѣрт кызардаш, узакъ ѳл этип, уланкъардашыны 35 йылдан сонг табулгъан къабурун гѣрме геле! Нечик гючлю затдыр къан бирлик!

Мунда гѣмюлгенлеге 9 Майны гюнюнде ачылгъан памятникни алдында болгъан митингни барышын суратласакъ, хабар узун болажакъ. Мунда кызардашланы ана тилин билеген бирев де ѳкъ.

Тек Ватан бир, талигъ бир. Она шону учун да гъали бу аявлу къонакълагъа тигилген нечесе юз гѣзде сююв бар, бирлик бар. Неге тгюгюл, мундагъыланы талигълери де оланыкине ошашлы. Оьтген дауну акъубасын гѣрмеген ва аз буса да гъали де гѣрюп турмайгъан бизин элде ким бар?

Кызардашлар аявлу уланкъардашыны къаны тѣгюлген топуракъны гѣрмеге ва шо топуракъда юрюйген адамлагъа къардаш болмагъа гелгенлер.

Балики, мунда митингге гелгенлени кёплерини аявлу адамлары, бу ерде гёмюлгенлердей, къайда буса да бир йыракъларда белгисиз ятадыр? Балики, мунда гъали гёзлерин сибире туруп токътатгъан къарт аналаны, аталаны гёз алдына белгисиз тас болгъан уланлары суратланадыр?

(М. Ягъияев.)

Соравлар ва тапшурувлар.

1. Давну акъубасы деген сёз тагъымны маънасын нечик англайсыз?
2. Текстде ёлугъатгъан хас атлыкъланы гёрсетигиз.
3. Бир нече конкрет ва абстракт маънадагъы атлыкъланы гёрсетигиз.
4. Шу сёзлеге маънадашлар языгъыз: *Ватан, талигъ, митинг, акъуба, топуракъ, къардаш*.
5. Уьч де тюрюлю мюлк къалипдеги атлыкълар булангъы 3 жумла табып, тетрадларыгъызгъа языгъыз. Мюлк къошумчаланы белгилегиз.
6. Текстде ёлугъатгъан шу сёзлеге къаршыдашлар языгъыз: *дав, уллу, узакъ, узун, аявлу, аз, кёп, йыракъ, къарт, белгисиз*.
7. Багъым, ер ва чыгъым гелишдеги атлыкъланы гёрсетигиз.
8. Еслик ва тюшюм гелишдеги атлыкъланы олар байлангъан сёзлер булан бирче язып алыгъыз.
9. Янгъыз теклик санава къолланагъан атлыкъланы гёрсетигиз.
10. Уллу Ватан давда сизин юртлуларыгъыз нечик ортакъчылыкъ этгенни гъакъында лакъырлашыгъыз. Сизин юртлу шолай игит уланланы гъакъында очерк языгъыз.

Атлыкъны чечивю.

Азиз ана топуракъ булан байлавлу

Гъар алынгъан абат жангъа аявлу (А. Залимханов).

Жангъа — атлыкъ, баш къалиби **жан**, жынс атлыкъ, конкрет маънада, теклик санавада, багъым гелишде, къыя толумлукъ.

214. Белгиленген атлыкъланы чечигиз. Ахырынчы жумланы уьюрлеге гёре чечигиз.

1. Юртну культура къаласына гирдим. Тамларда загъматны алдынларыны суратлары илинген. Бир тамда Абдулмуслим агъавну сураты да бар (К. Абуков).

§ 29. Сыпатлыкъ

. Сыпатлыкъны гъакъында аслу маълуматлар

Предметни белгисин англатагъан ва нечик? къайсы? къайдагъы? къачангъы? деген соравлагъа жавап береген сёзлеге **сыпатлыкъ** деп айтыла, *масала: адилли адам — адилли адамлар, адилли адамны, адилли адамгъа, адилли адамда, адилли адамдан*.

Маъна якъдан сыпатлыкълар эки тюрюлю бола: даражалы сыпатлыкълар ва даражасыз сыпатлыкълар.

Предметни аз яда кѣп оьлчевдеги белгисин гѣрсетеген сыпатлыкълагъа **даражалы сыпатлыкълар** деп айтыла, *масала: яшыл — яшгъылт — яп-яшыл, бийик — бек бийик.*

Предметни алышынмайгъан, аз да, кѣп де болмайгъан белгисин англатагъан сыпатлыкълагъа **даражасыз сыпатлыкълар** деп айтыла, *масала: тавдагъы, атлы, яхсайлы.*

Даражалы ва даражасыз сыпатлыкъланы бир-биринден айырмакъ учун оланы алдына **кѣп, бек, чинк де, оьтесиз, инг де, лап да** деген сѣзлени салып къарама герек. Шо сѣзлер булан къолланагъан сыпатлыкълар даражалы бола, къолланмайгъанлары — даражасыз сыпатлыкълар.

Даражалы сыпатлыкъланы уьч даражасы бола: баш, кемлик ва артыкълыкъ даражалар.

1. **Баш даража.** Предметни адатлы гьалда болагъан орта даражадагъы белгисин англата; *масала: гѣк, яшыл, бийик.*

2. **Кемлик даражадагъы** сыпатлыкъ баш даражадагъы сыпатлыкъ англатагъан белгиден аз болгъан белгини англата, *масала: яшыл — яшгъылт, къызыл — къызгъылт.*

Кемлик даража шулай къошумчаланы кѣмеклиги булан этиле:

- 1) **-шылт:** акъ — акъшылт, гѣк — гѣкшылт.
- 2) **-сув:** назик — назиксув, базыкъ — базыкъсув.
- 3) **-гъылт:** яшыл — яшгъылт; сари — саргъылт.
- 4) **-ракъ, -рек:** алаша — алашаракъ, гиччи — гиччирек.
- 5) **-лдын:** къара — къаралдын.
- 6) **-явуз:** къара — къараявуз.
- 7) **-шумал:** акъ — акъшумал, гѣк — гѣкшумал.

Кемлик даража баш сыпатлыкъгъа **бираз** деген сѣз къошулуп да этиле: *бираз акъ, бираз уллу, бираз гиччи.*

Артыкълыкъ даража да эки тюрлю кюйде этиле:

1) Сыпатлыкъны алдында **инг, чинк де, лап, оьтесиз бек, не ажайып** деген сѣзлени бириси салынып, артыкълыкъ даража этилине, *масала: уллу — оьтесиз уллу, яхшы — лап яхшы, тизив — чинк де тизив.*

2) Сыпатлыкъ такрарланып айтылып, артыкълыкъ даража этилине: **арив — алив-арив, бош — боп-бош.**

Башгъа тил гесимлерден сыпатлыкълар къошумчаланы кѣмеклиги булан этиле: **ат — атлы, туз — тузсуз, эртен — эртенги.**

Жумлада сыпатлыкълар кѣбюсю гьалда белгилевюч бола: *Елли янгур тез токтар* (айтыв).

Сыпатлыкъны чечив

1. Сыпатлыкъ.
2. Къайсы сѣзге байлангъан.
3. Даражасы (даражалы буса, къайсы даражадыр).
4. Этилген кюю.
5. Жумланы къайсы уьюрюдюр.

Уьлгю :

Балавуздай сари мунда топуракъ (А. Абакаров).

Сари — сыпатлыкъ, *топуракъ* деген атлыкъгъа байлангъан, даражалы, баш даражада, тамур сыпатлыкъ, жумлада белгилевюч бола.

215. Шиъруну чебер охугъуз. Сыпатлыкъланы табыгъыз, белгиленген сыпатлыкъланы чечигиз.

Йыр байрамда

Явунлу гюз, йибий къолда гюл байлам,
Къарлыгъачлы язлар къайда улакъгъан?
Яшыл отда этген эдик йыр байрам,
Тавушлары таймай гъали де къулакъдан.
Яз эртенде йыр байрамда эшитген
Кёп йырлардан къайсы десенг эдеги
Къувунлу гюн гюлле ютгъан игитге
Къызлар айтгъан **къыйын** йырны гесими.

(Гь. Анвар.)

216. Сыпатлыкълагъа атлыкълар къошуп, сёз тагъымлар этигиз.

Исбайы ..., къоччакъ ..., гьиллачы ..., исси..., аччы..., уллу..., гъакъыллы..., намуслу..., аяз..., сувукъ..., салкъын..., таза..., бийиксув....

217. Атлыкълагъа сыпатлыкълар къошуп, сёз тагъымлар этигиз.

... ана, ... тав, ... гюн, ... гече, ... тавуш, ... адам, ... сув, ... агъачлыкъ, ... къыш, ... оьзен, ... тастар, ... ит.

218. Тюпде берилген сыпатлыкълагъа маънадашлар языгъыз. Бир сыпатлыкъ булан жумла тизигиз.

Игит — ..., сувукъ — ..., узакъ — ..., янаша — ..., гъакъыллы — ..., эдепли — ..., гёзел — ..., аста —

219. Тюпде берилген сыпатлыкълагъа къаршыдашлар языгъыз. Бир сыпатлыкъ булан жумла тизигиз.

Къара — ..., сувукъ — ..., узун — ..., эдепли — ..., алаша — ..., яхшы — ..., ахшамгъы — ..., уллу — ..., аста — ..., елли — ..., гъакъыллы — ..., базыкъ — ..., къынгыр —

220. Айырыв диктант. Даражасыз сыпатлыкъланы эки тапкъыр этип языгъыз.

Яшыл авлакъ, эркин топуракъ, исбайы адам, язгъы ел, юлдузлу гече, къатты хасият, яхшы адам, салкъын гъава, берекегли йыл, яхсайлы къыз, къызыл алма, бийик тав, аччы ел, къырпакъ къар.

221. Сыпатлыкъланы башлап кемлик даражада языгъыз, сонг артыкълыкъ даражада.

Сари, акъ, гёк, гиччи, къара, узун, базыкъ.

222. Сёз тагтымланы рус тилге гөчюрюгюз. Белгилевкюч болуп гелген сёзлер къайсы тил гесими экенни айтыгъыз.

Темир ёл —, булакъ сув — ..., юн чораплар — ..., алтын сагъат — ..., тав ер — ..., агъач къашыкъ — ..., юрт клуб — ..., таш бару — ..., ёл ягъа — ...; емиш бав

§ 30. Сыпатлыкъланы тюз язылышы

1. Аваз якъдан алышынып яда алышынмайлы такрарланып айтылагъан сыпатлыкълар дефис булан языла, *масала: ариф-ариф, узун-узун, кзып-кызыл, сар-сари.*

2. Хас атлагъа **-гъы, -ги** къошумча къошулуп этилеген сыпатлыкълар уллу гъарп булан языла, *масала: Магъач-кзаладагъы, Дагъыстандагъы, Эрпелидеги.*

223. Охутъуз. Сыпатлыкъланы язылышын эсигизде сакълагъыз. Эки сыпатлыкълны къоллап, жумлалар тизигиз.

Уллу, гиччи, къатты, юккъа, итти, аччы; янгы, ачувлу, гёкшылт, аппа-ачыкъ, боппо-бош.

224. Шу сыпатлыкъланы артыкълыкъ даражада къоллап, чалмюк сыпатлыкълар этип языгъыз.

Уьлгю: *тюз — тюппе-тюз.* Къызыл, яшыл, ярыкъ, бош, къара, ачыкъ, таза, узун, къуру, гёк.

225. Ер гелишдеги атлыкълардан сыпатлыкълар этигиз, оланы язылышына тергев беригиз.

Тав — ..., Дербент — ..., юрт — ..., Къазанышп — ..., Таргъу — ... Сулакъ — ..., терек — ..., бав — ..., Кавказ — ..., Къызлар —

226. Чебер охутъуз. Сыпатлыкъланы гёрсетигиз. Биринчи жумланы уьюрлеге гёре чечигиз.

Бош отавгъа ошагъанлар уялар,
Къумукъ печде эмен гюе, от яллай.
Пашман кюйде йырлап уча турналар,
Гюз оланы ят элlege къувалай.

(Ш. Альбериев.)

227. Эки къабат тутукъ авазлары булангъы сыпатлыкъланы тетрадарыгъызгъа языгъыз. “Къумукъ орфография сёзлюгюнден” пайдаланыгъыз.

228. “Табиатны гёзеллиги” деген темагъа сочинение языгъыз. Сочинениегизде сыпатлыкъланы болгъан чакъы кёп къоллама къарагъыз.

229. Охутъуз. Текстден сонг берилген тапшурувланы этигиз.

Къарангылыкъ, гьиллачы тюлкюдей астаракъ тавлардан суйкеле туруп, авлакълны къуршама башлагъын. Оьтген

гючлю янгурдан сонггъу биченликлени салкъыны гюндюзгю яллав булан тенглешидиргенде тамаша гёрюне. Нечик тез, нече тюрлю гьалгъа гирме бола табият! Авлакъ чув. Кёкдеги санавсуз кёп юлдузланы ярыгъы ай ёкъ саялы асув этмей. Кёк де, ер де къарангы. О саялы кёкдеги юлдузлар санама болагъан кюйде лавуллап яна. Гёна, барындан да ярыкълысы Темиркъязыкъ юлдуз. Ондан солдагъысы — Етеменлер. Етти юлдуз.

Танггъа таба етти де юлдуз алдынгъы кюйде ерлешип, кёкню этегинде болажакъ. Бийик ялынлы от токътавсуз яллай. Ону шавласы айланасында олтургъан яшланы бетлерин яп-ярыкъ этген. Самат “къошгъа” илинген панарны ярыгъына айлана. Ябагъы тюклю, гесилген къулакълы, мазаллы ит бёттёбен ятгъан. Гёзлери къонакъларда. Олар булан ювукъ таныш болма сюегенге ошай...

Самат къап-къара чоюн къазангъа малны семиз бир бутун салып, отну ягъына гелтирди. Шапи эретурду. Темир очакъ гелтирип, ону устьюне салды. Самат устьюне къазанны салды.

(М. Ягъияев.)

1. Сыпатлыкъланы олар байлангъан сёзлер булан бирче язып алыгъыз.

2. Даражалы ва даражасыз сыпатлыкъланы эки тапкъыр этип языгъыз .

3. Шу жумлаларда белгилевючлени тюплерине гьызлар тартыгъыз, олар къайсы тил гесими болагъанны белгилегиз.

1. Бийик ялынлы от токътавсуз яллай. 2. Темир очакъ гелтирип, ону устьюне салды. 3. Гёна, барындан да ярыкълысы Темиркъязыкъ юлдуз. 4. Ябагъы тюклю, гесилген къулакълы, мазаллы ит бёттёбен ятгъан.

1. Кёк де, ер де къарангы. 2. Авлакъ чув. 3. Мазаллы ит бёттёбен ятгъан.

§ 31. Санавлукъ

Санавлукъну гьакъында аслу маълуматлар

Маъналарына къарап санавлукълар шулай бёлюклеге айрыла:

1. **Санав санавлукълар.** Бу санавлукълар предметлени санавун гёрсете ва нече? деген соравгъа жавап бере, *масала: беш, элли, юз йигирма.*

2. **Гезик санавлукълар.** Предметлени гезигин гёрсете ва неченчи? деген соравгъа жавап бере. Гезик санавлукълар санав санавлукълагъа **-нчы, -нчи, -ынчы, -инчи, -унчу, -юнчу** къошумчалар къошулуп этиле, *масала: бир — биринчи алты — алтынчы, тогъуз — тогъузунчу.*

3. Бѣлюм санавлукълар -шар, -шер, -ар, -ер кѣошумчаланы кѣмеклиги булан этиле ва нечешер? деген соравгъа жавап бере, масала: бирер, экишер, онар.

4. Жыйылыш санавлукълар янгыз адамланы гъакъында сѣйлейгенде кѣоллана: онав, бешев.

Бир сѣзден этилген санавлукълагъа простой, бирден артыкъ сѣзлерден этилген санавлукълагъа кѣошма санавлукълар деп айтыла, масала: бир, дѣрт, сегиз, он, юз, минг, он беш, йигирма алты, юз он бир.

Атлыкъгъа байланып, белгилевюч болуп гелмеген санавлукълар гелишлеге гѣре тюрлене. Кѣошма санавлукъларда сѣз тюрлендиреген кѣошумчалар артдагъы сѣзге кѣошула, масала:

Еслик бешни, юз къыркъ бешни

Багъым бешге, юз къыркъ бешге

Тюшюм бешни, юз къыркъ бешни

Ер бешде, юз къыркъ бешде

Чыгъым бешден, юз къыркъ бешден.

Санавлукълар жумлада баш уьюрлер ва экинчи даражадагъы уьюрлер болмагъа бола, масала: 1) Эки уьчге пайланмай. 2) Мен онунчу класда охуйман. 3) Уьч керен уьч —тогъуз.

Санавлукъну чечив:

1. Баш кѣалиби (баш гелиш).

2. Простойму яда кѣошмамы.

3. Гелиши.

4. Мюлк, хабарлыкъ кѣалиби (бар буса).

Уь лгю: Онунчу класда йигирма беш яш охуй.

Онунчу — санавлукъ, баш кѣалиби — онунчу, простой санавлукъ, баш гелишде, яш деген сѣз булан бирче иеси бола.

230. Шу санавлукъланы сѣзлер булан языгъыз.

7, 50, 60, 70, 80, 90, 20, 1000.

231. Шу санавлукъланы сѣзлер булан языгъыз. Простой санавлукъланы бир тапкъыргъа, кѣошма санавлукъланы бирдагъы тапкъыргъа айыргъыз.

1) Беш, эки, сегиз, уьч, бирев, он, юз.

2) Экишер, бирер, еттишер, онар, бешев, алтышар.

4) Еттев, уьчде бир, ярты, дѣртню экиси, ярым.

232. Санав санавлукълардан гезик, бѣлюм ва жыйылыш санавлукълар этип языгъыз.

233. Санавланы сѣзлер булан языгъыз. Санавлукълар къайсы бѣлюкге гирегенни белгилегиз.

234. Яв атышывчу асгер дивизияны 815 полку токътагъан ерге етишгенде, полкнун артиллериясыны начальниги полкнун командирине

Абдулланы яхшы топчу гысапда таныш этди. Абдулла 1 минутун бош йибермей. Амма узакъ къалмай, Абдулла Гъажиев 3 батальонну 7 ротасына чыгъа. 815 полк булан янаша 394 дивизияны 810 полку да токътагъан. Бу 2 де полклар дагъыстанлылар, азербайжанлылар, гюржюлер, руслар, эрмелилерден къурулгъан. Августну 8 эки де полкку асгерлерини дав гюнерлерине къарав оьтгерилежек.

235. Шу санавлукъланы сёзлер булан языгъыз. Олар къайсы бёлюкге гирегени токъташдырыгъыз.

1. Машинден бешев тющдю. 2. Беш керен беш — йигирма беш. 3. Биз шагъарда эки йыл турдукъ. 4. Ана тилни кружогуна он сегиз яш юрой. 5. Сагъат онгъа сегиз минут юрюген.

236. Санавлукълар ёлугъагъан айтывланы ва аталар сёзлерин языгъыз.

237. Санавлукъланы сёзлер булан языгъыз. Олардан сёз тагъымлар этигиз.

150, 1987, 1,5, 2,3, 94, 63, 1377

§ 32. Санавлукъланы тюз язылышы

1. Къошма санавлукъгъа гиреген сёзлер айры языла, *масала*: он беш, эки юз сексен алты, беш юз элли.

2. Рим цифралардан сонг къошумча айтыла буса да, язылмай къала: XI клас, XXI асру.

238. Уллу Ватан давну гъакъында хабар языгъыз. Гъар жумлада санавлукъ болсун.

239. Байрамланы, ата-анагъызны, къардашларыгъызны, къурдашларыгъызны тувгъан гюнлерин языгъыз. Санавлукъланы язылышына тергев беригиз.

240. Оьзюгюзю биографиягъызны языгъыз. Санавлукъланы язылышына тергев беригиз.

241. Охугъуз. Текстден сонг берилген тапшурувланы этигиз. Санавлукъланы язылышына тергев беригиз. Текстге ат салыгъыз.

1941-нчи йылны июнь айыны 22-синде, эртен сагъат 4-де, немец-фашистлер бизге намарт кюйде хапарсыздан чапгъанда Тулпар Алибеков пачалыкъ дазу сакълайгъан заставада бола.

1941-нчи йылны сентябрь айында Николаев шагъарны ягъында огъар яра тие. Бир йыл госпитальда къала. Ондан чыкыгъанда Ростов областны топурагъындагъы ябушувларда ортакъчылыкъ эте. 1943-нчу йылда бирдагъы яралана. Бахчасарайны госпиталында, ари-бери де тербенип болмайгъан кюйде, Тай тешекде ята. Сонг Сочиге чыгъаралар, онда да 6 ай багъыла. Шо авур ярадан сав болгъанда ону Сталинградгъа йибере. Командир ону чакъырып, разведкагъа

бармакъны тапшурувун бере. Алтав разведкагъа гетелер. Разведкадан гелтирген маълуматлары саялы Тулпар Алибековгъа Макътавлукъну III даражалы ордени тапшурула.

1. Санав, гезик ва жыйылыш санавлукъланы табыгъыз, оланы тетрадарыгъызгъа язып алыгъыз.

2. Башлап простой санавлукъланы, сонг къошма санавлукъланы тетрадарыгъызгъа языгъыз.

3. Рус тилден гелген сёзлени табыгъыз.

4. Гезик, санав, жыйылыш санавлукълардан бирерни чечигиз.

5. Текстни хабар этип айтыгъыз.

§ 33. Орунча

Орунча гъакъында аслу маълуматлар

Предметлени, предметлени белгилерин, санавун англатып, оланы атларын гёрсетмейген сёзлеге **орунчалар** деп айтыла, *масала*: 1) Ёлда къой къотанлар къаршы болажакъ. **Оланы** итлери бизге чапмай турмас (*А. Сулейманов*). 2) Бу хабарны ол анасына айтды (*Ш. Альберцев*). 3) **Гъар кимни** де бир дерти, тирменчини сув дерти (*Айтыв*).

Маъналарына къарап орунчалар шулай бёлюкlege айрыла:

1) **Бет орунчалар**: 1-нчи бет — *мен, биз*, 2-нчи бет — *сен, сиз*, 3-нчю бет — *о, ол, олар*.

2) **Сорав орунчалар**: *ким? не? къайсы? нечев? нечакъзы? нече? неченчи? нечешер?*

Къумукъ тилде **ким?** деген сорав орунча янгыз адамланы гъакъында сёйленегенде къоллана. Адамлардан къайры бары да жанлы ва жансыз предметлени гъакъында сёйлейгенде **не?** къоллана.

3) **Байлавчу орунчалар**: *ким, не, къайсы, нечев, нечакъзы, нече, неченчи, нечешер* — сорав англатмай, жумлаланы бир бирине байламакъ учун къоллана, *масала*: **Не** пайланса, шо тиер.

4) **Гёрсетив орунчалар**: *бу, шу, шо, о, бириси, гъона, она, онагъана, гъоввуна, гъонагъана, муна, шунчакъзы, шончакъзы, мунчакъзы*.

О деген сёз *ким?* деген соравгъа жавап берип, 3-нчю бетни англатса, бет орунча бола; предметлени гёрсетип, *къайсы?* деген соравгъа жавап берип, жумлада белгилевчю болуп гелсе, гёрсетив орунча бола, *масала*: 1) **О** — мени къурдашым, 2) **О** китап — инимни китабы.

5) **Белгилевчю орунчалар**: *бютюн, бары, гъар, оъз, гъар-бир, гъар ким, баягъы*.

6) **Белгисиз орунчалар**: *бир нече, бирев, бир, паланча, пеленче, неме, недиресе, кимесе бирев, бир зат*.

Бир деген сөз белгисиз маъна англата буса, орунча бола, *масала*: Олагъа *бир* адам гирип гетди.

7) **Инкарлыкъ орунчалар**: *гъеч, гъеч ким, гъеч бирев, гъеч бир зат, бир зат да, бирев де.*

8) **Мюлк орунчалар**: тюрлю-тюрлю орунчаланы еслик гелишдеги къалибине *-ки* къошумча къошулуп этиле : *меники, сеники, бизинки, гъарисиники, биревнюки.*

Орунчалар жумланы къайсы уъюрю болма да бола: **Мен** шагъаргъа бармагъа чыкъгъанман. Сени излейген **менмен**. **О** охувчу бешге охуй. Мен **огъар** нечакъты да илиякълы сөйледим. Арадан **бир** нече гюн оьтдю.

Орунчаны чечив:

1. Орунча.
2. Баш къалиби.
3. Маъна якъдан бөлюгю.
4. Гелиши.
5. Санаву.
6. Бети(бар буса).
7. Мюлк къошумчасы (бар буса).
8. Жумланы къайсы уъюрю бола.

Уьлгю: **Огъар** къаршылыкъ этеген адам ёкъ (*М. Абуков*).

Огъар — орунча, баш къалиби *ол*, бет орунча, багъым гелишде, теклик санавда, 3-нчю бетде, мюлк къошумчасы ёкъ, кыыя толумлукъ.

242. Охугъуз. Орунчаланы табып, олар къайсы бөлюкlege гирегенни айтыгъыз.

Яшлар арба ёл булаң юрюй туруп, энишлейген ерге етгенде, терен къол гёрюндю. Ёлну бу ерин адамлар топуракъ тегюп гётерген . Эки сыртны ортасындагъы къолну бютюнлей бувгъан. Оьрден гелеген ташгъын сувлар мунда жыйыла туруп, кёл болуп къалгъан. Сув кёп болса, артыгъы ёлну уьстюнден агъып, тёбен гете. Муну адамлар гъайванлагъа ичмеге иш этип этген. Яллав гюнлерде мунда гамишлер ятып ял ала. Гъали онда бир нече гамишни башы гёрюне. Оьр янда, баягъы бетде, отлап турагъан бузавлар да бар.

(*М. Ягъияев.*)

243. Шиъруну чебер охугъуз. Орунчаланы язып алыгъыз, къайсы бөлюкге гирегенни айтыгъыз.

Айтар эдим

Дагъыстанда инг де бийик тавлар деп
Мен айтмайман, бар дагъы да бийиклер.
Ойлашаман, шолай десем давлар деп
Хоншудагъы оьзге мени йимиклер.
Каспий оьзге денгизлерден терен деп
Мен айтмайман, бар ондан да теренлер,

Тек сораса, арив нече керен деп,
 Айтар эдим арив деп минг керенлер.
 Тек къайсы эл арив десе Кавказда,
 Дагъыстан деп айтар эдим, тартынмай.

(А. Сулейманов.)

244. Тюпде берилген орунчаланы таблицагъа языгъыз.

бет	сорав	байлавчу	гёрсетив	белгилевчю	белгисиз	инкарлыкъ	мюлк

Магъа, нечакъы, онуки, оьзюнюки, гъонагъана, гъо-
 къайсы, баягъы, кимге, бютюн, ввуна, шу, нечев, менден, не-
 бир нече, бары да, гъар ким. гер?

246. Жумлаланы охугъуз. Орунчалар белгилейген сёзлени табыгъыз.

1. Бав-бахчагъа бёленген бу юртну берекетли табияты яшланы гъайрангъа къалдыра. Олар айрокъда таза гъавадан тоюп болмайлар. 2. Бир юртда бир ярлы болгъан. Ону къатыны оьлюп, уьч къызъяшы къалгъан болгъан. Атасы къызларын кёп сюе болгъан. Буланы хоншусунда бир къатын да болгъан... (А. Акавов). 3. Яшлар ойнама герек. Олар ойнай туруп оьселер (М. Хангишиев). 4. Экиннини алды бола туруп, тав башда гиччирек къара булут гёрюндю. Баргъан сайын уллу бола туруп, о чинар терекге ошады (Ш. Альбериев). 5. Уллубий атланып, ёлгъа чыкъды. Оьзюне ёлдаш алма рази болмады (М. Ягъияев). 6. Гъажимуратны ала оьгюзюню сыртындан ала турагъан маршаву абзарны ортасына тюшюп къалды. Оьзюнден ихтиярсыз татли яшавуну бавларын агъулу йылан къыркъма башлагъан йимик, тунукъ хыяллар башында тютюнленди (М. Хангишиев).

246. Текстде стилистика якъдан янгылышлар къутгъарылгъан. Шо янгылышланы табыгъыз ва тюзлегиз.

Къазияв Али Хасавюрт районну Эндирей юртунда 1879-нчу йылда ярлы агълюде тувгъан. Къазияв Али яш заманындан берли халкъ йырларына, сарынларына муштарлы бола. Къазияв Али Дагъыстан атлы полкъда биринчи дюнья даунда ортакъчылыкъ эте. Революциядан сонг Али янгы яшавну къурувда актив кюйде чалыша. Къазияв Алиге Дагъыстанны халкъ шаири деген ат берилген.

247. Шиъруну чебер охутъуз. Орунчалар къайсы гелиште экенни айтыгъыз.

Насип якъдан бугюн мени черим ёкъ,
Уллу иш зат юрекдеги бу кюрлюк!
Насиплимен мен дюньягъа гелгенге,
Гёрсетгенге бу дюньягъа ярыгъын.
Къысматыма этемен мен шюкюрлюк.
Насиплимен мен яшайгъан эл генгге,
Англатгъангъа башлап Ватан тарыгъын.
Къыснат магъа бал берген, ув ялатгъан,
Къыснат мени кюйсюз этген, кюлю этген,
Къувандыргъан, къувурайдай ялатгъан,
Къыснат мени хыйлы затгъа уйретген.

(Къ. Али.)

248. Шу орунчаланы къоллап жумлалар языгъыз.

Менде — мен де. Сенде — сен де. Бизде — биз де. Сизде — сиз де.

249. Белгиленген атлыкъланы орунчалар булан алышдырып языгъыз.

Ойтанда экенге Ташкъала аркъагъа минмейли гёрюнмей. Ташкъала дёртгюл болуп ерлешген. Уъч ягъындан бавлар-бахчалар, дёртюнчюсюнден де къарлы тавлар булан къуршалгъан. Ташкъаланы тенг ярып да, бир ягъасындан да чалт агъагъан эки гиччи тав озен оьте. Ташкъаланы орталыгъында бийик генг тебеде, бир къат уйленни арасында, эги межитни итти учлу минмарасы. Гъали Ташкъалагъа тикленген арбачыгъа шоланы бири де гёрюнмей. Бу йыракъ тавлар юртуна ол биринчилей гелген.

(И. Керимовгъа гёре.)

250. Айтывланы охутъуз, оланы эсигизде сакълагъыз. Орунчаланы чечигиз.

1. Биревге экев асгер чакъы. 2. Оьз оьлчевюнг билмей туруп, башгъаланы оьлчеме. 3. Сизге бишмей буса, бизге де гуймей. 4. Бизде де болур балыкъ, биз де болурбуз тарыкъ. 5. Оьз оьзенингни сен абурламасанг, ким абурлар. 6. Оьзюне абур сюеген гиши оьзю де абур этсин. 7. Сен — бий, мен — бий, атгъа бичен ким салыр. 8. Менден гетсин — есине етмесин. 9. Сен тюлюкю бусанг, мен къуйругъуман.

251. Орунчаланы язылышын англатыгъыз. Жаяланы ача туруп языгъыз.

1. Сизин булан шагъаргъа мен (де) гележек эдим. Ону китабы мен (де) къалгъан. 2. Бизин булан сен (де) гелсенг, анив болур. Олар эришген саялы сен (де) айып ёкъ. 3. Гюзде биз (де) чакъ оьтесиз анив бола. Сизге гёре биз (де) болсакъ, нечик болур? 4. Сиз (де) ёкъ зат бизде (де) болмажакъ.

5. Сизин булан олар (да) гелсин. Мени китапларым олар (да) кьалгъан.

252. Языгъыз. Орунчаланы бетин, санавун, гелишин белгилегиз.

1. Рапшитни шо шатлыгъы юртгъа етишгенде де таймагъан эди. Ол учма гъазир эди (*М. Хангишиев*). 2. Бизин ишибиз шонча да шолай бузукъ эди чи, гъатга Магъач озью топдан атышмагъа борчлу болду. Озокъда, бу гъал узакъгъа бармажакъны ол озью де англай эди (*Р. Расулов*). 3. Биз, инсанлар, озьубюзню оър тутуп, гючлю гысаплап уьйренгенбиз. Дюньягъа яралгъан гъар тюрлю гъайванны да, увакъ жан-жаньварны да — бары жанлы затны ихтияры бар яшама да, гененме де (*К. Абуков*).

Гъар бёлукден бирер орунчаны гелишлеге гёре тюрлендиригиз, гелиш кьошумчаланы белгилегиз.

253. Хабарны охугъуз, огъар ат салыгъыз. Хабарда берилген тапшурувланы этигиз.

Бир болгъан, бир болмагъан, элден тайышып, къарангы теледе яшайгъан Гъасан деген гъаракатлы адам болгъан. Гюнлени бир гюнюнде, озью де яйны лап да яллав гюнюнде, Гъасан ташлангъан талада бичен чалып тура болгъан. Бирден ол “сыс” деген тавуш эшите. Тирелип чалгъысыны сабына да, Гъасан тынглап къарай. Къараса, яшыл отланы арасьндан башын гётерип бир уллу йылан токътагъан, айланасында назик-назик йылан балалар да бар. Шонда Гъасан йылланы оьлтюрейим деп чалгъысын гётере. Шо мягълетде йылан адамча сёйлеп йибере. “Гъасан, — дей йылан, — мен сени таныйман. Сени де бар авлетлеринг, муна гёрюп турасан — мени де бар балаларым. Мени де, мени балаларымны да оьлтюрмек сагъа бир зат да тюгюл. Тек тилеймен, ая бизин. Сен этген рагъмуну къайтармай къойман”, — дей. “Йыланни кьолундан не рагъму геле?” — деп, Гъасан инамсызлыкъ эте. “Буса мени артым булан юрю”, — дей йылан ва бир гоган бёлекни тьубюндеги тешикни гёрсете. “Тангала шу тешикни уьстюне гелип, уьч керен сызгъы-рарсан, — дей йылан. Гелегенде де, янгыз гел”, — деп бувара. Экинчи гюн ахшам шо гоган терекни тьубюндеги тешикге барып, йылан айтгъан кюйде Гъасан уьч керен сызгъыра. Йылан тешикден башын чыгъарып, тили булан алтын аппасыны отлагъа тебере. “Гъажатлы бусанг, дагъы да гелерсен, — дей йылан, тек бизин сырыбызны гиши билмесин”. Узун сёзню къысгъасы, Гъасан шо гоган терекге гъар гюн ёл салып къала, гъар гюн алтын аппасыны йылан да тура чыгъарып... Шоллукъда, Гъасан бай бола, юртгъа гёчюп, къалалар эте.

(*К. Абуков.*)

1. Хабарда ёлугъагъан орунчаланы язып алыгъыз, оланы бёлюклерин айтыгъыз.

2. Текстден шу сёз тагъымланы табыгъыз, оланы кёоллап, жумлалар тизигиз.

Шо мюгълетде, сени танийман, муна, гёрюп турасан, шо терекни, бизин сырыбыз.

3. Шу жумлалардагъы бет орунчаланы бетлерин алышдырып айтыгъыз. Жумлаларда болагъан алмашынывланы англатыгъыз.

1. Мен сени танийман. 2. Мени де, мени балаларымны да оьлтюрмек сагъа бир зат да тюгюл. 3. Мени артым булан юрю. 4. Бизин сырыбызны гиши билмесин.

4. “Йылы-йылы сейлесе, йылан да кебин чечер”, — деген айтывну сиз нечик англайсыз?

5. Шу сёзлеге къаршыдашлар языгъыз.

Къарангы — ..., гъаракатлы — ..., назик — ..., инамсызлыкъ — ..., тангала — ... , узун — ..., уллу — ..., устю — ...

Орунчалар жумлаланы къайсы уьюрю болагъанны токъташдырыгъыз.

1) Шонда Гъасан йыланни оьлтюрейим деп чалгъысын гётере. 2) Сен этген рагъмуну къайтармай къойман. 3) Мени артым булан юрю. 4) Тангала шу тешикни устюне гелип, уьч керен сызгъырарсан. 5) Бизин сырыбызны гиши билмесин. 6) Гъасан шо гоган терекге гъар гюн ёл салып къала. 7. Жан-жаныварны гъакъында сиз билеген аталар сёзлерин ва айтывланы тетрадарыгъызгъа языгъыз. Ата-анагъызгъа сорап, сиз язгъан айтывланы ва аталар сёзлени толумлашдырыгъыз.

§ 34. Ишлик

Ишликни гъакъында аслу маълуматлар

Предметлени ишин, ишине гёре белгисин яда гъалын англатагъан сёзлеге **ишликлер** деп айтыла, *масала*: язмагъа, ишлемеге, охумагъа, гёрмеге. Бары да ишликлени баш къалиби бола, огъар ишликни белгисиз къалиби дей. Ишликни белгисиз къалиби ишни яда гъалны янгыз атын айтып къоя, бетин, заманын ва багъышын гёрсетмей. Бу къалип *-магъа (-ма)*, *меге (-ме)* къошумчаланы кёмеклиги булан этиле ва не этме? деген сорагъа жавап бере, *масала*: охумагъа (охума), ишлемеге (ишлеме), гелмеге (гелме), айтмагъа (айтма).

Ишни яшавгъа чыгъагъанын, чыкъгъанын яда чыгъажагъын англатагъан ишликлер **барлыкъ** къалипде бола. Ишни яшавгъа чыкъмайгъанын, чыкъмагъанын яда чыкъмажагъын англатагъан ишликлер **ёкълукъ** къалипде бола. *Масала*: айта — айтмай, геле — гелмей, ал — алма.

Ишликлени ёкълукъ къалиби ёкълукъ гёрсетеген -ма, -ме къошумча булан этиле. Ишликде ёкълукъ къошумча болмаса, шо ишлик барлыкъ къалипде болур, *масала*: чыкъ — чыкъма, бил — билме, ат — атма, бер — берме.

Бары да ишликлер эки бёлюкге айрыла: гёчюм ишликлер ва къалым ишликлер.

Гёчюм ишликлер башгъа предметге гёчмеге болагъан ишлени, гъаракатланы англата, *масала*: шиъру язмагъа, йыр йырламагъа, сююнч айтмагъа. Гёчюм ишликlege байланып тюшюм гелишдеги атлыкълар къолланмагъа бола.

Къалым ишликлер — ишни этеген предметде озюнде къалагъан, башгъа предметге гёчмейген ишлени, гъаракатланы англатагъан ишликлер, *масала*: юртгъа бара, заманында ашай, терезеден къарай. Къалым ишликлени янында тюшюм гелишдеги атлыкълар къолланмай.

Ишликлер, бет къалипдеги ишликлер ва бетсиз къалипдеги ишликлер деп, экиге айрыла. **Бет къалипдеги ишликлер** — ишлик англатагъан ишни этеген предметни гёрсетеген къалиплер. Ишлик англатагъан ишни сёйлевчю озю, тынглавчу яда лакъырда ортакъчылыкъ этмейген башгъа бир предмет этмеге бола. Ишни этеген предметни бет орунчалар яда бет къошумчалар гёрсете, *масала*, язаман, язасан, яза, язабыз, язасыз, язалар.

Бетсиз къалипдеги ишликлер — ишлик англатагъан ишни этеген предметни гёрсетмейген къалиплер. Бетсиз къалипдеги ишликlege сыпатишликлер, гъалишликлер ишликни белгисиз къалиби, ат къалипдеги ишликлер гире. *Масала*: Ону булан ишлеме энгил бола.

Ишликлени **даражалары** ишлик англатагъан ишни, гъаракатны, шо ишни этеген предмет булангъы аралыгъын гёрсете. Ишликни беш даражасы бар: баш, къайтым, тюшюм, ортакълыкъ ва юклетив даражалар.

Баш даражаны гёрсетеген къошумча ёкъ. Бу даражада гёчюм ва къалым ишликлер къоллана. Къалгъан бары да ишликлер баш даражадан этиле. *Мисаллар*: ишлемеге, айтмагъа, бармагъа, ятмагъа.

Къайтым даражадагъы ишликлер англатагъан иш, башгъа предметге гёчмей, шо ишни этеген предметде озюнде къала.

Бир ишлик башгъа-башгъа даражаланы гёрсетеген эки къошумчаны къабул этмеге бола. Шолай гезиклерде ишликни даражасын токъташдырагъанда даража этеген къошумчаланы экинчисин гёз алгъа тутмагъа тюше, *масала*: гийиндирмек (юклетив даража), сююндюр (юклетив даража).

Ишликлени багъыш къалиплери бола. **Багъыш** ишлик англатагъан ишни, гъаракатны гъакъыкъат булангъы аралыгъын гёрсете. Ишликни 6 багъышы бар.

Буйрукъ багъышдагъы ишликлер буюрув, чакъырыв, ишге къуршав маъналаны англата, *масала*: Сююгюз ананы, сююгюз! Етти керен оьлче, бир керен гес (айтыв).

Тилев багъышдагъы ишликлер тилемек, ялбармакъ, алгъыш этмек, бир ишни этмеге чакъырмакъ маъналаны англата, *масала*: Мен бу хабарны радиогъа берейим (*З.Атаева*). Шо баягъы хабарынгни айтсана.

Ёрав багъышдагъы ишликлер башгъа ишлик англатагъан иш яшавгъа чыкъмакъ учун герекли болагъан ёравну англата, *масала*: Ялгъан айтса, иши ачылажакъ (*И. Керимов*).

Къаршылыкъ багъышдагъы ишликлер ёрав маъна булан бирче къаршылыкъ маънаны да англата, *масала*: Яшлар англаса да, бизин коллектив англамады (*Аткъай*). Сени булан гетежек буса да, юрегиндеги шо туюн чечилип битмежек (*А. Къурбанов*).

Къаршылыкъ багъыш ёрав багъышдагъы ишликlege да, де гесекчелер къошулуп этиле.

Гереклик багъышдагъы ишликлер иш, гъаракат яшавгъа чыкъма гереклини, тарыкъны англата, *масала*: Мен тангала юртгъа бармалыман. Шу ишни мен ахшамгъа битдирме герекмен.

Гереклик багъыш -малы, -мели деген къошумчаланы ва герек, тарыкъ деген модал сёзлени кёмеклиги булан этиле.

Хабар багъышдагъы ишликлер гъалиги, гетген, гележек заманларда болагъан ишлени, гъаракатланы гёрсете, *масала*: Бир барабыз Сибирь деген элlege (*И. Къазакъ*). Ол больницада узакъ ятмады (*М. Хангишиев*). Ялгъан айтса, иши ачылажакъ (*И. Керимов*).

Ишликлер кёбюсю гъалда жумлада хабарлыкъ бола: Дос къара гюнде билинер (айтыв). Къызыл отрядны штабы Шураоьзенни ягъасында ерлешген эди (*И. Керимов*).

Ишликни къалиплерини таблицасы

Ишликни баш къалиби — ал, айт, гел — 2 бет, текл. с., буйрукъ б.

Ишликни белгисиз къалиби — алмагъа, гелмеге (алма, гелме)

Барлыкъ ва ёкълукъ къалиплер:

ал, гел — алма, гелме

Бетли ва бетсиз къалиплер:

алдым — алдыкъ,

алдынг — алдыгъыз,

алды — алдылар,

гелемен — гелебиз

гелесен — гелесиз

геле — гелелер

Буйрукъ багъыш

т.с.	к.с.
1б. _____	-йыкъ, -йик, -юкъ, -юк; -айыкъ, -ейик
2б. _____	-гъыыз, -гиз, -гъуз, -гюџ
3б.-сын, -син, -сун- -сюн	-ыгъыыз, -игиз, -угъуз, -югюз -сын, -син, -сюн, -сун(-лар, -лер).

1б.	алайыкъ
2б. ал	алыгъыыз
3б. алсын	алсын(лар)

Тилев багъыш

1б. -айым, -ейим, -йым, -юм	-айыкъ, -ейик, -йыкъ, -йик, -юкъ, -юк
2б. -гъын, -гин, -гъун, -гюн; -гъыр, -гир, -гъур, -гюр	
3б. _____	

1б. яшайым	яшайыкъ
2б. яшагъын/яшагъыр, насипли болгъур, насипли болгъурлар	

1б. алайымсана	алгъай эдик
2б. алсана	алгъай эдигиз
3б. алсынсана	алгъай эди(лер).

алгъай эдим	алайыкъсана
алгъай эдинг	алыгъызсана
алгъай эди(лер)	алсынсана ал да, ал дагъы, ал хари

Шарт багъыш

1б. алсам	алсакъ
2б. алсанг	алсагъыыз
3б. алса	алса

Гъалиги заман

1б. ала бусам	ала бусакъ
2б. ала бусанг	ала бусагъыыз
3б. ала буса	ала буса.

Гетген заман

1б. алгъан бусам	алгъан бусакъ
2б. алгъан бусанг	алгъан бусагъыыз
3б. алгъан буса	алгъан буса

Гележек заман

1б. алажакъ бусам	алажакъ бусакъ
2б. алажакъ бусанг	алажакъ бусагъыыз
3б. алажакъ буса	алажакъ буса

Къаршылыкъ багъыш

Шарт багъышдагъы къалиплеге да, де гесекче къошулуп этиле.

Гереклик багъыш

	1б. бармалыман	бармалыбыз
	2б. бармалысан	бармалысыз
	3б. бармалы	бармалы(лар).
1б.	барма(гъа) герекмен (тарыкъман)	барма(гъа) герекбиз (тарыкъбыз)
2б.	барма(гъа) герексен (тарыкъсан)	барма(гъа) герексиз (тарыкъсыз)
3б.	барма(гъа) герек (тарыкъ)	бармагъа гереклер (тарыкълар)

Хабар багъыш

Гъалиги заман

	1б. аламан	алабыз		
	2б. аласан	аласыз		
	3б. ала	ала(лар)		
1б.	яза тураман	язып тураман	яза турабыз	язып турабыз
2б.	яза турасан	язып турасан	яза тура(лар)	язып тура (лар)
3б.	яза тура	язып тура	яза турасыз	язып турасыз

Гетген заман

1б.	алгъанман	алдым	алгъанбыз	алдыкъ
2б.	алгъансан	алдынг	алгъансыз	алдыгъыз
3б.	алгъан	алды	алгъан(лар)	алды(лар).

Къайтым даража **-ын, -ин, -ун, -юн, -н** къошумчаны кемеблиги булан этиле: гёрюнме, гийинме, жувунма, сююнме.

Тюшюм даражадагъы ишликлер иесини уьстюне башгъа бир белгисиз предмет этеген иш тюшегенни англата.

Тюшюм даража этеген къошумчалар шулардыр:

1) **-ыл, -ил, -ул, -юл, -л:** ачылмагъа, тизилмеге, бузулмагъа, чачылмагъа.

2) **-ын, -ин, -ун, -юн.** Бу къошумча л аваздан сонг гелгенде тюшюм даража эте, къалгъан гезиклерде къайтым даража эте. Масала: билме — билинме (тюшюм даража), гёрме — гёрюнме (къайтым даража).

Ортакълыкъ даражадагъы ишликлер иш бир нече предметге ортакъ экенни англата. Ортакълыкъ даража **-ыш, -иш, -уш, -юш, -ш** къошумчаны кемеблиги булан этиле, *масала:* тартма — тартышма, сёйлеме — сёйлешме, тюртме — тюртюшме.

Къайтым, тюшюм ва ортакълыкъ даражадагъы ишликлер барысы да — къалым ишликлер.

Юклетив даражадагъы ишликлер бир предметни ишин, гъаракатын яшавгъа чыгъармагъа борчлу этегенин англата. Юклетив даража этеген къошумчалар шулардыр:

1) **-дыр, -дир, -дур, -дюр; -тыр, -тир, -тур, -тюр,** *масала:* язмагъа — яздырмагъа, билме — билдирмеге, гелме — гелтирмеге.

2) **-ыт, -ит, -ут, -ют, -т,** *масала:* къоркъма — къоркъутмагъа, уьркме — уьркютмеге, бошма — бошатмагъа.

3) **-ар, -ер, -ыр, -ир, -ур, -юр, -р,** *масала* къайтма — къайтармагъа, ичме — ичирмеге.

4) -сет, масала: гөрме — гөрсетмеге.

5) -дар, масала: авма — авдармагъа.

6) -гъуз, масала: турма — тургъузмагъа.

Юклетив даражадагъы ишликлер барысы да гёчюм ишликлер бола.

1б. ала эдим алгъан эдим ала эдик алгъан эдик

2б. ала эдинг алгъан эдинг ала эдигиз алгъан эдигиз

3б. ала эди алгъан эди ала эди(лер) алгъан эди(лер).

Ишликни чечив:

1. Текстдеги ишлик.

2. Баш къалиби.

3. Гёчюммю яда къалыммы.

4. Даражасы.

5. Багъышы.

6. Заманы.

7. Бети, санаву.

8. Барлыкъ яда ёкълукъ къалиби.

9. Жумланы къайсы уьюрюдюр.

Уь л г ю : Аста-аста булутлар тозулду.

Тозулду — ишлик, баш къалиби *тоз*, къалым, къайтым даража, хабар багъыш, гетген заман, барлыкъ къалипде, хабарлыкъ.

254. Текстни охугъуз, огъар ат салыгъыз. Ишликлени табып, олар барлыкъ къалипдеми яда ёкълукъ къалипдеми, токъташдырыгъыз.

Шо гече Рагъимат да юхламады. Шамсият булангъы ёлугъув ону юрегин хыйлы рагъатландырса да, къоркъув таймай. Юхусуз гече ону эсине Къайырбекни къатыны тюшдю. Язбашны биринчи гюнлери. Тереклер бюрленген. Бавукъ топуракъда язбашны шагъатлары гъисапда шатманлар гёрюнеген заман. Тав бетлердеги яшыл отланы ятдырып агъагъан сувлар тюзлюкге алгъасай. Айлана якъ янгыргъан. Рагъимат ишден къайтып гелегенде уьлкую тюплерде обсеген мазаллы къычыткъанланы гёре. Олардан обтме болмай. Чёплеме гирише.

(З. Атаева.)

255. Шу ишликлер гёчюм ишликлерми яда къалым ишликлерми, айтыгъыз.

Ишлеме, сёйлеме, язма, къарама, гөрме, ойлама, гетме, гелме, гёзлеме, яйма, тайма, илме, берме, сёйме.

256. Айтывланы охугъуз, оланы эсигизде сакълагъыз. Гёчюм ишликлени бир тапкъыргъа, къалым ишликлени бирдагъы тапкъыргъа айырып азыгъыз.

1. Яхшылыкъ ерде ятмас. 2. Яманны къулагъы язда уьшюр. 3. Яман атгъа мингинче, яяв юрю талгъынча. 4. Ямангъа айтма сырынгны. 5. Яманлыкъ чачгъан

Гереклик багъыш

1б. бармалыман	бармалыбыз
2б. бармалысан	бармалысыз
3б. бармалы	бармалы(лар).
1б. барма(гъа) герекмен (тарыкъман)	барма(гъа) герекбиз (тарыкъбыз)
2б. барма(гъа) герексен (тарыкъсан)	барма(гъа) герексиз (тарыкъсыз)
3б. барма(гъа) герек (тарыкъ)	бармагъа гереклер (тарыкълар)

Хабар багъыш

Гъалиги заман

1б. аламан	алабыз		
2б. аласан	аласыз		
3б. ала	ала(лар)		
1б. яза тураман	язып тураман	яза турабыз	язып турабыз
2б. яза турасан	язып турасан	яза тура(лар)	язып тура (лар)
3б. яза тура	язып тура	яза турасыз	язып турасыз

Гетген заман

1б. алгъанман	алдым	алгъанбыз	алдыкъ
2б. алгъансан	алдынг	алгъансыз	алдыгъыз
3б. алгъан	алды	алгъан(лар)	алды(лар).

Къайтым даража **-ып, -ип, -ун, -юн, -н** къошумчаны кемеблиги булан этиле: гёрюнме, гийинме, жувунма, сююнме.

Тюшюм даражадагъы ишликлер иесини уьстюне башгъа бир белгисиз предмет этеген иш тюшегенни англата.

Тюшюм даража этеген къошумчалар шулардыр:

1) **-ыл, -ил, -ул, -юл, -л:** ачылмагъа, тизилмеге, бузулмагъа, чачылмагъа.

2) **-ып, -ип, -ун, -юн.** Бу къошумча л аваздан сонг гелгенде тюшюм даража эте, къалгъан гезиклерде къайтым даража эте. Масала: билме — билинме (тюшюм даража), гёрме — гёрюнме (къайтым даража).

Ортакълыкъ даражадагъы ишликлер иш бир нече предметге ортакъ экени англата. Ортакълыкъ даража **-ыш, -иш, -уш, -юш, -ш** къошумчаны кемеблиги булан этиле, *масала:* тартма — тартышма, сёйлеме — сёйлешме, тюртме — тюртюшме.

Къайтым, тюшюм ва ортакълыкъ даражадагъы ишликлер барысы да — къалым ишликлер.

Юклетив даражадагъы ишликлер бир предметни ишин, гъаракатын яшавгъа чыгъармагъа борчлу этегенин англата. Юклетив даража этеген къошумчалар шулардыр:

1) **-дыр, -дир, -дур, -дюр; -тыр, -тир, -тур, -тюр,** *масала:* язмагъа — яздырмагъа, билме — билдирмеге, гелме — гелтирмеге.

2) **-ыт, -ит, -ут, -ют, -т,** *масала:* къоркъма — къоркъутмагъа, уьркме — уьркютмеге, бошама — бошатмагъа.

3) **-ар, -ер, -ыр, -ир, -ур, -юр, -р,** *масала* къайтма — къайтармагъа, ичме — ичирмеге.

- 4) -сет, масала: гөрме — гөрсетмеге.
 5) -дар, масала: авма — авдармагъа.
 6) -гуз, масала: турма — тургузмагъа.

Юклетив даражадагъы ишликлер барысы да гөчюм ишликлер бола.

- 1б. ала эдим алгъан эдим ала эдик алгъан эдик
 2б. ала эдинг алгъан эдинг ала эдигиз алгъан эдигиз
 3б. ала эди алгъан эди ала эди(лер) алгъан эди(лер).

Ишликни чечив:

1. Текстдеги ишлик.
 2. Баш къалиби.
 3. Гөчюмю яда къалыммы.
 4. Даражасы.
 5. Багъышы.
 6. Заманы.
 7. Бети, санаву.
 8. Барлыкъ яда ёкълукъ къалиби.
 9. Жумланы къайсы уьюрюдюр.
- У ъ л г ю : Аста-аста булутлар тозулду.

Тозулду — ишлик, баш къалиби *тоз*, къалым, къайтым даража, хабар багъыш, гетген заман, барлыкъ къалипде, хабарлыкъ.

254. Текстни охугъуз, огъар ат салыгъыз. Ишликлени табып, олар барлыкъ къалипдеми яда ёкълукъ къалипдеми, токъташдыргъыз.

Шо гече Рагъимат да юхламады. Шамсият булангъы ёлугъув ону юрегин хыйлы рагъатландырса да, кьоркъув таймай. Юхусуз гече ону эсине Къайырбекни къатыны тюшдю. Язбашны биринчи гюнлери. Тереклер бюрленген. Бавукъ топуракъда язбашны шагъатлары гьисапда шатманлар гөрюнеген заман. Тав бетлердеги яшыл отланы ятдырып агъагъан сувлар тюзлюкге алгъасай. Айлана якъ янгыргъан. Рагъимат ишден къайтып гелегенде уьлкую тюплерде осьеген мазаллы къыгъыткъанланы гөре. Олардан оьтме болмай. Чөплеме гирише.

(З. Атаева.)

255. Шу ишликлер гөчюм ишликлерми яда къалым ишликлерми, айтыгъыз.

Ишлеме, сөйлеме, язма, къарама, гөрме, ойлама, гетме, гелме, гөзлеме, яйма, тайма, илме, берме, сөйме.

256. Айтывланы охугъуз, оланы эсигизде сакълагъыз. Гөчюм ишликлени бир тапкъыргъа, къалым ишликлени бирдагъы тапкъыргъа айырып языгъыз.

1. Яхшылыкъ ерде ятмас.
2. Яманны къулагъы язда уьшюр.
3. Яман атгъа мингинче, яв юрю талгъынча.
4. Ямангъа айтма сырынны.
5. Яманлыкъ чачгъан

пашманлыкъ орар. 6. Асылсыз атгъа минсе, атасын да танымас. 7. Дос къара гюнде билинер. 8. Дертингни дертлиге чеч. 9. Тюлкю тюшюнде де тавукълар санар.

257. Чебер охугъуз. Къалым ва гечюм ишликлени гёрсетигиз.

Бизге берген язбаш йимик яшлыкъны,
Бир-бирде биз гюлдей таптап гетебиз.
Кёп къыйналып оьсдюребиз ашлыкъны,
Тек бир-бирде ону пасат этебиз.
Ашыбызны къурдаш булан хабабыз,
Бёлебиз биз исси булан сувукъну.
Къурдашланы кёп къыйналып табабыз,
Тек бирден тынч тас этебиз ювукъну.

(Ш. Альбериев.)

258. Охугъуз. Къалым ва гечюм ишликлени эки тапкъыр этип язып алыгъыз. Ишликлер къайсы даражада экенни айтыгъыз.

Юреги йырлай. Абатлары да бийийген йимик енгилден алына. Не сюрюмей, не сыргъаламай. Этиклерини орнуна чарыкълар гийилген. Гъали орамланы оькюртюп турагъан яшланы къавгъасы огъар айрада шат эшитиле.

Бирден, ону башына къар хола тийип, бары ойларын холаны къарыдай чачыратып йиберди. Тамаза бурлугъуп артына къараса — шат кюлей туруп бир нече яш къачып бара.

(М. Абуков.)

259. Жумлаланы охугъуз. Ишликлени язып алыгъыз, олар къайсы даражада экенни айтыгъыз, даража гёрсетеген къошумчаланы белгилегиз.

1. “Огъ, сизин къолларыгъыз къычыткъангъа тигилгирлер!” — деп къайнашды Насур агъав. 2. Ойлашып-ойлашып, енги булан сибирме гиришди (М. Абуков). 3. Генералны кабинетинде электрик печь ягъылгъан. 4. Абдулла тавакаллыкъ этип гётерилди ва эки къол бомбаны ташлап, яшынды (Р. Расулов). 5. Бугюн сегизинчи класда рус тилден диктант яздыраман. 6. Юрт ягъада машинни токътатдырдым: лап бери башдагъы уйлени терезе ярыгъы гёрюндю (И. Керимов).

260. Шу ишликлени башгъа-башгъа даражаларда къоллап языгъыз. Бир ишлик булан жумла тизигиз.

У ъ л г ю : ат — атыл (тюшюм даража) — атыш (ортакълыкъ даража) — атдыр (юклетив даража).

Ойла, гёр, сейле, суй, бил, тур, яз, ач, тиле, айт.

261. Ишликлени къайсылары тюшюм даражада, къайсылары къайтым даражада экенни англатыгъыз.

Илин, салын, сююн, сюрюн, чалын, гёрюн, билин, яшын.

262. Текстни охугъуз, огъар ат салыгъыз. Ишликлени бетин, санавун гёрсетигиз.

Школада охувар битген. Сайт де, Халав да Вованы атасын да, анасын да къыдырма авлакъгъа элтмеге сюе. Мундагъы язны арив вакътисинде арив ерлени гёрсетип, макътанма сюелер. “Гелемен, барыбыз да бирче бара бусакъ”, — деп, Ольга Сергеевна яшлагъа къатты сёз берген. “Мен чи сююнюп де гелемен. Сёзюм сёз. Тек 5—6 солдат буса яхшы болар эди, автоматлары да булан, учительницагъызны сакъламагъа”, — деп, масхара этип, Михаил Петрович яшланы кюлетген. “Сен кюлеме, мен гертиден де къоркъаман агъачлыкъгъа гирмеге. Онда йыртгъыч къыр гъайванлар бола”, — деген Ольга Сергеевна. “Ольга Сергеевна, онда бир де къоркъама зат ёкъ. Бизин агъачлыкъда олай йыртгъычлар ёкъ. Болса да, олар язда адамлагъа чапмай. Биз олай йыракъгъа да бармажакъбыз”, — деп, яшлар Ольга Сергеевнаны инандыргъан.

(М. Ягъияев.)

263. Чебер охугъуз. Ишликлени бетин, санавун гёрсетигиз.

Уйге къайтдым гюнню къырда оьтгерип,
Оьтген гюнюм къувандырды бир себеп.
Сорадын г сен, анам, мени шат гёрюп:
“Не яхшылыкъ тувгъан сагъа бугюн?” — деп.
Давлар халкъны яв юрегин яралар,
Къыркъдан оьтдю токътагъанлы къанлы дав.
Тийсе тийсин тенгсиз улду яралар,
Давдан эсен-аман къайтгъан атам сав!
Терс хыяллар гъеч гелмесин башынга,
Шатлыгъымны яманлыкъгъа ёрама.
Яхшылыкълар ёнкютеген яшынга:
“Не яхшылыкъ тувгъан?” — деп сен сорама.

(Ш. Альбериев.)

264. Белгисиз къалипдеги ишликлени ва бет ишликлени эки тапкъыр этип языгъыз.

Оьсмек, гелмеге, сорамагъа, билдим, айтды, тувгъансан, билдирежек, айтып, тёмек, сакъламакъ, инандым.

265. Тюндеги ишликлени бетлеге гере тапкъыр этип языгъыз. Гъар тапкъырдан бир сёзню алып, сёз тагъымлар этигиз.

Ишлей, айтдым, гелесен, тюшдюк, сююндюлер, атылдым, кзычырды, айтыгъыз, ойлашаман, билсенг, гележек эдим, сорайлар, болсанг, минген бусам, айтмалыман, барма герексен.

266. Ишликлени тийишли заманда, бетде къоллап языгъыз.

Артындагъы гюнню ахшамында юртну клубуна барагъан адамлардан (толмакъ). Янгы ишлеген клубну бинасыны

эшик-терезелери дырбайып (ачылмакъ). Ондан таба гелеген шат тавушлар, атив макъамлар юртгъа (яйылмакъ). Гьюрметли къонакъланы къаршыламакъ учун Шамсият да, Мадина да программа (тизмек). Оланы ёлбашчылыгъы булан бар зат яшавгъа (чыгъарылмакъ). Клубну алдына уланлар (жыйылмакъ). Олар черкес чепкенлер, сюр бёрклер, масилер (гиймек). Уланланы арасындагъы Къазбекни иши айрокъда кеп. Ону ёлбашчылыгъы тюбюнде бийивлерден репетиция (юрюлмек).

(З. Атаева.)

267. Текстни охугъуз. Огъар ат салыгъыз. Гетген, гележек ва гъалиги замандагъы ишликлени уьч тапкъыр этип языгъыз.

Хосар терге батгъан. Тек токътамай чаба. Шо вакътиде ябушгъан терекни тюбюнден бир жан атылып чыкъды. Хосар, сесгенип, сюрюммеги булан йыгъылды. Хосар къачып барагъан къоян экенин узун къулакъларындан билгенде юреги басылды. Къоркъув ону баргъан сайын къуршай. Гъали ону емиш тереклерде гъайы ёкъ.

Хосар къайтма ойлашды. Тек къайтма да тынч болмажакъ. Адашажакъ. Ол бир тебе ерге чыкъды. Къараса — алдында алаша алма терек. Бутакъны тартып бир алма алды. Хабып къарады. Увакъ буса да, тек алма тативлу. Шо минутда ол бийикдеги бутакъгъа узатылды. Шо заман къолну ичинден аста оьрге гетерилип гелеген акъ тютюн гёрюндю. Огну тютюню. Хосар онда етме алгъасады.

(М. Ягъияев.)

268. Тюпде берилген ишликлени хабар багъышдагъы гъалиги заман къалиплерин барын да беригиз.

У ъ л г ю : бармакъ — бара, бара тура, барып тура.

Ишлемек, язмакъ, сёйлемек, тилемек, охумакъ, талашмакъ, юрюмек, төкмек, ашамакъ.

269. Гетген замандагъы ишликлени табып, язып алыгъыз, оланы къошумчаларын белгилегиз, кемеки ишликни тюбюне гъыз тартыгъыз. Шо ишликлени бетлеге гере тюлендиригиз.

Гюз етишди. Будутлар тавланы бетлерин япгъан. Янгурлар гъар гюн себелей. Гюнлер къысгъалашгъан. Гече геч заман. Халкъ парахат юхлай. Кёкню гюмезине себеленген юлдузлар юхламай.

Солтаният ич аврувлар ятагъан бёлюкде ишлей. Къайырбек буса саны сакъатлангъанлар ятагъан бёлюкде ятгъан. Бош заманы болгъандокъ, Солтаният атасыны янына чаба. Бугюн киреч байлавларын тайдыргъан. Сынгъан, чартлагъан ерлери бирикген эди. Къайырбекни гъалы хыйлы яхшылашгъан. Увакъ къалмай больницадан чыгъажакъ.

(З. Атаева.)

270. Шу ишликлени хабар багъышгъа гетген замангъа салыгъыз. Гетген заманны къошумчаларын белгилегиз. Сёз булан жумлалар тизигиз.

У ъ л г ю : гелмек — гелди, гелген, геле эди, гелген эди.

Жыйылмакъ, къарамакъ, излемек, билмек, ойнамакъ, сююнмек, яшамакъ, ёлукъмакъ, ашамакъ, ичмек.

271. Тьонде берилген ишликлени гележек замангъа салыгъыз. Олар булан сёз тагъымлар тизигиз.

У ъ л г ю : жувмакъ — жуважакъ, жувар.

Бузмакъ, тизмек, илмек, ташламакъ, уйретмек, шыбышламакъ, инанмакъ, сююнмек, юрюмек.

272. Шу ишликлени бары да багъышларда къоллап языгъыз, оланы заманларын айтыгъыз.

У ъ л г ю : ишлемек — ишлей (хабар багъыш) — ишле (буйрукъ багъыш) — ишлесе (шарт багъыш) — ишлесе де (къаршылыкъ багъыш) — ишлеме герек (гереклик багъыш).

Гёрмек, билмек, сырламакъ, охумакъ, язмакъ, ятмакъ, турмакъ, гийинмек, жувунмакъ, чыкъмакъ.

273. Буйрукъ багъышдагъы ишликлени бетин, санаун гёрсетигиз.

Бу тизив топуракъны еси болуп битгенлеге емиш де тарыкъ чы...

Газ да салыгъыз, бажарсагъыз, ичме арив булакъ сув да чыгъарыгъыз! Оьмюрлюкге мекенлешмек учун дагъы гъажатлы затлар бар буса да этигиз! Гъали сизин ишигиз юрюген — яшавугъузну кюйлегиз! Колхоз ишлени биз этербиз, сизин загъматны енгиллешидирербиз! — дейгендей болуп, МТС-ге янгы тракторлар, комбайнлар, озьге машинлер де гелме, трактор бригадаланы гючюн-къуватын алышдырма башлагъан. Колхоз да, дёрт автомашин алып, уьюрлерин авлакъгъа шолар булан етишдире. Дегиз, чыгъыгъыз! Машинлер дурус сагъат сегизде тербене! Гечикгенлер яв гетежек! — деп, бригадирлер къычырып къойса, бажарыла.

(М. Абуков.)

274. Язып алыгъыз. Ишликлени уьстюнде олар къайсы багъышда экенни белгилегиз.

1. Къызыл отрядланы штабы Шураоьзенни бийик ягъасыны тьобюнде ерлешген эди (И. Керимов). 2. Гишини атына минген тез тюшер (Айтыв). 3. Ата-анасы не айтса, тынглавлу кюйде этип къоя эди (И. Ибрагъимов). 4. Гъали сама бироз юхлагъай эди (А. Салаватов). 5. Оьмюрюнг узакъ болгъур. 6. Барыбыз да алдына чыгъайыкълар (А. Салаватов). 7. Эгер сен магъа аччы жавап берсенг де, ону себеби бу сени буссагъатгъы бузулунгдан болажакъ (А. Къурбанов). 8. Биз отрядлар булан буссагъат гетме герекбиз (М. Ягъияев).

275. Айтывланы охугъуз, оланы эсигизде сакълагъыз. Ишликлер къайсы багъышда ва къайсы заманда экенни айтыгъыз.

1. Болгъан ишге болат бол. 2. Ыйртыллатса да, къар-тыллата. 3. Къыш болсун — къарлы болсун. 4. Пастан бишди — салкъын тюшдю. 5. Гёз булан тергесенг, башынг булан тёлерсен. 6. Бюртюк къошса, къап толар. 7. Ыылы-йылы сейлесе, йылан да кебин чечер. 8. Билимли билип ишлер.

276. Языгъыз, ишликлени тюплерине гъызлар тартыгъыз. Олар къайсы багъышда экенни белгилегиз. Уъч ишликни чечигиз.

Басир къурдашларын жыйып: "Ёлдашлар, бугюн биз бек агъамиятлы бир ишни башлайбыз. Юртну Совети, ерли байланы артыкъ ашлыгъын чыгъарып алып, колхозгъа бермеге гъукму этген. Бу — кёп кыйын иш. Байлар ашлыгъын яшыражакъ яда ёкъ деп, давлажакъ. Шо саялы бек сакъ болмагъа герек. Шолай этмесек, колхозну чачмагъа урлугъу ёкъ, гелеген йыл ашлыкъсыз къалажакъ, халкъ колхоздан къачажакъ, инамсызлыкъ туважакъ", — деди.

Шоссагъат къурдашланы группа-группа этип, гъарисине бир авулну тапшурдулар.

(И. Керимов.)

277. Чебер охугъуз. Гъалиги заманны ишликлери къачан болгъан ишлени англата?

Тангда чыкъгъанман
Четдеги бавгъа.
Тамаша тийди бир
Бавдагъы къавгъа.
Терекден терекге
Чубура къушлар,
Гъейлер, не болгъан,
Бавда не иш бар?

"Чив", "чюв" эки якъ,
Гючлене къавгъа.
Къарайман —
Бутакъ
Гесилип авгъан.

(И. Асеков.)

278. Гетген заманны ишликлерини маъналарына тергев беригиз. Оланы нечик башгъалыкълары бар, айтыгъыз.

1. Биз учгъан тун къарангы гече эди. Ярым сагъат учгъан сонг, фронтну дазусундан оьтгенибиз билинди. 2. Биз самолётдан тюшген ерни айланасын тергеп чыкъдыкъ. Егор ёкъ. Ол самолётдан уъчюнчю болуп атылгъан. 3. Ёлдан бир янда ял алма токътагъанбыз. Бирден мотоциклни авазы эшитилди. 4. Умаров Исмайыл яралангъан. Ону отрядгъа йиберме суйген эдик. Не герек этип, бизден айрылма рази болмады. 5. Хыйлы юрюген сонг, бир гиччирек юртгъа гирдик. Бек ушыюген эдик.

(М. Ягъияев.)

279. Текстни охугъуз, сонг хабар айтыгъыз. Тюпде берилген тапшурувланы этигиз. Текстге ат салыгъыз.

Яшлар Шапани лакъырына тамаша болуп тынглагъан. Булай затланы олагъа бирев де айтмагъан. Булар дагъы да тынглама сюе.

— Мен сизге бирдагъы гиччи лакъыр этейим, — деди Шапи. Гъона, шо итни гѳремисиз? Он йыл бола шо магъа гъалал кѳуллукъ этегени. Гъали чи, пакъыр, кѳарт да болгъан. Итсиз гъавчу бир зат да этип болмай. Мен сизге шогъар болгъан затны айтайым. Бир керен кѳоянгъа чыкъгъан эдим. Алдыма хапарсыздан кѳабан чыгъып кѳалды. Итим гъавлап уѳстюне чапды. Темтек зат эди. Кѳойгъан буса, кѳабан гете эди. Зор зат эди. Чалгъылары кѳыйлычлар ймик тюртюп чыкъгъан. Чалса, иннемей кѳыркъып кѳояжакъ, бычгъы. Чапса, кѳачып кѳутулма да ондан бажарылмай. Бек чабагъан жан. Чакъыраман, итим тынгламай. Кѳабан булан ябушуп тура. Сыртына минген. Кѳабан ташлама айлана уѳстюнден. Ит илинген, айрылмай. Гъеч амал буса, урма суймеймен. Гѳзлеп токътагъанман. Нечик де кѳабан итни сыртындан ташлады. Гелип шонда итге урунду. Ит энгилмей. Ябуша. Билдим: итимни оьлтюрежек. Дагъы кюй ѳкъ эди. Ювукъ барып, эки де гюллени кѳабанны башына тиреп урдум. Кѳабан йыгъылды. Итим де сойралды бир янгъа. Баргъанман уѳстюне — ятгъан кѳангъа юзюп. Сав ери ѳкъ, амалсызны. Ойлашаман. Не этегенни билмеймен. Кѳеп заман турдум олтуруп бир янда. Тургъума кѳарадым — болмай. Оьлежегин билдим. Кѳыйнала турмасын деп, оьлтюрме кѳарадым. Болмадым. Кѳойдум кѳабанны да еринде, итни де. Дагъы кюй ѳкъ. Арадан бир жума гетди. Итим эсимден таймай. Бир гюн кѳарайман, муна шу итим кѳапу артда ятып тура. Адам инанмас шу затгъа. Нечик сав болгъан, аллагъ билсин.

(М. Ягъияев.)

1. *Сойралмакъ, темтек* деген сѳзлени маъналарын нечик англайсыз?

2. *Чалмакъ* деген сѳзню нече маънасы бар, токъташдырыгъыз. Тюрлю-тюрлю маъналарда кѳоллап, бирер жумла тизигиз.

3. Текстде ѳлугъагъан ѳкълукъ кѳалипдеги ишликлени табыгъыз.

4. Хабар кѳайсы бетден юрюле?

5. Гъалиги, гетген, гележек замандагъы ишликлери булангъы бирер жумла языгъыз.

6. Языгъыз. Ишликлени багъышын белгилегиз.

1. Яшлар Шапани лакъырына тамаша болуп тынглагъан.

2. Мен сизге бирдагъы гиччи лакъыр этейим. 3. Кѳойгъан буса, кѳабан гете эди. 4. Кѳыйнала турмасын деп, оьлтюрме кѳарадым.

7. Шу жумлалардагы ишликлер къайсы даражада экенни айтыгъыз.

1. Мен сизге шогъар болгъан затны айтайым. 2. Чапса, къачып къутулма да ондан бажарылмай. 3. Къабан булан ябуша. 4. Гелип шонда итге урунду. 5. Ит енгилмей. Билдим: итимни оьлтюрежек. 7. Къабан йыгъылды. 8. Ойлашаман.

8. Текстден гечюм ва къалым ишликлери булангъы жумла язып алыгъыз.

9. Шу жумлалардагы ишликлени чечигиз.

1. Къабан йыгъылды. 2. Итим эсимден таймай. 3. Къойгъан буса, къабан гете эди. 4. Мен сизге шогъар болгъан затны айтайым. 5. Чапса къутулма да ондан бажарылмай.

10. “Уьй жанлар ва къыр жанлар” деген темагъа гиччирек хабар языгъыз. Хабарыгъызда ишликлени болгъан чакъы кеп къолламагъа къаст этигиз.

§ 35. Ишликлени тюз язылышы

1. Гъалиги-гетген заманны **-гъан, -ген** къошумчасыны **гъ, г** авазлары сёйлевде бир-бирде **х, к, нг** авазлар йимик айтылса да, гъар заман **гъ, г** языла, *масала*: къошгъан — къошхан, этген — эткен, янгъан — янгнган.

2. Белгили гетген заманны **-ды, -ди, ду, -дю** къошумчасыны **д** авазы сёйлевде бир гезиклерде **т, н, л** йимик айтылса да, гъар заман **д** языла, *масала* айтды — айтты, тынды — тынны, алды — аллы.

3. **-жакъ, -жек** къошумча сёзню артдагъы бувунуна къалынлыкъда, инчеликде бойсынып айтыла ва шолай язылма да языла. *масала*: алажакъ, охужакъ, билежек, гележек.

4. Гележек заманны **Рыр, -ир, -ур, -юр** къошумчаны сёйлевде **р** авазы тюшюрюлюп айтылса да, язывда тюшюрюлмей, *масала*: алырман, гёрюрмен, барырман (сёйлевде: алыман, гёрюмен, барыман).

5. *Эди* деген кёмекчи ишлик сёйлевде алдындагъы сёзге къошулуп айтылса да, айры языла, *масала*: ала эди, геле эди, алгъан эди (айтылышы: *аледи, геледи, алгъанеди*).

6. Буйрукъ, тилев, къаршылыкъ, хабар багъышлардагъы ишликлени янында гелген да, **де, чы, чи, чу, чю** гесимлер айры языла, *масала*: айт да, гел чи, язса да.

7. Сорав къошумча **-мы? -ми? -му? мю?** оьзю къошулгъан ишликни арт бувунуна бойсынын дёрт тюрлю язылыр, *масала*: алдымы? гелдими? болдуму? гёрдюмю?

8. Язагъанда ишликни белгисиз къалибини къысгъартылгъан вариантын язмай, толу вариантын язма тюше, *масала*: бармагъа, гелмеге, гёрмеге (къысгъартылгъан вариантлары барма, гелме, гёрме).

280. Ишликлени табыгъыз, оланы язылышын ва айтылышын англатыгъыз.

Гийинип, тамгъа илинген гюзгюню алдына гелди. Огъар къарагъанда Рагъимат къоркъунду. Бети топуракъны тосюне ошай, къараву да жансыз, гѣнгюлсюз. Къаркъарасы тамаша алжагъан. Рагъимат къоркъду, терезеден къыргъа багъып къарады. Гюмез кѣкню тѣрюнде гененип учагъан къушгъа гѣзю илинди.

(З Атаева.)

281. Фонетика диктант. Шу ишликлени айтылагъан кююн жаяларда языгъыз.

Айтгъан, алды, билинди, онггъан, гийинди, бара эди, бере эди, сююндю, этген, ташлангъан.

282. Шу ишликлени -ыр, -ир, -ур, -юр къошумчалар булан къоллап языгъыз. Созукъ авазланы гелишивюне тергев беригиз.

Ал, бер, гир, чыкъ, айт, гѣр, тюрт, тѣгюл, атыл, бил, тур.

283. Текстден ишликлени язып алыгъыз, оланы язылышын англатыгъыз. Текстге ат салыгъыз.

Келеметни ичине от къююлуп гетди. Гийинип, ол къыргъа чыкъды. Юртну орта ѳругъу шавлаланып гѣрюндю. Ондан кычырыкъ тавушлар геле эди. Ол шолай багъып алгъасап чапды. Тек алгъасагъандан да, къарсалагъандан да пайда болмады. Келемет етишгенде, от сѣндюрюп болагъан даражадан оьтюп табулду.

Уьйлени темир къалкысы оюлуп тюшген. Арпа, будай спичка тийген напны йимик яллай. Болса да, халкъ жанталашып айлана эди. Бирлер отгъа балчыкъ ташлай, бирлер сув тѣге, бирлер яллайгъан агъачланы алмагъа къарай. Келемет шо талашып айланагъанлагъа къошулду, отгъа сув да тѣкдю, балчыкъ да, таш да ташлады.

(И. Керимов.)

284. Жаяланы ача туруп языгъыз. Ишликлени чечигиз.

1. Документим болмаса(да), къушну, гъайванны пасат этме мен(де) къоймайман. 2. Тѣбен тюшген топ оьзю гѣтерилип болмай(чы). 3. Ол Ленинградгъа телефон сѣйлѣп(де) къарады. 4. Тахчада тут терекни япыракълары тѣбе(де) этилген. 5. Айланада оьзюне тенг гючюклер(де), уллу-уллу итлер(де) барны Бѣрюянчар билип тура(чы). 6. Булай(да) оьлемен(чи), неден къоркъаман.

(К. Абуков.)

285. “Мен кышны да сюемен” деген темагъа сочинение языгъыз. Ишликлени кѣп къоллама къарагъыз, оланы язылышына тергев беригиз.

§ 36. Сыпатишлик

Сыпатишликни гъакъында аслу маълуматлар

Сыпатишлик — оьзюнде ишликни де, сыпатлыкъны да хасиятлары бар ишликни бир къалиби.

Сыпатишлик ишликлерден этиле. Сыпатишликде ишликни шу хасиятлары бар:

1) сыпатишликлер, башгъа ишликлер йимик, гёчюм, къалым бола ва даража гёрсете, *масала*: ачылгъан (къалым) китап, ишлейген(гёчюм) яш, язгъан (баш даража) китап;

2) сыпатишликлер заман гёрсете, *масала*: бизге гелеген (гъалиги заман) адам, бизге гелген (гетген заман) адам, бизге гележек (гележек заман) адам;

3) сыпатишликлени ёкълукъ къалиби **-ма, -ме** къошумчаны кёмеклиги булан этиле: язылгъан китап — язылмагъан китап;

4) сыпатишликлер, башгъа ишликлер йимик, **тур** — деген кёмекчи ишлик булан къоллана, *масала*: охуйгъан яш — охуп турагъан яш, сёйлейген къыз — сёйлеп турагъан къыз.

Сыпатишликде сыпатлыкъны шу хасиятлары бар:

1) сыпатишлик, сыпатлыкъ йимик, предметни белгисин гёрсетип, жумлада белгилевючню къуллугъунда къолланмагъа бола, *масала*: Къайтарып айтгъан сёзню дамы ёкъ (айтыв);

2) сыпатишлик белгилевюч болуп гелгенде къошумчаланы къабул этмей, белгиленген сёз алышына да сыпатишлик алышынмай, *масала*: ачылгъан китапны, ачылгъан китапгъа, ачылгъан китапда, ачылгъан китапдан.

Сыпатишлик, белгиленген атлыкъ тюшюп, оьзю шо тюшген атлыкъны орнунда къолланмагъа бола. Шолай къолланагъан сыпатишликлер бир вакътини ичинде предметлени де, шо предметни ишин де гёрсете, *масала*: гелген къонакълар — гелгенлер, барагъан адамлар — барагъанлар, йырлажакъ къызлар — йырлажакълар.

Атлыкъланы орнунда къоллангъан сыпатишликлер гелишлеге гёре алышына, мюлк къошумчаланы къабул эте, *масала*: гелгенлер, гелгенлени, гелгенлеге, гелгенлерде, гелгенлерден; айтгъаным, айтгъанынг, айтгъаны.

Сыпатишликни чечив:

1. Сыпатишлик.
2. Баш къалиби.
3. Гёчюмму яда къалыммы.
4. Даражасы.
5. Заманы.
6. Гелиши.
7. Мюлк къошумчасы болса , бети.
8. Сыпатишлик этеген къошумчасы.
9. Жумланы къайсы уьюрюдюр.

У ъ л г ю : Битмейген хазна суйсенг, илму ал(айтыв).

Битмейген — сыпатишлик, баш къалиби — битмейген, гёчюм, баш даража, гъалиги заман, сыпатишлик этеген къошумчасы -йген, белгилевюч.

286. Айтывланы языгъыз. Оланы эсигизде сакълагъыз. Сыпатишликлени тюплерин гъызыгъыз.

1. Оърлюк суйген кёп охур. 2. Охумагъан адам томакъ балта йимик. 3. Сыналмагъан билимни сырын уйрен. 4. Язылгъан хат ерде ятмас. 5. Илму битмейген хазна. 6. Китап тутгъан тюзелир. 7. Айтар сёзюнг гюмюш буса, айтмагъан сёзюнг алтындыр. 8. Гёрмегенингни гёргюнче айтма. 9. Гъар ким билгенин айтар. 10. Минг керен эшитгенден, бир керен гёрген яхшы.

287. Шиъруну чебер охугъуз. Сыпатишликлени олар белгилейген атлыкълары булан бирче язып алыгъыз. Белгиленген сыпатишликлени чечигиз.

Шишген сув сувурулгъан шёшгедей сувукъ.

Шашгъан ел денгизни гемирин ашай.

Гюн янгы артылып, къызаргъан уфукъ,

Союлгъан гъайванны бойнуна ошай.

Уъркген къой сиривдей гюренге къачып,

Уйрюлген булутлар шавланы таптай.

Лавлайгъан гемеге гёбюклер чачып,

Къутургъан толкъунлар итлердей гъаплай.

(А. Залимханов.)

288. Охугъуз. Текстде ёлугъагъан сыпатишликлер гёчюмму яда къалыммы, токъташдырыгъыз.

Узакъ къалмай машинлер, оланы арты булан арбалар авлакъгъа алгъасады. Шат музыкасы да, къызыл байракълары да булан гетип барагъан бу ажайып кериванны увакъ яшлар хыйлы ари чыкъгъынча узатды. Машинлер де, арбалар да чалт гетип къалмагъан буса, яшлар шолардан айырылмаса да ярай эди.

Авлакъгъа бугюн бютюнлей яшлыкъ гирип къалгъандай болду.

Гъатта юз йыллыкъ къарт эменлер де, асрулу юхудан уянып, башларын гётерип йибергендей болду. Тракторланы ва комбайнланы моторлары да оъкюрдю.

Арадан аз заман да оьтгюнче, будайдан толгъан машинлер де, арбалар да инныргъа багъып алгъасады. Алда барагъан комбайн буса, тез заманны ичинде бункери янгыдан будайгъа толгъанны билдирип, гетип барагъан машинлени де, арбаланы да дагъыдан-дагъы алгъасатмакъ муратда гудоклар бермеге башлагъан эди.

(М. Хангишиев.)

289. Айтывланы охугъуз, оланы эспигизде сакълагъыз. Атлыкъланы орнунда къоллангъан сыпатишликлени гёрсетигиз, оланы чечигиз.

1. Суймейгенге суйкелме. 2. Уялагъан гишини юреги къара болмас. 3. Сый бермеген сыйланмас. 4. Эл намусун кютгендеге ат чыгъар. 5. Элин сатгъанны эл жазалар. 6. Къоркъгъанны къоя буса, къоянны къояр эди. .. Арбасына мингенни йырын йырлар. 8. Язда йыландан къоркъгъан, ктышда аркъандан къачар.

290. Текстни охугъуз. Огъар ат салыгъыз. Сыпатишликлени даражасын, заманын айтыгъыз.

Иссилиги азлаша барагъан гюнеш, чубулдурукъгъа гирме онгарылгъан гелинге ошап, Гимра тавну артына яшынма гъазирленген. Акъ тастаргъа ошайгъан булутлар ону бетине ябулгъандай гёрюне. Шо гъал гюнню шарын сютню ичине тюшген пастан йимик этип гёрсете. Булакъ башда оьсеген начар тал тереклени гёленткилери узун-узун. Аста эшеген ел той ашланы арив ийислерин юртгъа яя. Баруланы, чалилени, тереклени салкъынлыгъына гирип ятгъан итлер арив ийислерден толгъан гъава булан тыныш ала. Тюнегюн ахшам той абзарда тюшген сюеклерден, оьзге алагъо-жалардан тойгъаны тайгъан буса да, яллавгъа чыкъма суймей токътагъан.

(З. Атаева.)

291. Текстни охугъуз, ону планын тизигиз, плангъа гёре хабар этип айтыгъыз. Текстге берилген тапшурувланы этигиз.

Насибим ёкъну мен алда да кёп керенлер сынагъанман. Бир гече колхозну бавуна тюшюп, къойнумну толтуруп юзюм алып гелдим. Ону да, папамдан къоркъуп, абзарда тёбе болгъан аркъалыкъланы тюбюне яшырдым. Аста булан уйге гирип ятдым. Эртен танг белги берип турагъанда бирев къулагъымны буруп узюп алып бара. Окъалап, юмулгъан гёзлеримни ачып къарайман — папам. Ону къызаргъан бети онча да ачувлу эди чи. шосагъат юхум къачып къалды. Ёге чубукъ булан бас-бас этип йиберди. Атамны олай ачувлу болуп мен бир де гёрмегенмен. “Гъей, шайтанлы болгъанмысан, юхлап турагъан яшдан не тилейсен?!” — деп, мамам арагъа гирип, къачып къутулдум. Яр ягъада да олтуруп, не саялы токъалагъанны гъакъында ойлашаман. Нечакъы ойлашсам да, англап болмайман. Тек бир гюнагъ-сыз тёбелемежекни де билемен.

Ону себебин, папам ишге гетген сонг, мамам айтды. Эртен папам къыргъа чыктыгъан болгъан экен. Къараса, тавукълар къара чавке болуп, мени юзюмюме басылгъан. Юзюм салкъынланы якъ-яктыгъа суйрей. Насибим бар буса, бизин тавукъларыбыз боламы эди.

(Ш. Альбериев.)

1. Сыпатишликлері булангъы жумлаланы язып алыгъыз.
2. Уъч сыпатишликни чечигиз.
3. Атлыкъланы орнунда къоллангъан сыпатишликлені язып алыгъыз, оланы тизимине гёре чечигиз.
4. Атлыкъны чечивюне къарагъыз ва токъалагъанны, тебелемежекни деген сёзлени чечигиз.

§ 37. Гъалишлик

Гъалишлик гъакъында аслу маълуматлар

Объюнде ишликни да, гъаллыкъны да хасиятлары бар ишликни алышынмайгъан къалибине **гъалишлик** деп айтыла. *Масала:* Минг бурлугъуп **къарай** гетдим артыма (*Й. Къ.*) Къарай деген гъалишлик алышынмай, гетдим деген ишликни ачыкъ эте.

Гъалишликлер, башгъа ишликлер йимик, гёчюм ва къалым бола, даража гёрсете, *масала:* охуп (гёчюм), ятып (къалым), айтдырып (юклетив даража), сёйлешип (ортакълыкъ даража).

Гъалишликлер ишликни баш къалибине тюрлю-тюрлю къошумчалар къошулуп этиле. Гъалишлик этеген къошумчаланы аслулары шулардыр:

1. **-ыш, -ип, -уп, -юп, -п**, *масала:* айтып, билип, тутуп, сююп, къарап.

2. **-а, -е, -й**, *масала:* айта бара, гесе геле, йырлай геле.

3. **-гъанлы, -генли**, *масала:* алгъанлы, гёргенли, гелгенли.

4. **-гъанча, -генче; -гъынча, -гинче, -гъунча, -гюнче:** алгъанча, алгъынча, гелгенче — гелгинче, билгинче, гёргюнче, тургъунча.

5. **-майлы, -мейли**, *масала:* къайтмайлы, билмейли, гёрмейли.

6. **-докъ**, бу къошумча гетген заманны сыпатишлигине къошулуп, гъалишлик эте, *масала:* алгъандокъ, гёргендокъ, билгендокъ.

Гъалишликни чечивюню гезиги.

1. Гъалишлик

2. Гёчюммю яда къалыммы

3. Даражасы

4. Гъалишлик этеген къошумча

5. Жумлада кютеген къуллугъу.

Уългю: Уллубий, атны **асталатып**, яхшы тигилди (*М. Ягъияев*).

Асталатып — гъалишлик, гёчюм, юклетив даража, гъалишлик этеген къошумча **-ып**, кюй гъал.

292. Чебер охугъуз. Гъалишликлені гёрсетигиз, олар гёчюммю яда къалыммы, токъташдырыгъыз.

Гёзел денгиз,
 Кёп гелемен ягъанга,
 Ёлдашымдай сагъа сырым айтмагъа.
 Эки ювукъ шыбышлашып сёйлейбиз,
 Сен тартасан мени къоймай къайтмагъа.
 Яллав яйда
 Яланаякъ юроймен,
 Акъ гёбюклю ягъанг булан чапмайлы,
 Юрой туруп, гелтиремен эсиме,
 Ярты къалгъан йырымны, сёз тапмайлы.

(Гь. Багъавдин.)

293. Языгъыз, гъалишликлени тюплерин гъызыгъыз, къошумчаларын белгилегиз.

1. Мени школаны алдына етишдирип, сонг гетди (*Аткзай*). 2. Йыгъыла гелип тюшдюк тузакъгъа (*Й. Къазакъ*). Шо гезик гелгенде, ёлда явуп, сизин шинелигизни гийме тюшген эди (*Аткзай*). 4. Азизлеге акъсай-токъсай етейик (*Й. Къазакъ*). 5. Сёзюнге тынгламай, айтгъанынг этмей, нечелер намусгъа къурбан гетгенлер (*А. Сулейманов*). 6. Ятаята, ол алаша гелди дей (*халкъ йырындан*). 7. Фашистлени ушкютмейли урлугъун, тюбегимни мен къолумдан салмасман (*Н. Ханмурзаев*). 8. Бир аягъын алгъынча, бир аягъын ит ашай (*айтыс*). 9. Ватанымны тамам азат этмейли, янымны салып ерге мен ятман (*Н. Ханмурзаев*). 10. Даимликде яшагъынча къул болуп, ятгъан къолай къара ерде хум болуп (*Ю. Моллаев*). 11. Шу ожакъда яшагъанлы, даим мен тилим тартып, тишим къысып гелгенмен (*Гь. Анвар*). 12. Амма Хайруллагъа, кабинетден чыкыгъандокъ, башгъа бир затгъа къашларын тюйме тюшдю (*Аткзай*).

294. Бюртюклени орнуна гъалишлик этеген къошумчаланы къоша туруп языгъыз.

1. Уьйден чыкыгъан ... да билдим геч болагъаныбызны. 2. Мен шагъардан къайт ..., ону эки керен гёргенмен. 3. Бирдагъы янгур яв ... токътама тюшежек. 4. Биченлеге де къара ... гел. 5. Ахырынчы айтагъанын чы ойлаш... айтды. 6. Шондан геч деп тиле ... гелгенмен. 7. Ол жавап бер ... яхшы ойлашды.

295. Айтывланы охугъуз, оланы эсигизде сакълагъыз. Гъалишликлени табып, олар гечюмму, къалыммы белгилегиз ва даражасын гёрсетигиз.

1. Март чыкымайлы, дерт чыкымас. 2. Ит гетип, бёрю гелди. 3. Минг керен бурлукъгъунча, бир керен къара. 4. Яхшы бергинче, яман алгъасар. 5. Яз гелди деп сююнуп, яз опуракъ гийинип. 6. Уьстюнден къувукъ яйып, тюбюнден сув йиберип. 7. Яманлар булан бал ашагъынча, яхшылар булан къайгъыда ортакъчылыкъ этген яхшы.

296. Чебер охугъуз. Гъалишликлени табып, язып алыгъыз, оланы къошумчаларын гёрсетигиз.

Къаршылардан къарайгъандай,
Къангъа батгъан шо йыллар,
Неге мунда бек билине
Халкъдан гетген кыйынлар!
Гъар-бир ташны сыйпап мунда,
Оъбер эдим, къучакълап.
Шу гюн учун, бизин учун
Жан берген шо къоччакълар!
Ярлар мунда яра-яра,
Яралангъан нартлардай,
Ярлары сёйлесе бир,
Тавлар-ташлар чартлардай.
Ал байракъны гетердинг сен,
Ал къанынга батылып,
Аякъакъа, Аякъакъа,
Аякъакъа батырым.

(М. Атабаев.)

297. “Къурдашлар кыйынлы гюн табула” деген темагъа сочинение азыгъыз. Сочинениегизде гъалишликлер де болсун.

§ 38. Кёмекчи ишликлер

Оъзбашына къолланагъан толу маъналы ишликлер, бир-бирде толу маъналарын тас этип, кёмекчи сёз гысапда къоллана. Шолай къоллангъан ишликлеге **кёмекчи ишликлер** деп айтыла.

Къумукъ тилде эки тайпа кёмекчи ишликлер къоллана.

1. **Биринчи тайпа кёмекчи ишликлер** янгыз кёмекчи сёз болуп къоллана, оъзбашына къолланмай. Биринчи тайпа кёмекчи ишликлеге *эди, тербе* деген сёзлер гире. *Эди* деген сёз бары да тил гесекчелер булан къолланмагъа бола.

Масала: 1) Бу йыл кыйш бек сувукъ эди. 2) Шо гелеген Агъмат эди. 3) Ящик ярты эди. 4) Ол юртдан геле эди.

2. **Экинчи тайпа кёмекчи ишликлеге** оъзбашына толу маъна англатып да, кёмекчи сёз гысапда да къолланагъан ишликлер гире.

Жумланы уьюрлерине гёре чечегенде кёмекчи ишликлер оьзлени алдындагъы сёзлер булан бирче алына.

Кёмекчи ишликлер **-а, -е, -и; -ып, -ип, -уп, -юп, -п** къошумчалары булангъы гъалишликлер булан къоллана ва ишни узатылагъанын, башлангъанын, битгенин, хапар-сыздан болагъанын ва шолай башгъа маъналары англата.

Кёмекчи ишликни къууллугъунда къолланмагъа болагъан ишликлени аслулары шулардыр:

1. Турмакъ.

Масала: Эки де уланынгны **охутуп тураман**, гиччисин де охутма сюемен (*А.Акавов*). Гелип де битгинче, **ялкѡа тураман** (*Аткѡай*).

2. Йибермек.

Масала: Абай бѡ хабарны халкѡны арасында **яйып йибере** (*А. Акавов*).

3. Гетмек.

Масала: Кѡолум лампагѡа **тийип гетди**.

4. Кѡарамакѡ.

Масала: Ол колхозгѡа ишге барма сюегенин Маржанатгѡа **айтып кѡарай** (*М. Хангишиев*).

5. Кѡалмакѡ.

Масала: Минип атына да **гетип кѡала**. Ол уйде опуракѡларын **тазалай кѡалды**.

6. Кѡоймакѡ.

Масала: Итигиз бизин **хаба кѡойду**. Тилимни тирменташны тюбюне салып, **янчып кѡоярман** (*М. Хангишиев*).

7. Гѡрмек.

Масала: Тынгламай гете буса, **бара гѡрсюн**.

8. Болмакѡ.

Масала: Ол бизге геле бола. Язда чакѡ **несси бола**.

9. Гелмек.

Масала: Артына тынгла, **айта гелемен**. Хаталарынгны **тюзлей гелемен**.

10. Бармакѡ.

Масала: Яхшы англамагѡан ерлерин **англата бараман**.

11. Юрюмек.

Масала: Инг агѡамиятлы затланы шунда **язып юрюймен**.

12. Алмакѡ.

Масала: Нина эртен не этме герекни **ойлашып алды** (*Аткѡай*).

13. Чыкѡмакѡ.

Масала: Китапны бир **охуп чыкѡдым**.

14. Башламакѡ.

Масала: Кѡызлар **жййыла башладылар** (*М. Хангишиев*).

298. Охугѡуз. Кѡемекчи ишликлени ва толу маѡналы ишликлени гѡрсетигиз.

Иса школадан кѡайтгѡанда уйде бирев да ѡкѡ эди. Ата-анасы иште. Иса эртенден берли ашамагѡан: Ач. Чай ичип чыкѡгѡан эди. Энни, ашама зат тапмай, башлап кѡазанланы тергеп кѡарады. Бош эди. Холодильникге гѡзю тийип гетди. Онда да чий этден де, йымырткѡалардан да кѡайры гѡзир зат табулмады. Тюндеги кѡутугѡунда помидорлар, хыярлар гѡрюндю. “Кѡуймакѡ этейими ѡкен?” — деп ойлашды Иса. Ону да кѡойду... “Салат этсем, барындан да яхшы” — деп, ѡзюнден ихтиярсыз кѡычырын йиберди.

(*М. Ягѡияев.*)

299. Көмекчи ишликтери булангы жумлаланы язып алыгыыз.

Къышны ортасы — бөрюлени лап да ач болагъан гюнлери. Шолай бир гюн Акъай къол ичинде къойларын отлаты тура. Неге буса да, къойлар гөтерип башларын да эки янына кеп къарай эди. Деврюгюп, бир якълагъа багып къачма туралар.

“Бөрю сама ёкъму?” — деп, Акъай эретурду. Шо мюгълетде сиривлеге багып чаба гелеген бөрюню гөрюп къала. Бөрю де чаба огъар багып, бу да. Къачып барагъан артдагы бир къойну экиси де бирге тутуп къоя.

(М. Абуков.)

300. Белгиленген ишликлер көмекчи ишликлерми яда толу маъналы ишликлерми, токъташдыргыыз.

1. Тюбек ата тураман, сакъ болугъуз. Мен эртенлер тез тураман. 2. Къозуну мен отлама йибердим. Кагъызланы ол йыртып йиберди. 3. Гъайванлар семирип гетди. Ол юртгъа гетди. 4. Мен айтгъанны бир этмей къара. Къой-къозугъа яхшы къара. 5. Минип атына да, гетип къала. Ол отарда атасы булан къала. 6. Яман хасиятынгны къой! Огъюзлеге ем онгарып къой! 7. Хыяр урлукълар геле. Ол шагъардан геле. 8. Бавгъа атгъан таш терезге тийип бара. Айшат тюкенге ун алма бара.

§ 38. Көмекчи ишликлени тюз язылышы

Көмекчи ишликлер, алдындагы сөзлеге къошулуп айтылса да, гъар заман айры языла.

Масала: көмек эте, баргъан эдик, бара эди (айтыла: көмегете, баргъанеди, бареди).

Айтылышда гъалишликлени артдагы авазлары тюшюрюлюп къалагъан гезиклер бола. Язылышда гъалишлик де, көмекчи ишлик де айры-айры ва толу кюйде языла.

Масала: алып къойду, гетип къалды, айтып йиберди.

301. Гөчюрюп языгыыз. Көмекчи ишликлени ва оланы алдындагы сөзлени тюз язылышын англатыгыыз.

Къошну алдында къазанда къайнайгъан этни ийиси де, къошну ичинде бек къызгъан гъабижай ундан басылагъан хамурну ийиси де бурнунгну ярып йиберме тура. Одаман Отарбий тузлукъгъа самырсакъ арчып айлана. Ай да ити мююзлерин оьрге бакъдырып токътагъан. Отну дегерегинде аювлар йимик къойчу итлер ятгъан.

Тизив итлеригиз бар, булар чы бөрюлени ашап къояжакъ, — дедим мен. Бөрюлерден чи парахат эдик, — деди одаман.

(Ш. Альберисев.)

302. Шу жумлаларда къоюлгъан янгылышланы табыгыыз. Шо янгылышлар неге къутгъарылгъанны англатыгыыз.

1. Бизин кьотангъа гьар гече, дегенлей, бёрюлер тюшеди. 2. Атамы олай ачувлу болуп бир де гёрмегендим. 3. Бираз алда мен де Магъачкъалагъа баргъаныдым. Алып ба-рагъанда агъавум магъа: “Сени денгизге де элтежекмен!” — деп сююндюреди. 4. Къолумдан гелсе, мен гъали пионервожатыйгъа не къуллукъ да этежегидим. 5. Гъали мен этсем, тёбелеп хундузуму чыгъаражагъыды. 6. Биринчи харчны мен салма герегидим. 7. Алихан кьойгъан буса чы, шо зат болмайды. 8. Агъачгъа жан салма чы болмай эди, шондан къайры бары да затны бажарады. О этген шкаф-комотгъа адам къарап турма сюеди.

(Ш. Альбериев.)

§ 39. Къошма ишликлер

Баш гелиндеги атлыкълагъа яда сыпатлыкълагъа **этмек**, **болмакъ**, **чыкъмакъ** бир-бирде **къылмакъ** деген кёмекчи ишликлер тагъылып, къошма ишликлер этиле.

Масала: рази болмакъ, рази этмек, къабул этмек, сав болмакъ, кёмек этмек, къасткъылмакъ.

Кёмекчи ишликлер бетлеге, санавлагъа, заманлагъа гёре алышына, алдындагъы атлыкълар яда сыпатлыкълар алышынмай.

Масала: рази боламан, рази боласан, рази болабыз, рази боласыз; исси этемен, исси этесен, исси этебиз, исси этесиз ва ш. б.

303. *Кёмек этмек, рази болмакъ* деген ишликлени гъалиги, гетген, гележек заманлагъа салып, бетлеге гёре тюрендиригиз.

304. Гёчюрюп алыгъыз. Къошма ишликлени тюплерине гъызлар тартыгъыз, олар нечик этилгенни айтыгъыз.

Орта ёлда акъчасы битсе, ювукълар: “Ярты союлгъандай болдукъ”, — деп кант этелер (Ш. Альбериев). 2. Ризван огъар тамашалыкъ этди (Ш. Альбериев). 3. Буссагъат аш этермен деп, анасы алгъасап айланды (М. Ягъияев). 4. “Гёрмедим”, — деп, Иса аста жавап берди (М. Ягъияев). 5. Валентина Михайловна айтгъанны англап, ол оьзтөрече жавап берди (И. Керимов). 6. “Язгъа чыкъгъынча, бизин ерлени азат этсе?” — деди Валентина Михайловна астаракъ. Огъар бирев де жавап бермеди (И. Керимов).

305. Текстни охугъуз, ону планын тизигиз. Кёмекчи ишликлени ва оланы алдындагъы сёзлени тюз язылышын ангалтыгъыз.

Къагъыр Къасумович йимик Набини геливию де мени бек шатландырды. Шо адам ишни бажарывлу юрютегенлик мени рагъатландыра. Къагъыр Къасумович, Бийгиши Тагамович, мени ёкълугъум гъеч затгъа пуршавлукъ этмесин

учун къасткъылагъанны биле эдим. Наби яйлыкъ каникулланы заманында гъар йыл совхозну авлакъларында яшлар булан бирче загъмат теге эди. Охув йылны вакътисинде, загъматда яшлагъа къурдаш, ёлдаш, насигъатчы болуп бажарагъанына ким де сукълана. О юрютеген дарслар бек къужурлу оьте эди. Къасбусуна берилгенлиги, загъматны сюегенлиги булан ол къалгъанлагъа уьлгю. Яшланы ата-аналарыны, юртну халкъыны арасындагъы абуруну мекенли къюрчюсю бар. Ону атасы шо юртдагъы совет школаны къургъанланы бири.

(З. Атаева.)

306. Шу атлыкълагъа ва сыпатлыкълагъа кёмекчи ишликлер къошуп, къошма ишликлер этигиз.

Тергевлю, намаз, таза, арив, уллу, учитель, уьй, къаравулчу, намуслу, сувукъ, леззет, билим.

307. Айтывланы охугъуз, оланы эсигизде сакълагъыз. Къошма ишликлени гёрсетигиз.

1. Элчи бусанг, тилчи болма. 2. Оьлюмден къоркъгъан той этмес. 3. Ёлда ёлукъгъан ёлдаш болмас. 4. Токътагъан ял алып, юрюген ёл алып. 5. Агъач гесегенде “гъагъ” демек кёмек этмес. 6. Минутну йиберсенг, сагъатны тас этерсен. 7. Яхшы эркек уьйге далаплы болур. 8. Гъакъыллы оьктем болмас.

308. Текстни охугъуз, огъар ат салыгъыз. Къошма ишликлени язып алыгъыз, оланы этилишин англатыгъыз.

Агъавумну инг де кёп сюеген касбусу — комбайнер. Къабургъасына “Нива” деп язылгъан комбайнын ол бир гёрмесе, юреги алгъасай. Къышда да барып, гъар ерине тие, майлай тура. Мени уллатам байталына да шодай къуллукъ этмей. Агъавум комбайнга “Авлакъ геме” деп ат къойгъан. “Комбайн да атны йимик зат, — деди бир керен ол магъа, — къуллукъ этмесенг, сагъа пайда бермес”.

(И. Керимов.)

309. Сиз адабият дарсда гечеген асардан 15 къошма ишлик язып алыгъыз, оланы этилишин англатыгъыз.

40. Гъаллыкъ

Гъаллыкъны гъакъында аслу маълуматлар

Ишликлени, сыпатлыкъланы ачыкъ этеген ва тюрюлю-тюрюлю гъалланы гёрсетеген сёзлеге гъаллыкълар деп айтыла. *Масала: Арекден къарагъанда юрт парахат гёрюне (И. Керимов). Къоркъмасов арапча бажарамы? (М. Ягъиев).*

Озлени тизимине гёре гьаллыкълар эки бёлюкге бёлюне: тамур гьаллыкълар ва кьошма гьаллыкълар.

Тамур гьаллыкъларга сёз этеген кьошумчасы ёкъ тамур сёзлер гире, *масала*: чалт, тез, геч, аз, кёп, аста, сийрек.

Эки яда экиден артыкъ сёзлерден этилген гьаллыкъларга кьошма гьаллыкълар деп айтыла, *масала*: бугюн, бирисигюн, ари-бери, чалт-чалт.

Кьошма гьаллыкълар, ичиндеги сёзлени бир-бирине байлангъан кююне къарап, бир нече бёлюкге бёлюне.

1. Кьошулчан гьаллыкълар башгъа-башгъа сёзлер кьошулуп этилине, *масала*: бугюн, буссагъат, бирдагъы, бёттебен.

2. Чалмюк гьаллыкълар. Бир сёз эки керен такрарланып, яда маъналары бир-бирине къаршы сёзлер тагъылып этилине, *масала*: аста-аста, геч-геч, эртен-ахшам, эрте-геч.

Алышынып такрарланагъан сёзлер де бу бёлюкге гире: аз-маз, ярты-юрту, туврадан-тувра, бирге-бир.

3. Эки яда экиден артыкъ сёзлер, бир маъна англатып, бир соравгъа жавап берип, ишни ерин, заманын яда къадарын англата буса, **кьошма гьаллыкъ** бола, *масала*: бир керен, гъар заман, гюилени бир гююнде, бир токътавсуз.

Маъналарына къарап гьаллыкълар шулай бёлюкlege бёлюне.

1. Кюй гьаллыкълар. Ишни болагъан кююн англата ва нечик? деген соравгъа жавап бере, *масала*: къумукъча, сийрек, яяв, гъавайын, олай, булай, туврадан-тувра.

2. Заман гьаллыкълар ишни заманын англата ва къачан? деген соравгъа жавап бере, *масала*: тез, геч, эртен, ахшам, гъали, тангала, бирисигюн.

3. Ер гьаллыкълар ишни юрюлеген ерин англата ва къайда? къайдан? деген соравлагъа жавап бере, *масала*: ари, бери, оър, эннш, онда, мунда.

4. Сорав гьаллыкълар ер, заман ва башгъа маъналар булан байлавлу соравланы англата, *масала*: къайда? къачан? нечик? къайсылай? неге?

5. Оьлчев гьаллыкълар ишни яда белгини оьлчевюн, къадарын англата ва не оьлчевде? не къадарда? деген соравлагъа жавап бере, *масала*: аз, кёп, бираз, аз-маз, эпсиз.

Этилген кююне къарап, гьаллыкълар шулай бёлюкlege айрыла:

1. Тамур гьаллыкълар. Бу гьаллыкъларга сёз этеген кьошумчалары ёкъ, бёлюнмейген тамур сёзлер гире, *масала*: тез, геч, аста, чалт, сийрек.

2. Сёз этеген кьошумчаланы кёмеклиги булан этилген гьаллыкълар. Шо кьошумчаланы аслулары шулардыр:

-ча, -че. Атлыкъларга, орунчалагъа, бир деген санавдукъгъа, къысгъа деген сыпатлыкъгъа -ча, -че

кѡшудуп, гьаллыкъ этиле *масала*: кѡмукъча, тюркче, бизинче, бирче, кысгъача.

-дай, -дей. Атлыкълардан ва орунчалардан гьаллыкъ эте, *масала*: тапдай, итдей, сендей, мендей.

-лай, -лей. Санавлукълардан, сыпатлыкълардан, орунчалардан, сыпатишликлерден гьаллыкъ эте, *масала*: биринчилей, чийлей. шулай, айтгъанлай.

-лайын, -лейин. Атлыкълардан, сыпатлыкълардан, сыпатишликлерден гьаллыкъ эте, *масала*: чийлейин, айтгъанлайын, алмалайын.

-лап, -леп. Атлыкълагъа, сыпатлыкълагъа, санавлукълагъа кѡшудуп, гьаллыкъ эте, *масала*: дорбалап, элеклеп, дѣртлеп.

3. Кѡшма гьаллыкълар эки яда экиден артыкъ сѣз кѡшудуп этилине, *масала*: бугюн, бирисигюн, чалт-чалт, азмаз.

4. Бир-бир сѣзлени багъым, ер, чыгъым гѣлишдеги къалиплери гьаллыкълагъа гѣчме бола, *масала*: бирден, бирге, гъазринде.

Гьаллыкълар жумлада гьалланы кѡуллугъун кюте, *масала*:

Юрю, алгъа юрю! Чалт ал аягъынг! (З. Батырмурзаев).

Бир-бир гьаллыкълар, атлыкълагъа байланып, жумлада белгилевючню кѡуллугъун кютмеге бола, *масала*, Чалт адам чалт ишлер.

Гьаллыкълар хабарлыкъны орнунда да кѡоллана, *масала*: Биз гъар заман бирчебиз. Бу китап — кѡмукъча.

Гьаллыкъны чечивюню гезиги

1. Гьаллыкъ.

2. Этилген кююне гере къайсы гьаллыкъдыр.

3. Маънасына къарап, гьаллыкъны бѣлюгю.

4. Гьаллыкъ этеген кѡшумчаны гѣрсетмек (бар буса).

5. Гьаллыкъны жумлада кютеген кѡуллугъу.

Уьлгю:

Жагъиллер аста-аста тозулуп гетип къалды (И. Ибрагъимов). Аста-аста — гьаллыкъ, кѡшма гьаллыкъ, чалмюк гьаллыкъ, кюй гьаллыкъ, кюй гьал.

310. Текстни охутъуз, огъар тийишли ат салыгъыз. Тѣксте ёлугъагъан гьаллыкъланы гѣрсетигиз.

Гюз етишди. Гьали булутлар тав башлардан хыйлы адашда гѣрюнеген болгъан. Тавланы бетлерин япгъан. Янгурулар гъар гюн себелей. Гюнлер кысыгъалашгъан, тез къарангы болма башлагъан.

Кѣкню гюмезине себеленген юлдузлар юхламай: ерни тунукълугъуна ичибушагъандай йыртыллай. Терезеден таба Солтаният ятгъан уйге де гирип, кызыны янгызлыгъына

ёлдаш болма гъаракат этегендей гёрюне. Тангала атасы булангъы ёлугъув къызны юхусун къачыргъан. Гъалиден къайры да ол атасын кёп керен гёрген. Бош заманы болгъандокъ, Солтанийат атасыны янына чаба. Бугюн киреч байлавларын тайдыргъан.

(З. Атаева.)

311. “Ватан дагну игити” деген темагъа 6 жумла языгъыз. Шо жумлаланы гъарисинде гъаллыкъ да болсун.

312. Гъаллыкълагъа къаршыдашлар къоша туруп языгъыз. Эки сёз булан жумла тизигиз.

Тез — ..., ахшам — ..., бугюн — ..., гюндюз — ..., йыракъ — ..., эниш —..., аз — ..., сийрек, ..., чалт — ..., мунда — ..., яхшы —..., чакъ-чакъда —....

313. Шу сёзлеге къошумчалар къошуп, гъаллыкълар этигиз.

Арап, шица, сизин, бу, айтгъан, исси, дёрт, баягъы, таш.

314. Таблицаны толтуругъуз. Гъаллыкъланы маъналарына гёре айырып языгъыз.

Тамур гъаллыкълар	Къошулгъан гъаллыкълар	Чалмюк гъаллыкълар
эртен	бугюн	тез-тез

Яв, эртен, тез, олай, мунда, къайда? , гъали, бери, аз, тангала, бир керен, гъавайын, гюндюз, неге?, эпсиз, бетге-бет, тапдай, янгыдан.

315. Айтывланы охугъуз, оланы эсигизде сакълагъыз. Гъаллыкъланы табып, оланы чечигиз.

1. Гюлайлан гюнню, балжибин балны кёп сюер. 2. Къурдашлар тапма тынч, сакълама къыйын. 3. Белгисиз ёлгъа сакъ къара. 4. Яшлыгъы тюзелген гиши даимге тюзелер. 5. Яшны артыкъ макътама, къыйын болур сакълама. 6. Сонг болсун, тек онг болсун.

316. Шиъруну чебер охугъуз. Гъаллыкъланы байлангъан сёзлери булан язып алыгъыз.

Юлдузлар кёп тыгъысгъан,
Кёкде ерлер тармы экен?
Шоланы арасында
Меники де бармы экен?
Айны тюбюндеми экен?
Айны устьюндеми экен?
Мендей иржаймы экен?
Мендей кюстюнеми экен?

Юлдузум йырчы буса,
Мен йыры болайымы?
Йырымдан къанат этип,
Кёкlege къонайымы?
Кёкlege къонайымы,
Ерлерде къалайымы,
Кёкден нечик излейим
Ердеги талайымны?

(Гъ. Багъавдин.)

317. Гьаллыкъланы кьоллап, сёз тагъымлар этигиз. Эки сёз тагъым булан жумла тизигиз.

Сийрек, яяв, аз-маз, эпсиз, гъавайын, яман, сонг, негъакъ, гъабас, бирисигюн, арек, ярты-юрту, бирге-бир, яшлайын, тавдай.

318. “Мени гележекдеги касбум” деген ат да салып сочинение языгъыз. Сочинениегизде гьаллыкъланы да кьоллагъыз.

§ 41. Гьаллыкъланы тюз язылышы

1. Эки башгъа-башгъа сёз кьошулуп этилген, бир маъна англатагъан кьошма гьаллыкълар кьошулуп языла, масала: бугюн, бирисигюн, шоссаят, бусаят.

2. Чалмюк гьаллыкълар дефис булан языла, масала: аста-аста, бугюн-тангала, онда-мунда, бетге-бет.

3. Бир соравгъа жавап берип, бир маъна англатагъан, эки-уьч сёзден этилген кьошма гьаллыкълар айры языла, масала: гюнлерден бир гюн, шо арада, бир керен, бир заманда, бир чакъда.

319. Гечюрюп алыгъыз, гьаллыкъланы язылышын англатыгъыз.

1. Бираз алда мен де оьмюрюмде биринчилей Магъачкылагъа баргъан эдим (*Ш. Альбериев*). 2. Абас бир-бирде пысып тура, бир-бирде буса муна шо тюнегюн йимик, эбинден гелип болмайсан (*И. Керимов*). 3. Сен бугюн-тангала гетмейсен чи? (*К. Абуков*). 4. Абас арив эдепли олтургъан, тек гёзлери ари-бери къарап, гъар кимни бетине тикленип тура: тюнегюн оьзю этген затгъа яшлар бугюн де тамаша боламы-болмаймы, билмеге сюе. Биревню де оьзюнден аварасы ёкъну гёрюп, бираз сабур бола, гъатта ойлаша (*И. Керимов*). 5. Гюнлени бир гюнюнде, Гъасан ташлангъан талада бичен чалып тура болгъан (*К. Абуков*). 6. Бу йыл школагъа юрюмеге башлагъан Завур да ана юрекни бирден-бир бек къувандыра. Ишдеги ва уьйдеги къуванчлыгъы юрегине Солтан салгъан яраны да аста-аста сейир этди (*Ш. Альбериев*).

320. “Орфография сёзлюкден” 10 тамур, 10 чалмюк гьаллыкълар языгъыз. Бир тамур, бир чалмюк гьаллыкъланы кьоллап, жумла тизигиз.

321. Шу ишликлер булан гьаллыкълар языгъыз. Ишликлени язылышын англатыгъыз.

Турмакъ, юрюмек, гелмек, бермек, болмакъ, билмек, гетмек, айтмакъ, баргъан эдим, гёрдюм.

322. Текстни охугъуз. Текстге гёре берилген тапшурувланы этигиз.

Гюз етишди. Гъали булутлар тав башлардан хыйлы алашада гёрюнеген болгъан. Тавланы бетлерин япгъан. Янгурлар гъар гюн себелей. Гюнлер бираз къысгъалашгъан,

тез къарангы болма башлагъан. Гече геч заман. Бар халкъ парахат юхлай. Кёкню гюмезине себеленген юлдузлар юхламай: ерни тунукълугъуна ичибушагъандай йыртыллай.

Бош заманы болгъандокъ, Солтаният атасыны янына чаба. Бир гюнню ичинде ол атасы ятгъан палатгъа бир нече керен гирмей къалмагъан. Тангала атасы булангъы ёлугъув къызны юхусун къачыргъан. Бугюн киреч байлавларын тайдыргъан. Сынгъан, чартлагъан ерлери бирикген. Къайырбекни гъалы бираз яхшылашгъан.

(З. Атаева.)

1. Гъаллыкъланы олар байлангъан сёзлер булан бирче язып алыгъыз.

2. Маъналарына къарап, шо гъаллыкълар къайсы бёлюкге гирегенни айтыгъыз.

3. Текстде ёлугъагъан тамур ва къошма гъаллыкъланы айырып языгъыз.

4. Шу жумлаланы уьюрлеге гёре чечигиз.

Янгурлар гъар гюн себелей. Бугюн киреч байлавларын тайдыргъан.

§ 42. Кёмекчи тил гесимлер

323. Охугъуз тил гесимлени гёрсетигиз. Кёмекчи тил гесимлени толу маъналы тил гесимлерден не йимик башгъалыгъы барны токъташдырыгъыз. Айтывланы эсигизде сакълагъыз.

1. Гъакъылдан уллу байлыкъ да, илмудан уллу хазна да ёкъ. 2. Гъакъыллы тил булан, гъайгев къол булан. 3. Артдагъына я аз, я къаз. 4. Дос гёзюнден де, сёзюнден де билинер. 5. Итни ачувун не сюек, не таякъ басылтар. 6. Тавгъа гёре къар явар. 7. Екмеге атынг ёгъу яман, тек къурдашынг ёгъу дагъы да яман.

324. Жумлаланы охугъуз. Кёмекчи тил гесимлени табып, таблицаны толтуругъуз.

Кёмекчи тил гесимлени таблицасы

Модал сёзлер

Тиркевючлер

Байлавучлар

Гесекчелер

1. Озокъда, олар адамлардан да, гъайванлардан да, жанлардан да къоркъа, тек обтесиз билме сюеген, ажайыплыкъ этеген жанлар, шо саялы да, къарай-къарай туруп, къачып болмайгъан затлар (*М. Абуков*). 2. Гертилей де, ахырынчы давда болмакъ -- бизин учун уллу насип (*М. Ягъияев*). 3. Разият бир заманда да аврумагъан чы, тюзю, анасы оьлген сонг, ону шатлыгъы кемиди (*З. Атаева*). 4. Гъасили, олай болгъан сонг, бу яй денгизге юрюжекбиз деген къуванчдан да умут уьзюп къойма тарыкъ (*К. Абуков*).

§ 43. Модал сёзлер

Жумлада айтылагъан пикругъа сёйлевчиюню къаравун англатагъан сёзлеге **модал сёзлер** деп айтыла.

Маъналарына къарап, модал сёзлер эки бөлүккө айрыла.

1. **Токъташдырыв** маъна англатагъан модал сёзлер: озокъда, айрокъда, гертилей де, тюзю. Олар жумлада айтылгъан пикругъа сёйлевчию инангъанны англата.

2. **Шеклик** маъна англатагъан модал сёзлер: балики, бугъай, ярай, болма ярай, къарагъанда. Сёйлевчию жумлада айтылгъан ой яшавгъа чыгъажакъгъа шекленегенни англата.

Тенглендир: 1) **Озокъда**, сен магъа инанмайсан (токъташдырыв маъна).

2) **Болма ярай**, сен магъа инанмайсан (шеклик маъна).

Аслу гъалда, модал сёзлер алышынмай. Модал сёз гъасапда алышынагъан сёзюню бир къалиби къолланып къалмагъа да бола. *Масала*: къарагъанда, тюзю, болма ярай.

325. Гёчюрюп языгъыз, модал сёзлени тюплерин гъызыгъыз.

1. Гертиден де, Жансуратны юрегинде шо зат да бар эди (*Ш. Альбериев*). 2. Тюзю, мен чи огъар онча инанып битмей эдим (М. Ягъияев). 3. Мисал учун, Бабаюрт районда Герменчик деген юрт бар (*И. Ибрагъимов*). 4. Озокъда, давдагъы адамны иши гъаман да бир йимик тюзелип турмай (*Б. Атаев*). 5. Балики, ол сени кешинге тиеген сёз айтгъандыр? (*З. Атаева*). 6. Гъасили, Гъажи ёрайгъан кюйде, атасы уйден чыккыгъан буса, машинни къурашдырыв токъталгъан (*К. Абуков*). 7. Озью буса, сайки, бютюнлей башгъа затлар булан машгъул гиши йимик гёрюндю (*И. Ибрагъимов*).

326. Бюртюклени орнуна модал сёзлени языгъыз.

1. ... , мен сенден артда къалмажакъман. 2. Сен , ... , бизин булан гележексен. 3. О китапны мен, ... , охугъанмандыр? 4. ... сен огъар инанмайсан? 5. ... алманы алы яхшы. 6. Охуп къара, ... , ушатасандыр.

327. Балики, озокъда, гертилей де, болма ярай деген модал сёзлени къоллап, жумдалар тизигиз.

§ 44. Тиркевючлер

Тиркевючию гъакъында аслу маълуматлар

Жумладагъы сёзлени бир-бири булангъы аралыгъын гёрсетеген кёмекчи сёзлеге **тиркевючлер** деп айтыла.

Тиркевючлер, белгили бир гелишни талап этип, толу маъналы сёзден сонг геле: *тав йимик, балта булан, юртдан таба, сиз саялы*.

Тиркевючлени оъзлени толу маънасы болмай. Тиркевючлер жумланы айры уъюрю де болмай.

Толу маънасы болмаса да, алдындагъы сёзлер булан алынганда тиркевючлер тюрлю-тюрлю маъналаны англата: **булан** деген тиркевюч бирчелик маънаны англата: *сени булан, яш булан, ата-анасы булан;*

саялы, себепден деген тиркевючлер себеп маъна англата: *Агъмат саялы, шо себепден;*

учун — мурат маъна англата: *учун, кзурдашым учун;*

йимик — тенгледирив маъна англата: *бав йимик, сени йимик;*

берли, ерли деген тиркевючлер къадар, мезгил маъналар англата: *яздан берли, оъзенге ерли.*

Тиркевючлер оъзлени алдындагъы сёзлерден белгили бир гелишде болмакъны талап эте.

1. **Йимик** деген тиркевюч тюшюм гелишден къайры да гелишлер булан къолланма бола: *гюн йимик, яшны йимик, яшга йимик, яшда йимик, ондан йимик.*

2. **Булан, учун** деген тиркевючлер атлыкълардан, сыпатишликлерден, ат ишликлерден баш гелишни, бет ва гёрсетив орунчалардан еслик гелишни талап эте, *масала: балта булан, айтган учун, охумакз учун, сени учун, шону учун.*

3. **Чакъы, саялы, сайын, себепли,** къадар деген тиркевючлер баш гелишни талап эте: *тав чакъы, сен саялы, гюн сайын, шо себепли, шо къадар.*

4. **Гъакъында, гъакъындан** тиркевючлер еслик гелишни талап эте: *сени гъакъында, ону гъакъында.*

5. **Таба, гёре, ерли, къарагъанда, багъып, къарап** деген тиркевючлер багъым гелишни тала эте: *агъачлыкзга таба, сизге гёре, юртга ерли, кюйге къарагъанда, оъзенге багъып, гюнге къарап.*

6. **Берли, таба, сонг, башлап, тутуп** деген тиркевючлер чыгъым гелишни талап эте, *масала: эртенден берли, бетден таба, кзышдан сонг, сенден башлап, башындан тутуп ахырына ерли.*

328. Белгиленген сёзлер къайсы тил гесимлер экенни токъташдырыгъыз.

1. **Ерли** халкъ муратларына етишмеге къаст эте. Биз юртгъа **ерли** юрюп гелдик. 2. **Башгъа** яшлар чум жыягъанда, биз итбурун жыя эдик. Мени китабымны сенден **башгъа** бирев де алмагъан. 3. Биз къоянны **тутуп**, дорбагъа салдыкъ. Берилишге биз башындан **тутуп** ахырына ерли тынгладыкъ. 4. Мени иним оъзен бойда кюй-къозугъа **багъып** тура. Ол оъзен бойгъа **багъып** гетди.

329. Айтывланы охугъуз, оланы эсигизде сакълагъыз. Тиркевючлени байланган сёзлер булан бирче язып алыгъыз.

1. Дослукъ учун не мезгил, не дазу ёкъ. 2. Яман булан олтурмакъдан янгыз турмакъ яхшы. 3. Ит итни таныр, сонг буса, есин таныр. 4. Яманлар булан бал ашагъынча, яхшылар булан къайгъыда ортакъчылыкъ этген яхшы. 5. Гёземелик учун яхшылыкъ этме.

330. Текстни охугъуз, огъар ат салыгъыз. Послелоглар бар жумлаланы язып алыгъыз, оланы маъналарын англагъыз.

Нажабат чабып терекни бириси ягъына чыкъды. Атъялман да гёрюндю, ол мишик йимик къолу булан бетин сыйпап токътады. Нажабат атъялман озъюню устъюне атылар деп къоркъуп гетди ва къолларын гёзлерине къаплады. Ачып къараса, атъялман къатынланы лап къаршысына гелип токътагъан эди.

Шо арада кагъыз къартыкъда гюлайлан урлугъу булан Камилла етип гелди. Ол аясына урлукъ тёкдю. Урлукъну гёрген атъялман бирден атылып ону этегине илинди, сонг буса къолуна къонуп къалды. Къонгъандокъ, ол къысгъа ал бутлары булан урлукъну бирерлетип алып авзуна сала башлады ва шоссагъат онг яягъындан таба тёгюлеген арчылгъан урлукъну къабукълары гёрюндю. Ич яны акъ урлукъ къабукълар, ел эшгенде тёгюлеген йимик, гъавада къалкъый эди.

(К. Абуков.)

331. Йимик деген тиркевючню баш, еслик, багъым, ер, чыгъым гелиштеги сёзлер булан къоллап, жумлалар языгъыз.

§ 45. Байлавучлар

Жумладагъы сёзлени яда жумлаланы бир-бирине байламакъ учун къолланагъан кёмекчи сёзлеге **байлавучлар** деп айтыла.

Бир сёзден этилеген байлавучлагъа **простой** байлавучлар деп, эки сёзден этилген байлавучлагъа **къошма** байлавучлар деп айтыла.

Простой байлавучлар: ва, амма, тек, эгер, я, яда, не — не, я — я, да, де, буса, шоллукъда.

Къошма байлавучлар: ва амма, шо саялы, шону учун, шо себепли, **шогъар гёре, ёгъесе** (ёкъ + эсе) байлавучлар.

Кютеген къуллугъуна къарап шулай бёлюкlege айрыла: тизеген байлавучлар ва **иертеген** байлавучлар.

Тизеген байлавучлар бир жынслы уьюрлени яда тизилген къошма жумлаланы гесимлерин байлай.

Тизеген байлавучлар шулардыр: ва, амма, тек, ва амма, буса, да, де, да — да, де — де, не — не, не де — не де, я — я, яда, яда —яда, ёгъесе.

Иертеген байлавучлар кёбюсю гъалда жумлаланы бир-бирине байламакъ учун къоллана. **Иертеген байлавучлар**

шулардыр: эгер, неге тюгюл, шо саялы, шо себепли, шону учун, шогъар гёре, о саялы, шоллукъда, деп.

Тизеген байлавучлар уьч тюрлю бола:

1) кьошагъан байлавучлар: ва, да, де, да — да, де — де: Адамлар жыйылды ва шоссагъат жыйын башланды. Гъакъылдан уллу байлыкъ да ёкъ, билимден уллу хазна да ёкъ (айтыв).

2) айырагъан байлавучлар: я, яда, не, не де, я — я, не — не:

Не арба гёрюнмей, не машин ёкъ (И. Ибрагъимов). Шондан мен де чыкъдым — бир мазаллы аюв да къаршы болду (И. Керимов).

3) къаршылыкълы байлавучлар: амма, тек, буса, ёгъесе: Гечени яртысы гетип тура, тек Анвар гъали де ятмагъан (К. Абуков). Биз талчыгъып излей айланабыз, Басир буса яшынып къарап болгъан экен (И. Керимов).

Иертеген байлавучлар шулай бёлюкlege айрыла:

1) ёрав байлавучлар: эгер, эгер де. Эгер биз геч къалсакъ, сен заманында гъайванланы гийирерсен.

2) себеп байлавучлар: шо саялы, шо себепли, шо себепден, шогъар гёре, шону учун, неге тюгюл, неге десе. Кочап жавап берип болмады, неге тюгюл ол шо вакътиде бир затъа тамаша болуп, тикленип токътагъан эди (И. Керимов).

Байлавучлар жумланы уьюрю болмай.

Байлавучну чечивюню гезиги

1. Байлавуч.

2. Тизеген байлавучму яда иертеген байлавучму.

3. Простойму, кьошмамы.

Уьлгю:

1) Йырлайыкъ да, кюлейик.

1. Да — байлавуч. 2. Тизеген байлавуч. 3. Простой байлавуч. .

2. Агъмат кюйсюз гёрюне эди, шо саялы ол уьйде къалды..

1. Шо саялы — байлавуч. 2. Иертеген байлавуч. 3. Простой байлавуч.

332. Байлавучланы гёрсетигиз. Олар жумладагъы сёзлени байлаймы яда жумлаланы байлаймы, токъташдырыгъыз.

Школаны абзары уллу ва генг: футбол ойнайгъан майданы, турниги, бийик гъарсинчеклери, гъатта къапудан гирген ерде сол якъда гиччирек баву да бар. Гъали къарайман, бир нече гиши — уланлар ва къызлар — шонда гёк отда олтургъан. Салам берип уьстюне бардым. Ерли учителлер экен, жап-жагъиллер, тенглилерим. Яйлыкъ отпускасы битип, янгы ишге чыгъып тура экен. Я директор, я завучлар гелмеген, булар да олтуруп лакъыр этип туралар. Школа

охув йылгъа гъазирленген. Тамлар да таза, терезелер де йыртыллай, абзар да сибирилген.

(И. Керимов.)

333. Тизеген ва иертеген байлавучланы айырып языгъыз.

Эртенги ашдан сонг уйден Рагъимат да, Ислам да бирче чыкъдылар. Рагъимат ишге, Ислам буса школагъа бара. Ёлукъгъанлар булан сораша-саламлаша туруп, хыйлы заман бирче юрюдюлер. Биревлер гъакъ юрегинден, бирлери гёземеликге, бирлери де ачувлу кюйде сораша. Биревлер буса башгъа якъгъа бурулуп, сайки, оланы гёрмейген болуп оьте. Не Рагъимат, не Ислам шат юрегин бузмады, шогъар тергев бермеди ва кепинг алышдырмады. Оланы насипли гёрюнюшо шолай гиччи затлагъа таби болмай.

Мурзаханны да гёнгю хош. Мыйыкъ тюбюнден иржая туруп, хозяйство башлап кьурулагъан йимик абзар-уйде айланыш эте. Ол тырнавучну ярашдырды, чалгъыны биледи, белге янгы сап салды ва чырны гёчген ерин янгыдан эшди. Ол бир де алгъасамай, кёп яшагъан адамгъа хас сабурукъ булан айлана.

(З. Атаева.)

334. Жумлаланы язып алыгъыз. Байлавучланы топлерин гъызыгъыз, олар къайсы байлавучлар экенин айтыгъыз. Беш байлавучну чечигиз.

1. Къызъяшны кьоркыгъан къараву гёз алдындан таймай, шо саялы да ол артгъа бурулду (З. Атаева). 2. Школагъа тез гелип къалгъанман, я учителлер, я школаны ёлбашчылары ёкъ (И. Керимов). 3. Нажабат сююнмекден учуп гетме аз къалды, амма ол тез эс тапды (К. Абуков). 4. Сайит ол уянгъанны сюймей, шо саялы бармакъ учларындан бир-бир баса туруп, гъарвеге чыкъды (М. Ягъияев). 5. Нажабат атъялман булан доланды, тек ол алдын гезик йимик ону тутма къарамады (К. Абуков). 6. Адатгъа гёре, гишини намазын белмеге ярамай, шо себепден ювукъ болмай, эретургъан еримде къарап токътагъанман (И. Керимов). 7. Къурдашы оьзюне хатиржан болуп гетген деген ой Абузагъирни эсине де гелмеди, неге тюгюл де хатири къалмакъ, ичинде ачув-оьч сакъламакъ йимик хасиятлар ону къанында ёкъ (К. Абуков).

335. Тийишли токътав белгилени сала туруп языгъыз. Тизеген байлавучланы тюбюне бир гъыз, иертеген байлавучланы тюбюне эки гъыз тартыгъыз.

1. Топланы партизанлар гечелетип терен къаялагъа ташлагъан шо саялы гъали акълар къаланы уруп атылтып яда чырын тешип болмай (И. Керимов). 2. Мамукъ холалар йимик лопа-лопа къар геле тек темир тутулгъан къалкъылагъа тюшгенде тереклеге кьонгъанда ирин къала

(К. Абуков). 3. Булакъны суву гъали аз тек гёзьяшдай таза ва сувукъ (М. Ягъияев). 4. Бугюн чю уйге рус тилден де черчениеден де тюгюл тапшурув да берилмеген (И. Керимов). 5. Сизин асгерге узатагъан бу гюн байрамгъа ошашлы неге тюгюл де сизин шо къанлы къатты дав дагъы болмасын деп узатабыз (З. Атаева).

§ 46. Гесекчелер

Гесекчелени гъакъында аслу маълуматлар

Жумладагъы сёзлени яда савлай жумлаланы маънасына бир тюз бермек учун къолланагъан кёмекчи сёзлеге **гесекчелер** деп айтыла.

Гесекчелер гючлендирив, буйрукъ, тилев, гъёкюнюв, тамашалыкъ маъналары англата. Масала: Айт да, анам, халкъ негер пашман (тилев маъна). Гел **чи** (буйрукъ маъна). Бизге айтмай гетип къалгъан **хари** (къызгъаныв маъна).

Къумукъ тилде къолланагъан гесекчелени аслулары шулардыр: *чинк, чинк де, инг, тап, лап, хари, гъатта, гъеч, тюгюл, дюр, эсе, да, де, чы, чи, чу, чю, бек, янгыз, оьте, не, дагъы, сама.*

Гесекчелер жумлаланы айры уьюру болмай.

Гесекчелени тюз язылышы

1. Гесекчелер гъар заман айры языла. Да, де, чы, чи, чу, чю гесекчелер алдындагъы сёзге аваз якъдан бойсынып айтыла ва айры языла, масала: *айт да, гел де, айт чы, гел чи, къой чу, бил чи.*

2. Гелиплеге гёре альпынмайгъан сёзлени янында гелген да, де гесекче яда байлавуч бола ва гъар заман айры языла: *айтсакъ да, гелсек де, алды да, гелди де.*

336. Жумлаланы охугъуз, гесекчелени табып, оланы маъналарын ачыкъ этигиз.

1. Жансуратны булай болуп ол бир де гёрмеген (Ш. Альбериев). 2. Итни тили ёкъ, ол айтып, кант этип болмай чы (К. Абуков). 3. Не яхшыдыр хари, шулай болажакъны билеген йимик, резин этиклер гийгеним (М. Абуков). 4. Тирменчи бек къоркъа (И. Керимов). 5. Лап бийик тебеси булангъысы — Алатав (З. Атаева). 6. Инг башлап ол сугъарылып битген ерлеге етишди (М. Абуков). 7. Амма янгыз ёл йыртыллай, ёл ягъадагъы будайлыкълар буса, будайлары япнатып тура (М. Абуков). 8. Не тири, не тавакаллы гиши болгъан (Ш. Альбериев). 9. Ярама туз сама къуймасана (Ш. Альбериев).

337. Жаяланы ача туруп языгъыз, гесекчелени язылышын англатыгъыз.

1. Булардан жанын (да) къызгъанмасдай, онда чомартлыкъ (да) бар (Ш. Альбериев). 2. Къызгъанч десенг,

къышны гюнюнде къар тилесенг (де) бермежек (*Ш. Альбериев*). 3. Чакъда-чакъда ари-бери айланагъан итлер (де (чи) гёрюнюп йибере (*М. Абуков*). 4. Сюймесегиз, язбаш(да) янгыдан бармай(да) къаларсыз — башгъаланы йиберербиз. Яман онгайлыкълар тюгюл (чю), ёлдашлар... (*М. Абуков*). 5. Барият бажив тез-тез бите деп айтды(чы) (*И. Ибрагъимов*). 6. Юртну тарихи яшланы онча (да) бек кепине геле(чи), бирлери, гъатта озъбашына материал жыйма(да) башлагъан (*И. Керимов*).

338. Бир деген сёз къайсы тил гесим экенни токъташдыргъыз.

1. Гечени бир заманында уянса: бир къоркъунчлу затлар тавлардан тёгюлюп геле (*И. Керимов*). 2. Ону бир минут бош заманы болмас (*М. Абуков*). 3. Бир ява, бир ачыла туруп ишни леззети болмады. 4. Зайнап бир арив язагъан къыз дагъы.

Тергев соравлар

1. Модал сёзлер деп нечик сёзлеге айтыла? Мисаллар гелтиригиз.
2. Тиркевючлер деп нечик сёзлеге айтыла?
3. Бир гелишни талап этеген тиркевючлени айтыгъыз.
4. Байлавучлар деп нечик сёзлеге айтыла? Мисаллар гелтиригиз.
5. Байлавучланы тиркевючлерден не йимик башгъалыкълары бар?
6. Гесекчелер деп нечик сёзлеге айтыла. Мисаллар гелтиригиз.
7. Маъналарына къарап гесекчелер нечик бёлюкlege бёлюне?

Такрарлав тапшурувлар

339. Текстни охугъуз. Тийишли токътав белгилени сала туруп азыгъыз. Кёмекчи тил гесимлени гёрсетигиз.

Бирден явуп йиберди. Будагъа оруп турагъанлар къачып терек тюплеге гирди. “Огъ, не замансыз заманда явагъан янгурсан дагъы!” — деди бирлери.

Давдан сонггъу йыллар чы дагъы. Колхозну бир тюгюл комбайны ёкъ. О да суйсе ишлей, суймесе ишлемей. Шонча уллу дагну кютген, тезден ташланма заманы етген комбайн. Шо саялы кёп ерлени оракъ булан къайтарма тюше.

Янгур буса, тезден сагъынгъан йимик, къуюп тура. Кёк тешилген буса ярай деп ойлашар гъал бар. Гиччи-гиччи кёллер болма, ойтанлары толгъан сонг, сувлары агъып-агъып бир-бирине кёшулма башлады. Аз замандан гиччи-гиччи татавуллар амалгъа гелди. Шоланы бары да бир якъгъа агъып барагъангъа тергев этип, тынлыкъланы елеме сюеген ата-бабалар шо агъышлардан пайдалана болгъанны да эсге алып, Насур жанланып йиберди.

(*М. Абуков.*)

340. Охугъуз, текстни аслу маънасын айтыгъыз. Кёмекчи тил гесимлени азылышын англатыгъыз.

Яй эртени, гертилей де, гезел эди. Янгы гетерилип гелеген гюнню алтын шавлалары Талхантавну бетинде солтанжая болуп ойнай. Шагъар да ону этегине сыйынып токътагъан. Къарагъанда, шо геклюк бара-бара туруп эниш туюп гетегенде, шо заманда бийик келлеси де кекге тийип токътайгъанда йимик. Денгиз ягъадагъы сув тавбетлердеги булакълар йимик сюжук. Кепи гелсе де, денгизни рагъатлыгъын бузмас, шонча гезел сувун да булгъамас учун киринмей къойду.

(И. Керимов.)

341. Языгъыз, кемеки тил гесимлени белгилегиз. Текстге ат салыгъыз.

Абас тамаша хасиятлы яш. Бир-бирде пысып тура, бир-бирде буса, муна шо тюнегюн йимик, эбинден гелип болмайсан. Йылны бапында мени дарсларымда да низамны бузмагъа къарагъан эди, тез токътагъым. Тартса, йырытылагъан ерин тапдым. Низамны бузмакъдан ону мурады недир? Учительге ачув этмекми? Тюгюл. Дарсны йырмакъмы? Шо да тюгюл. Мурады: озюне яшланы тергевюн тартмакъ, не къоччакъ затдыр, учительден де тартынмай деп айтдырмакъ. Шону билгенде ону токътатмагъа бир янгыз да къыйын болмады.

(И. Керимов.)

СИНТАКСИС

§ 47. Сёз тагъымлар

Синтаксисде сёз тагъымлар да, жумла да ахтарыла.

Къалип ва маъна якъдан бир-бирине байлангъан эки яда экиден артыкъ сёзлеге *сёз тагъым* деп айтыла.

Масала: ана юрек, бек гючлю, яшыл авлакъ, тез гелмек, бөрүден кзоркъмакъ.

Сёз тагъымда аслу сёз де, огъар таби болагъан сёз де бола.

Сёз тагъымдагъы сёзлени арасындагъы байлавну аслу сёзден таби болагъан сёзге сорав салып токъташдыра.

Масала: рагъмулу ана (ана (нечик?) рагъмулу); юртгъа гирдик (гирдик (къайда?) юртгъа).

Маъна якъдан сёзлер шулай байлана:

1) предмет ва ону белгиси: *къоччакъ улан, агъач къашыкъ, ата юрт.*

2) гъаракат ва предмет: *анасын суймек, китапны охумакъ, кзол салмакъ.*

3) гъаракат ва гьал: *арив яза, чалт бара, юртгъа ювукълашмакъ.*

4) белги ва ону даражасы: *зор уллу, оьтесиз ашив, бек авур.*

Сёзлер бир-бирине к'ошумчалар булан да, к'ошумчаларсыз да байлана: *ананы юреги, темир ел, б'ерюню г'езлери.*

Аслу сёзюне г'ере сёз таг'ымлар уьч тюрлю бола: *ишликден, ат тил гесимден, г'яаллык'дан этилген сёз таг'ымлар. Масала: кимни? улланасын абурламак' нечик? чалт ишлемек, кимни? атасыны васияты к'айсы, не? Алма бав к'айсы? Экинчи яш, нечик? бироз артык'з, к'ачандан? тезден ювук'з, нечик? сав гече.*

Бир-бирине байланг'ан иеси де, хабарлык' да сёз таг'ымлар болмай. Олар жумла бола.

Сёз таг'ымдаг'ы сёзлер бир-бирине тюрлю-тюрлю к'юйде байлана:

1) **Гелишив байлав.** Булай байлавда аслу сёз к'айсы к'валипде буса, таби болаг'ан сёз де шо к'валипде бола. Рус тилде йимик к'умук' тилде гелишив ёлунда сёзлер к'еп байланмай, неге тюгюл к'умук' тилде белгилевюч болуп гелген сёз к'ошумчаны к'абул этмей. Рус тилдеги гелишив байлавдаг'ы сёзлер к'умук' тилде аслу г'яалда **янашыв байлавда** бола.

*Масала: хорошая погода — арив чак'з
красивую девушку — арив к'ызыны
прочитанной книгой — охулг'ан китапдан.*

Гелишив байлавда аслу сёз к'айсы бетде ва санавда буса, таби болаг'ан сёз де шо санавда бола.

Гелишив к'умук' тилде янгыз мюлк к'валипдеги сёз орунчалаг'а байланып бола.

<i>мени атам</i>	<i>бизин атабыз</i>
<i>сени атанг</i>	<i>сизин атаг'ыз</i>
<i>ону атасы</i>	<i>оланы атасы</i>

Шу сёз таг'ымларда сёзлер бетде ва санавда гелишген. Бир-бирде мюлк к'валипдеги сёз де, еслик гелишни к'валибиндеги сёз де бетде, санавда ва гелиште гелише.

Масала: Сени атангны, бизин юртубузну, мени китабымны.

2) **Башчылык' байлавда** аслу сёзю талабына г'ере таби болаг'ан сёз к'айсы да бир гелишни к'валибинде бола.

Масала: Юртумну к'еп сюемен.

Маг'га юртумну оьзени де, т'ёбеси де, ташы да бек аявлу. сюемен (нени?) юртумну, бек аявлу (кимге?) маг'га. Оьзени, т'ёбеси, ташы (нени?) юртумну.

3) **Янашыв байлавда** сыйынаг'ан сёз аслу сёзге ма'на як'дан, к'валиби алышынмай байлана.

К'умук' тилде атлык'лаг'а байланаг'ан, ону белгилейген сыпатишлик, санавлук', орунча алышынмай сыйына (к'апланып к'вала); ишликге байланаг'ан г'яалишлик де, г'яаллык' да, инфинитив де алышынмай сыйына.

Масала: Янгурулу гюз гелди. Яшыл япырак'лар сарг'айды. К'ушлар исси як'лаг'а ёлг'а тюшмеге

алгъасай. Атъялманлар бутакъ-бутакъда чабып айлана. Къомурсгъалар да заманын бош йибермей. Аювлар къышгъа гъазирленмеге башлагъан.

Сёз тагъымны чечив

1) Сёз тагъымланы жумладан айырмакъ.
2) Аслу ва таби болагъан сёзлени тапмакъ ва оланы къайсы тил гесимден этилгенни айтмакъ.

3) Сёзлер нечик байлавда экенни белгилемек.

4) Сёз тагъымны грамматика маънасын ачыкъ этмек.

Уь л г ю : Улланабызгъа да, уллатабызгъа да бек абур этебиз. Атам анабызгъа кёмек эте. Мени иним яхшы охуй.

1. Сёз тагъымлар: улланабызгъа да, уллатабызгъа да абур этебиз, анабызгъа кёмек эте, яхшы охуй, мени иним.

2. а) Уллатабызгъа да, улланабызгъа да абур этебиз (атлыкъ + ишлик) башчылыкъ байлавда;

б) абур этебиз (ишлик + гъаллыкъ) янашыв байлавда;

в) мени иним (атлыкъ + орунча) гелишив байлавда.

3. Сёз тагъымланы грамматика маъналары

а) гъаракат ва	б) гъаракат	в) предмет
оьзюне иш	ва ону	ва ону
бакъдырылгъан	гъалы	белгиси
предмет		(мюлклюк)

342. Тюдде берилген гесекден биринчилай аслу сёзю ишлик булангъы, экинчилай аслу сёзю ат тил гесим булангъы сёз тагъымланы язып алыгъыз.

Терек башда къара къаргъа тымыйгъан.

Бош гюренде жымчыкъ сирив буюкыгъан.

Акълыкъ басгъан табиятны гебиндей.

Агъачлыкъны бугъакъ басгъан сувукъдан.

Кёклер, ерлер пыса адап-абдырап,

Къылыкъ йимик къагърулу бу къыш гюню.

Акъшылт сюзюк кёкге чыгъа бокъурап

Орманчыны очагъыны тютюню.

Агъач байлам алгъан къартым догъагъа,

Къош кюлайын чечген къагъып сыртына.

Эки къулач бичен салгъан сыйыргъа,

Тирлик текген төледеги атына.

Къол-къолчукъну барлап боран олтура,

Печде янып, къырда сувукъ къутура.

Къартым тунукъ терезеге тигилген,

Къартлыкъны мунг ойларына егилген.

(И. Казимов.)

343. Сёз тагъымларда аслу сёзю ва таби болагъан сёзю гёрсетигиз.

Къынгыр ёл, ёлгъа чыкъды, юрт ягъа, терекни башында, чалт атыла, терен юху, зор бийик, саркъып агъа, гюнбетде йыртыллай, суйкелмеге башлады, бек арыкъ.

344. Текстден сөз тагымланы язып алыгъыз, к'айсы байлавда экенни айтыгъыз.

Сагынаман гёзлерингни к'айгъылы,
Мени гёрген сайын яшдан толагъан.
Сагынаман эки исси аянгни
Чакъда-чакъда чачым сыйпай болагъан.
Гёз алдымдан таймай бир де юрюшюнг,
Яхсай явлугъунг да, чатып байлайгъан.
Энни дагъы айланмассан ожакъда,
Шондан берли нече язлар айлангъан!
Гюн чыкъса да, сав дюнъяны яшнатып,
Гюн батса да, пашман болуп, къызарып,
Даим жаным тарта мени бу якъгъа
Анам магъа турагъандай бозарып.

(Ж. Керимова.)

345. Сөз тагымланы грамматика маъналарын гёрсетигиз (бир-бири булан нечик аралыгъы бар).

Башир гюнню узагъында сирив булан юркой туруп, сув болгъан, арыгъан. Гьюсенни гёзет этип болмажагъын билди, бары гючюн салып, исси, амма енгил гийинди. Къуру оьлен тыгъылгъан чарыкъларыны бетин басгъан, тобукъдан оьрге чыгъып чырмалгъан долакъларыны авзулары чарыкълары булан къысып байлады. Къысыгъа тери тонуну белин хынжалы тагъылгъан белбаву булан къысыды, чюйре бёркюн къулакъларыны учларына етишгинче къысып байлады ва Къалбацны чакъырды.

(М. Хангишиев.)

346. Сёзлерден сөз тагымлар этигиз, олар нечик байлавда экенни айтыгъыз, аслу сёзню гёрсетигиз. Сөз тагымлар булан ёмакълагъа гёре жумлалар къурутгъуз.

Къоян, бёрю, аювдан, тюкюнню, тюеге, аста, ачувгъа, арсланкъаплангъа, тапгъан, уьлешген, ач, эртенге.

347. Гёнгюгюзден билеген шиъруну языгъыз. Шиърудан аслу сёз ишлик булангъы сөз тагымланы да, аслу сөз ат тил гесим булангъы сөз тагымланы да язып алыгъыз. Янашыв ёлунда байлангъан сёзлени язып алыгъыз.

348. Бир сөз аслу сөз болуп да, таби болагъан сөз болуп да гелеген сөз тагымлар этигиз.

Ата, ана, ини, агъа, уллана, уллата, эгечи, эчив, къурдаш, улаң, къыз.

	нечик?	кимни?
У ь л г ю :	аявлу ата	атаны гёлеги
	нечик?	кимге?
	азиз ана	анагъа къарамакълары

349. Жумладагъы сөз тагымланы чечигиз.

Къызъяш терен ойлагъа батгъан. Ойларында гюзню мунглу кёгю булан сёйлей. Хоншуланы бавлары да саргъайгъан. Япыракълар узакъ къалмай тёгюлежек, ерде чирип ёкъ болажакъ.

(М. Гъюсейнов.)

350. Сёз тагъымлар нечик байлангъанны айтыгъыз. Сёз тагъымлардан жумлалар къуругъуз.

Акъсакъ къаргъа, гъакъыллы жагъа, къарлыгъач балалар, жымчыкъны уясы, гюкюкню авазы, жанланы къаршыламакъ, къарт ябалакъ, учуп къонмакъ.

351. Ёмакълардан гёнгюгюзден жумлалар языгъыз, аслу сёзюне гёре тапкъырлар этигиз.

У ь л г ю : Арсланкъаплан гючю-гюню бар чакъы бёрюню сыпатына ура...

ишлик	ат
сыпатына ура	бёрюню сыпатына
.....

§ 48. Жумла. Тил культурасы

Жумлада сёзлер бир-бири булан маъна ва къалип якъдан байлавлу бола.

Иеси де, хабарлыкъ да жумланы кюрчюсю шо баш уьюр бола. Бир баш уьюрю булангъы жумланы кюрчюсю бола.

Жумлалар оьзлени маънасына гёре уьч тюрлю бола: **хабар, сорав ва чакъырыв.**

Мен атамны кёп сюемен (хабар жумла). Сен атанга нечик кёмек этесен? (сорав жумла). Атам геле! (чакъырыв жумла: сююнчню гёрсете).

Жумланы ахырына тавуш энишлене.

Янгыз баш уьюрю иеси яда огъар байлангъан белги-левючю булангъы жумлагъа **ат** жумла деп айтыла. Ат жумла сёзден яда сёз тагъымдан гъакъыкъатда бир иш, белгили бир заман булан яда ер булан байлавлу болуп, яшавгъа чыгъагъаны булан айрыла.

Масала: Тюз. Сыгъанакъ. Саргъайгъан япыракълар. Бош тарлавлар. Бугъакъ басгъан уьлкюлер. (Тюзде болагъан ишлер)

Иеси ёкъ, жумланы маънасына ва къурулушуна гёре иеси тарыкъ да болмайгъан, янгыз хабарлыкъ ва огъар байлангъан сёзлери булангъы жумлагъа **бетсиз** жумла деп айтыла.

Бетсиз жумла хабарлыкъгъа, аслу гъалда инфинитивге, кёмекчи ишликлер къошулуп этиле. Сонг да ишликни тюзюм даражадагъы къалибинден де этиле.

Масала: Юртгъа бармагъа тарыкъ. Эртен тез туруп онгарылма тюзше. Тез биченликге етишме герек. Бугюн масалагъа къаралажакъ.

Хабарлыгъы уьчюнчю бетде кёплюкде, иеси буса ёкъ жумлагъа белгисиз бетли жумла деп айтыла. Айтылларда, аталар сёзлерде ёлугъагъан хабарлыгъы экинчи бетдеги жумла да белгисиз бетли жумла бола.

Масала: Тойгъа барсанг, тоюп бар.

Тойгъа юртдагъыланы чубукъ уруп дегенлей чакъыргъанлар. Армиядагъы уланына да телеграмма йибергенлер. Тепчилер, къазанчылар учун да айры ер онгаргъанлар. Тенгинг булан тери тарт.

Жумлагъа гиреген сёзлеге ва сёз тагъымлагъа жумланы уьюрлери деп айтыла. Жумланы уьюрю къайсы буса да бир тил гесимден этиле.

Междометие, гиришген сёзлер, чакъырыв сёзлер, гесекчелар, байлавуллар жумланы уьюрю болмай.

Тиркевючлер озлер байлангъан сёзлер булан жумланы уьюрлерине гире.

Жумланы баш уьюрлери — иеси ва хабарлыкъ.

Иеси жумлада ишни этеген предметни англата. Иеси ким? не? деген соравагъа жавап бере.

Иеси баш гелишни къалибиндеги, аслу гьалда атлыкъдан яда орунчадан этиле.

Масала: Уллатам терек орната. Ол бав булан байлавлу ишлени кёп сюе. Мен уллатам этген шерени гьар заман тазалайман.

Жумлада иеси болуп сыпатлыкъ, санавлукъ, ишликни къалиби (сыпатишлик, гьалишлик), гьаллыкъ гелмеге бола. Бир-биринден айырса, маънасы бузулагъан сёз тагъым да иеси болуп геле.

Масала: Арив азар, къылыкъ озар. Онунчулар бугюн шагъаргъа барма онгарылгъан. Гелгенлер тёрге чыкъды. Ишлемек — бек пайдалы. Бугюн исси эди. Темир ёл битди.

Атлыкъны маънасына гёчген къайсы тил гесимдеги сёз де жумлада иеси болуп гелмеге бола.

Масала: Уллулар тёрде олтурду (сыпатлыкъ). Экев йырлама башлады (санавлукъ). Олтургъанлар эретуруп харе ура эди (сыпатишлик). Къудаланы уьстюне гирив-чыгъыв кёп болду (ат ишликлер).

Хабарлыкъ иесини ишин ачыкъ этеген, ону гьакъыкъатын англатагъан баш уьюрлени бири. Хабарлыкъ не эте? не этилине? о нечикдир? о не затдыр? деген соравагъа жавап бере.

Масала: Сувукъ къыш гелди. Еллар бузлады. Авлакълар ап-акъ. Агъачлыкъны гьавасы бек таза. Гюнбетдеги гьызлар къоянны гьызлары. Терек тьндеги къаранчкъы — бёрю.

Хабарлыкъ ишликге ва ону къалиплерине (сыпатишликге, гьалишликге, инфинитивге) кёмекчи сёзлер къошулуп да, озге тил гесимлеге кёмекчи сёз эди ва модал сёз экен къошулуп да этиле. Шолай хабарлыкъгъа къошма хабарлыкъ

деп айтыла. Сонг да **бар, ёкъ** деген модал сёзлеге **экен** деген модал сёз кёшулуп да этиле.

Масала: Юрт яшавну айрыча татлилиги бар экен. Агъачлыкъны ярып, гюнню кызыл кзалачы чыгъып геле. О юртну ишге кзуршама сюе. Адамлар бирерлетип кзыргъа чыгъа башлай.

Бузавланы, сыйырланы, гамишлени акъырагъан авазлары къой-кёзуну, улакъланы авазлары булан кёшулуп кгала. Шо кзулакъгъа нече де арыв тие. Молланы танг намаз чакъырагъан тавушу шо кзавгъаны ичинде тегишлейген кзонгурав йимик бола.

Къумукъ тилде хабарлыкъ аслу гьалда теклик санавда бола. Хабарлыкъ кёплук санавда жумланы иеси янгыз адам-ланы англата буса бола. Къалгъан гезиклерде хабарлыкъ гьар заман теклик санавда бола.

Масала: Яшлар топ ойнайлар. Тереклер чайкгала. Сыйырлар тувардан кгайтды.

Иеси жыйылыш санавлукъдан этилген буса, хабарлыкъ теклик санавда бола.

Масала: Бизге экев гелди.

Дёртев ишге бирче урунду.

352. Иесилеге хабарлыкълар кёшугъуз “Агъачлыкъ” деген темагъа дагъы да жумлалар авуздан айтыгъыз.

Тала бошалгъан...

Гюнбет...

Ёгелик...

Къаратегенек...

Балтасап...

Къушкёнмас...

Эмен...

Уълкюлер...

Чырхылыкъ...

Чум...

Гертме...

Огъюзьемиш...

353. Хабарлыкълагъа нече иеси кёшуп бола буса да кёшугъуз.

Адам, ит, къой, арба, кёнгузакъ юрюй

... чаба

... юхлай

... талчыгъа.

... сююне.

... хаба.

... бийий.

... атыла.

... бозара.

... оьсе.

... гёре.

354. “Чакъны алышыныву” деген темагъа он генгleshмеген жумла языгъыз.

У ъ л г ю : Г ю н ч ы к ъ д ы .

355. Түпде берилген гесекдеги баш уыюрлени табыгъыз. Олар къайсы тил гесимлерден этилгенни айтыгъыз.

Тетрадны янгы бети ачылгъан. Тек Маржанат гъалиге бир гъарп сама язмагъан. Къызъяшны эки гёзю терезеге тикленген. Терезени алдында кокан терекни баш бутакъларын да, олагъа чырмалгъан юзюм борланы къоллары да пашман чайкъала. Сари япыракъланы харс урувунда да гъеч шатлыкъ ёкъ. Терезеден гёрюнеген кёкню бир гесими бутакъланы арасында елде елпилленеген эсги къумачгъа ошай. Къарай-къарай туруп Маржанатны башы айланмагъа аз къалды.

(М. Гьюсейнов.)

356. Той булан байлавлу жумлалар языгъыз. Олардагъы иесини ва хабарлыкъны табыгъыз. Генглешмеген ва генглешген жумлаланы гёрсетигиз.

У ъ л г ю : *Той башланды...*

357. Юртугъуздагъы сиз кёп сюеген ерни, предметни суратлайгъан сочинение языгъыз. (О айры бир терек болма ярай, айры таш болма ярай, авлакъны, агъачлыкъны, оьзенни, яр ягъаны суратлама ярай. Юртадагъы кёпюрню де, шерени де, кершенлени де, ёлну да, оланы этген адамланы эсге алып, язма ярай).

358. Гёнгююзден сиз сюеген шиъруну языгъыз яда хабарны, ёмакъны, оьзюгюз дагъы да къужурлу этип, языгъыз. Сонг иесилени, хабарлыкъланы табыгъыз.

359. “Бизин уягълю” деген темагъа хабар, сорав ва чакъырыв жумлалар языгъыз, учителигиз булан оьзюгюзню савлай уягълюгюзню гъакъында яда атагъызны, анагъызны, инигизни, уллатагъызны, кызардашыгъызны гъакъында лакъыр этигиз.

360. Юртугъузда болгъан къужурлу ишни гъакъында яда бирев айтгъан къужурлу хабарны, хабар, сорав ва чакъырыв жумлалар къоллап, языгъыз. Түпде берилген хабарда тил культураны даражасы нечик ёлларда гёгерилген.

У ъ л г ю : Тазиятта эретуруп турабыз. Оьлген къатынны къайнуланы бек талчыгъып бир де токътамай кюстюне. Оьлюню бир къардашы огъар: “Неге шунча бек кыйналасан? Ону кёп уллу себеби болма герек”, — дей. Мен де къурдашымны бет гёрдюлюк этегенине ачувум чыгъып: “Не иш бар мунчакъы кыйналма! Оьзюню тувра къардашлары таш гесеклер йимик эретургъан. Сен буса, терен солувлар алып, ичкъынасан”. “Гъей, сиз билмейген ери бар ону!” — деп, къурдашым дагъы да терен къайгъыгъа батды. “Айт гъали себебин, айт!” — деп, ёлдашлар биринден-бири алып йибердилер. Мен де къурдашым айтып сама юрегин ачып, къайгъысын бираз енгил этгенин сюйдюм.

“Яхари, — деп башлады ол, — шу мисгин савунда мени улланама бек жаза бере эди. Ону баврун яра эди. Бек эдепсиз, ону бетине чыгып сөйлей эди”, — деп токътады. “Дагы шогъармы сени баврунг бишип къайгъырагъанынг?” — деймен. Тюгюл. Бир керен улланам ичи бишип: “Къой хари, ярай буса! Арчыл хари къаркъарамдан. Мен олюп арчылма узакъ къалмагъан! Сонг кимге гъапларсан”, — деп, бек талчыгъып йылагъанда: “Шонда да къоймасман сени, къарт къабан! — деп; улланамны бек къыйнады. Гъали гелиним, гюнагъларындан аллагъ гечгир, улланамны янына етгендир. Улланама не этип тура экен деп къайгъыраман хари!” — деп, барыбызны да кюлетди.

(Н. Х. Оьлмесов.)

361. Шиърулардан алынган гесимлерде сорав ва чакъырыв жумлалар айтылышны тил культура даражасын нечик гетерегенни айтыгъыз.

Болма вөре!	Чыдамлыкъ бергенчеге,
Магъа гөре	Ажжал берсе эди Аллагъ.
Болма, мени суйгеним!	Огъ, не зат да айтдыра
Сен гечип къой, бир гюнагъсыз	Яшав деген бу балагъ!
Сагъа къашым туйгеним.	

* * *

Къумукъ халкъым,
 Оьзден халкъым,
 Оьз халкъым!
 Оьзегинг бар оьзденликден алынган,
 Къуннагъымда анам айтган къакъакъдан
 Къурч йырларынг къулагъыма чалынган.
 Къайсы якъгъа къаратсам да гөзюмню,
 Къавдан басган къабурунга къапланып,
 Анам, бугюн сени булан сөйлеймен.
 Азиз анам,
 Ятганмысан юхлама?
 Яда къулакъ асганмысан сесиме?
 Мен гелгенмен сен савунгда сөйлеген
 Йылы-йылы сөзлер туюп эсиме.

* * *

Буланы къайсы яман,
 Бир хабып алган итми?
 Шынжырдан чечип ону
 “Гъара!” — деп салган итми?!

(Ж. Керимова.)

362. Язбашны, гюзю, яйны, къышны суратлайган ат жумлалар азыгъыз. Яда шолардан суйген теманы алып, гиччинев сочинение азыгъыз.

363. “Агъачлыкъда”, “Авлакъда”, “Юртада” деген темаланы бирине сочинение языгъыз. Сочинениеде ат, бетсиз, белгили бетли жумлалар болсун.

364. *Герек, тарыкъ, тюше* деген сёзлени къошуп сав гюн оъзюгюз этме тюшеген ишлени гъакъында жумлалар языгъыз. Шо жумлаланы баш уъюрю болагъан хабарлыкъны табыгъыз, неге бетсиз жумлалар экенни айтыгъыз.

365. Юртугъуз булан байлавлу сочинение языгъыз. Сочинениедеги генглешген жумлаланы, ат, бетсиз жумлаланы, хабар, сорав ва чакъырыв жумлаланы табыгъыз.

Шулай темалар болма бола: “Юртумну сюемен”, “Бизин юртадагъы тамаша хабарлар”, “Юртубуздагъы кочаплар”, “Юртубуздагъы батыр къатынлар”, “Бизин юртада тойлар нечик бола?”, “Юртубузну атив ерлери”, “Йыракъда яшайгъанда эсимден таймай”.

§ 49. Жумланы экинчи даражалы уъюрлери

Янгыз иеси ва хабарлыкъы булангъы жумлалагъа **генглешмеген** жумла деп айтыла. *Масала: Къозу ойнакълай. Гидив атыла. Бузав акъыра. Гёдек иче. Гамиш пышгъыра.*

Баш уъюрлеринден къайры къайсы буса да бир уъюрю булангъы жумлагъа **генглешген** жумла деп айтыла. *Масала: Гюренде къозу ойнакълай. Гидив оьрге-оьрге атыла. Ала бузав акъыра. Гёдек анасын иче. Гамиш хавда пышгъыра.*

Экинчи даражалы уъюрлер: толумлукъ, белгилевюч, гъал.

Жумлада бетни ва предметни англатагъан ва **кимни?** **нени?** **кимге?** **негер?** **кимде?** **неде?** **кимден** **неден?** деген соравлагъа жавап береген экинчи даражалы уъюрге **толумлукъ** деп айтыла.

Толумлукъ хабарлыкъны толтура, ону аян эте.

Тюшюм гелишни къалибиндеги бет ва предмет **тувра** **толумлукъ** бола. Къалгъан гелиш къалиплерде **къыя** **толумлукъ** бола. *Масала:* Арсланкъаплан гъавдан тюшген затланы пайлама **бёрюге** тапшура. Арсланкъаплан бёрюню **сыпатына** гючю-гюню бар чакъы ура. Булай тюз **пайлаву** къайдан билдинг?

Жумлада предметни (атлыкъланы) белгисин гёрсетеген ва къайсы? нечик? къайдагъы? къачангъы? кимни неси? нени неси? деген соравлагъа жавап береген экинчи даражалы уъюрге **белгилевюч** деп айтыла.

Белги — предметлени бири-биринден айырагъан, оланы къаршы салагъан сан яны, оьлчевю, къадары, тюзю, заман ва ер булан байлавлу янлары.

Масала:

нечик? *Йылы* янгур явду.

къайдагъы? *Юртадагъы* къардашым гелди.

къачангъы? *Гюзю* янгурлар тутду.

Жумлада ерни, заманны, муратны, кюйню, себепни, даражаны англатагъан ва къайда? къайдан? къачан? къачангъа ерли? къачандан берли? неге? не учун? не себепден? не саялы? нечик? не гъалларда? не кюйде? не даражада? деген соравлагъа жавап береген экинчи даражалы уьюрге *гъал* деп айтыла.

Жумлада гъал хабарлыкъгъа байлана.

Гъал аслу гъалда гъаллыкъдан ва атлыкъны баш гелишинден къайры гелиш къалиплиринден этиле.

Масала:

Къачан? *Гече* къар явуп чыкъды.

Къайда? *Юртда* биринчи къар адамланы къышгъа гъазирлигин тергей.

Къачан? *Тюшге* таба бирден къатты ел чыкъды.

Жумлалар уьюрлени къолланышына гёре эки тюрлю бола: толу ва толмагъан. Маънаны англатмакъ учун тийишли баш ва экинчи даражалы уьюрлери булангъы жумлалагъа толу жумла деп айтыла. Къайсы буса да бир ва бир нече уьюрю тюшген, тек оьзге ону къуршагъан жумлалагъа гёре яда айланадагъы гъаллагъа гёре оьзюн тапмагъа тынч уьюрю булангъы жумлагъа **толмагъан** жумла деп айтыла.

Масала: — Сен дарсдан сонг къайда барасан?

— Уьйге.

— Уьйде не этесен?

— Абзарны жыяман, гъайванлагъа къарайман.

— Атагъыз къайдадыр?

— Къотанда.

— Ол ахшамгъа гелеми?

— Гелмей.

— Ананг къайда гетген?

— Анам эркъардашын гёрме гетген.

— Ол авруйму?

— Авруй.

366. Оьрде берилген мисаллардагъы толмагъан жумлаланы, етишмейген уьюрлерин къошуп, толтуругъуз.

У л г ю : — Сен дарсдан сонг къайда барасан? — Мен дарсдан сонг уьйге бараман.

367. Тюпде берилген атлыкълардан исилер этип, шолагъа хабарлыкълар къошугъуз. Шо генглешмеген жумлаланы, башлап белгилевючлер къошуп, сонг толумлукълар къошуп, сонг да гъаллар къошуп, генглешдиригиз.

Арсланкъаплан, бёрю, кирпи, тюкю, къоян, чагъан, къабан, пил, къубагийик, порсукъ, атьялман.

У л г ю : 1) Арсланкъаплан авругъан...

2) Къарт арсланкъаплан авругъан...

3) Яралы арсланкѣаплан бек ачувлу...

4) Бугюн арсланкѣаплан бек ачувлу...

368. Баш ва экинчи даражалы уьюрлени табыгъыз. Шиъруну чебер охугъуз.

Тирменни тавушудай
Зор самолѣтну сеси.
Пурха терезем йимик
Дѣгерек терезеси.

Отбашны ярыгъына
Юлдуз ярыкъ кѣошулуп,
Жабар уьй чыракъсыз да
Къала эди ярыкъ болуп.

Пурхасыз бу кѣклерден
Барлайгъандай ер юзюн,
Башлап башындан кѣрап,
Гѣрдюм кѣкню юлдузун.

Шо эки де ярыкъдан
Нюрюн алгъан гѣзлерим.
Юрегим юлдуз гезей,
Топуракъ тарта тизлерим.

(Б. Магъамматов.)

Шиърудагъы зор тил культурасыны даражасын гѣр-сетигиз:

1) Шаир самолѣтну авазын не булан тенглешдире? Неге тенглешдире? Неге *авазы* демей, *сеси* дей? Зор деген сѣзню неге кѣоллай? Пурха терезени де, самолѣтну терезесин де тенглешдирип, нечик маънаны теренлешдире? Самолѣтну тавушу нечик сѣзлер булан берилген? Олар нечик чеберликни артдыра?

2) Неге шаир кѣкню кѣплюк кѣалипде кѣолагъан. *Барлайгъандай* деген сѣз маънаны нечик теренлешдире? Шаир бешикни де, кѣкню де неге кѣаршы сала? Отбашны ярыгъын да, кѣкню юлдузун да кѣошагъаны тил культурасыны нечик даражаларын гѣтере?

3) Ахырынчы бѣлюкню ойлу охуп кѣарагъыз. Онда эки де ярыкъдан нюр алгъан гѣзлер маънаны нечик теренлешдире? Топуракъдан айрылма болмайгъанын шаир нечик чебер кюйде гѣрсете?

369. Белгилевючлени, гъалланы кѣп кѣоллап, чеберликни артдырагъан жумлалар булан сизге ювукъ предметлени суратлагъыз яда анагъызгъа, атагъызгъа, инигизге, гиччи къызардашыгъызгъа багъышлангъан сочинение языгъыз. Сочинениени аявлу итгизни, гѣдегизни, бузаву-гъузну, кѣозугъузну гъакъында да язма ярай.

Сочиненпедеги экинчи даражалы уьюрлерден кѣайсы белгилевюч, кѣайсы гъал экенни, олар негер байлангъанны айтыгъыз.

Уьлгю: *Мен гиччи вакътиде бизин бир Пацан деген гиччи кѣап-кѣара итибиз бар эди. "Дада, шонча кѣоччакъ ит бизге кѣайдан гелген эди?" — деп, атамдан сорадым. Атам шулай анив лакъыр этди:*

Бир керен Шурадан ахшам кѣайтып геле эдим. Арбаланы дѣгерчиклерини арасына чырмала туруп, кѣазанны тубю йимик, кѣара бир гиччи кюлай бизден айрылмай юрюй.

Гюзню бир аччы сувукъ гюню эди. Кюлай къайырлыгъын-дан шо сувукълукъгъа да чул бермей эди. “Яхари Камил, алып шону ямучу тюбюне салып къой, Керимге шондан тизив ит болажакъ”, — деди арбачыланы бириси. Мен де сувукъ алып турагъан къатарбашны ямучуну тюбюне сукъдум. “Она шондан болгъан шу сав юрт тамашалыкъ этеген сени итинг” — деди атабыз. Артын мен озюм айтма сюеман. Шо гюн атабыз геч гелди. Сав гюн тыгъыс сувукъ сыгъанакъ гелип турду. Сувукъ болуп гелген атамны уйге гийирип, оьгюзлени чалт тувардым, емлери де салынып гъазир исси арангъа оланы гийирдим. Маршавланы, чомачаланы жыйып тюпдеги уйленени пурхасына ташладым. Ямучуну алайым деп, арбагъа багъып юрюдюм. Шо вакъти атам: “Керим, сагъа токъмакъ йимик бир кюлай гелтиргенмен, ямучугъа чыр-малып тура, алып шону исси кёрюк уйге сал”, — деди. Мен сююнмекликден арбагъа нечик етишгенни билмедим. Къара ямучуну ичинден кшап-къара кюлайны йыртыллайгъан эки гезюнден гъаран тапдым. Бир токъмакъ йимик зат. Къуй-ругъу дегерчик болуп къайтгъан. Къайыр ит болагъанын савлай турушундан гёрюнюп тура. Ону, арив уя да этип, йымышакъ аркъангъа да байлап сакъладыкъ. Сонг шынжыргъа салдыкъ. О гюн сайын гюч алып, къайыр болуп, гъакъыл къошулуп оьсе эди. Бир тартып къатты шынжырны уьзеген болду. Биз ону шынжырын уясыны уьстюндеги ирахыгъа байлайгъан болдукъ. Заман бир юртдагъы айтылгъан итлер булан ябушма алып барабыз. Кёбюсю гезиклер ябушмагъа атамны иниси алып бара эди. О вакъти итлени арагъа зат салып ябушдурувлар бола эди. Нече керен де, къайсы ит булан да ябушдуруп, ону тюп болуп гёрмедик. Шынжырын алып йибергендокъ, тувра озюню черини уьстюне чабып, тешю булан уруп, ону йыгъа, сонг ал къолун хабып, ярахсыз эте, горалай ва душманны кар этмейгенин гёргендокъ, дагъы жаза бермей еси айыргъанча токътап тура эди. Бек агъалыгъы булангъы озден ит эди. Абзардагъы мишик булан да, тавукълар булан да, оьктем хоразыбыз булан да уллу дослукъда ва разиликде яшай эди.

(Н. Х. Оьлмесов.)

370. Тюпдеги жумлаланы чечигиз.

Яшлар Ажавланы абзарына етишдилер. Уйню къырый агъачлары саллангъан къалкыгъа кёп замандан берли жабар салынмагъаны билинип тура. Мангалайындан бюртюк-бюртюк тер агъагъан, ойтандан балчыкъ чыгъарагъан къарт Ажай оланы гезюне илинди.

Къаттыгюн эртен къабу ел эшмеге башлады. Гюзню салкыын гюню эди. Къушлукъгъа таба гюнню шавлалары чакъны йылы этди. Яшлар бир-бирлетип Ажавну абзарына жыйылмагъа башлады.

371. Экинчи даражалы уьюрлени оьзлер байлангъан сёзлер булан язып алыгъыз. Белгилевючлер, гьаллар, толумлукълар тил культурасыны даражасын нечик гетере (теренлик, тыгъыс маъна, генг суратлав, ачыкълыкъ, чеберлик беремиз?)

Будай тарлав денгиз йимик толкъуна.
Ювукъ барсанг — юрекден дерт юлкъуна.
Шатлыкъ йыры толгъан будай башланы
Шат кюлкюсюн эсге сала яшланы.
Булай йырдан къуванч ала бу къырда,
Исси экмекни ийиси бар бу йырда.
Бу йыр — савлар токъ болсунну гъакъында,
Бу йыр — давлар ёкъ болсунну гъакъында.
Бу йыр битсе, къайгъы къобуп бар халкъгъа,
Къалгъан йырлар гирмес эди къулакъгъа.

(А. Жачаев.)

372. Агъачлыкъ булан байлавлу (белгилевючлеге гёре) предметлени атларын языгъыз. Бир нече сёз тагъым булан жумлалар къуругъуз.

Чачал, яшыл, зор бийик...
Къынгыр, морт...
Узун, базыкъ, терен, къарт...
Сувлу, йымьшакъ, тегиш...
Тегенекли, чечекли, ийисли...
Къатты, къынгыр-чунгур, къалын къабукълу...
Инче, ялангъач...
Емишли, тегенекли...

373. Ёмакълардан жумлалар языгъыз яда оьзюгюз яхшы билеген ёмакъны языгъыз. Толумлукъланы оьзлер байлангъан сёзлери булан язып алыгъыз.

У Ъ л г ю : Бёрю къуйругъун сувгъа чомуп токътай.
Бираздан ол къуйругъун тартып къарай...
къуйругъун чомуп токътай
къуйругъун тартып къарай

374. Абзарыгъыздагъы предметлени атларындан сёз тагъымлар этигиз. Сёз тагъымда эки атлыкъ бир-бирине еслик маънада байлансын. Сёз тагъымлардан жумлалар къуругъуз.

У Ъ л г ю : эшикни къулагъы
къапуну эшиги.

375. Тюпде берилген ишликлеге атлыкълар къошуп сёз тагъымлар этигиз. (Ким кёп атлыкъ язар экен). Сонг шо сёз тагъымлардан бир темагъа жумлалар къуругъуз.

Сююнме, сагъынма, тизме, бузма, сырлама, гесме, билме, гёрме, эшитме, байлама, ерлешдирме, охума, чалма, тикме, сёкме, тазалама, къазма.

У Ъ л г ю : *Охума китанны, кагъызны, шигъруну, хабарны,*

ёмакъны, арзаны, газетни, журналны, диктантны, сочинениени, диссертацияны, тапшурувну, санавланы, гъарпланы, сёзлени.

376. Уьягълюгюздегилени къайсыны гъакъында буса да сочинение языгъыз. Сочинениеде бары да гелиш къалиплер болсун. (Масала: ана, анагъа, ананы, анада, анадан). Сочинениедени класда охугъуз, бир-биригизни сочинениегизге кыймат беригиз. Ону тил культура даражасын айтыгъыз.

377. Тюпде берилген сёзлер булан сёз тагъымлар этигиз. Он сёз тагъым булан жумлалар къуругъуз. Шо сёзлер жумланы къайсы уьюрю экенни айтыгъыз.

Чалт, аста, гъаран-гъаран, гючден, бирден, тезден, хапарсыздан бек арив, эрши, яман, яхшы, эртен, ахшам, гёнгюнден, енгил, авур, бирче, янгъыз, нас, таза, гюндюз, эркин, энни, сонг гече, бугюн, гечорта, чалхасындан, бетге-бет, башәниш, башалман, беш-кеш, ачыкъ, баян, башгъа-башгъа, башгъача, башдан-баракъ, башданокъ, баштигинден, баштёбен.

378. Оьрдеги сёзлени бирлерин алып, эки тапкъыр сёз тагъымлар этигиз: биринчи тапкъырда шо сёзлер белгилевючлер, экинчисинде гъаллар болсун.

У ь л г ю :

белгилевюч	гъал
чалт адам	чалт яза
бек къала	бек бузгъан
арив къыз	арив яза

379. Гъалланы тюрлю-тюрлюлерин кьоллап, сочинение языгъыз. Сочинение шу темаланы бирисине язма ярай: “Гёзел язбаш”, “Жанланы сюемен”, “Жанланы яшаву”, “Школада”, “Биз топуракъгъа къуллукъ этебиз”.

380. Юрт кабарлардан бирисин языгъыз. Ону маънасыны теренлигине, генглигине, тынглавчугъа ачыкълыгына, чеберлигине тергев беригиз.Класда охуп, бир-биригизге кёмек этип, ону тил культурасыны даражасын гётеригиз.

381. Юртгъузда ерлеге кимлени атлары кьоюлгъанны айтыгъыз. Шо адамлар къайсы тухумдан экенни токъташдырыгъыз. (Шо кёпюрню, шерени, ёлну, кершенни аты, биринчилей шо ерни чалгъан, тегенекден тазалап онгаргъан гишини аты, хапарсыздан шо ерде оьлген гишини аты). Уллаулагъа сорап, шо атланы гъакъында языгъыз, класда охугъуз. О сёзлердеги аваз якъдан болгъан алышынывланы эсгеригиз. Сиз маънасын билмейген, юртагъылар да билмейген атланы да языгъыз.

У ь л г ю : *Делевшелер (Девлет шереден болгъан).*

(О ким болгъанны язма тюше).

Чёнкели, Къулла, Жангёрелер (маънасы белгисиз).

§ 50. Жумланы бир жыңслы уьюрлери

Жумлада бир иеси булан бир нече хабарлыкъ болмагъа бола. *Масала:* Яш ойнай, бийий, йырлай.

Бир хабарлыкъ бир нече иеси булан къолланмагъа бола.

Масала: Уллатам да, улланам да, атам да, анам да юхлай.

Жумлаланы баш уьюрлерине бир нече экинчи даражалы уьюрлер — белгилевюч, толумлукъ, гьал — байланма бола.

Масала: Менй гьакъыллы, рагъмулу, къоччакъ иним бар. Ол абзарны, аранланы, уьйню тазалады. Иним ишни чалт, арив, мекенли эте.

Бир сёзге байлангъан ва бир йимик соравагъа жавап береген сёзлеге жумланы **бир жыңслы уьюрлери** деп айтыла.

Бир жыңслы уьюрлер бири-биринден айырым булан айрыла.

Эгер бир жыңслы уьюрлер бири-бирине *амма, тек* деген къаршылыкъ байлавучлар булан байлангъан буса, шо байлавучланы алдына айырым салына.

Масала: Мен юртгъа гелдим, амма ишге урунмадым. Къурдашым шо ишге бек къыйналды, тек гьалекленмеди.

Ва деген байлавучну алдына айырым салынмай. *Масала:* Къозулар ва улакълар чалиде къалды.

Жумлада бир жыңслы уьюрлени къуршайгъан сёзлер болма бола. Къуршайгъан сёз бир жыңслы уьюрлени алдында буса, ондан сонг эки точка салына. Къуршайгъан бир жыңслы уьюрлерден сонг буса, ону алдына тире салына.

Масала: Тойда бары да къардашлары: агъа-инилери, зукъарилери, атасыны агъасы, иниси, къызардашлары бар эди. Уьйню еси де, къардаш-къурдаш да, аргъанчы да, тепчи де — барысы да йыравну къужурлу сарынларына тынглай эди.

Къуршайгъан сёз де, бир жыңслы уьюрлер де бир йимик сорагъв жавап бере.

382. Тюпде берилген гесекден бир жыңслы уьюрлени табыгъыз, олар къайсы уьюрлер экенни ва къайсы уьюрге байлангъанны айтыгъыз.

Давут да, Агъмат да бир мактапда охуйгъан йимик, Лайла да, Зайнап да къызлар мактабында охуй эдилер. Ибрагъим яшларына да илму, эдеп, яхшы къылыкълар уьйретип, яманлыкъгъа гёзлери къарамайгъан ёлда тарбия эте эди.

Ибрагъимни къызы Лайла да Давутну кёп сие, ондан уялмай ва тартынмай. Давут да ашдан, сувдан тартылып, гюнден-гюн азып, саргъайыш юрюй эди. Лайланы юрегине ой тюшюп, бир агъарып, бир къазарып, Давутгъа къараса да, Давут терен ойгъа гирген эди. Давутгъа гёзю тюшюп, юреги янып, уялып, талчыгыш, тез туруп, оьзю турагъан уьйге гирип гетди. Давут йимик арив, исбайы, бажарывлу, асил къылыкълы адам табулса чы, яхшы эди. Сени къызынг

Лайланы Давутгъа алмагъа сюемен, сагъа палаң-алан деп
башгъа макътав этмеге билмеймен.

(Н. Батырмурзаев.)

383. Тюдде берилген темалагъа гере бир жыңслы уьюрлери булангъы
жумлалар языгъыз. “Обсюмлюклер”, “Къыр жанлар”, “Уьягълю”,
“Ашамлыкъ”, “Къушлар”, “Опуракълар”, “Аякъ гийим”, “Заман”, “Яр”,
“Школа яшав”.

Уьлгю : Магъа школагъа барагъангъа анабыз яңгы
шалбар, гёлек, этиклер, чораплар алды...

384. Бир жыңслы уьюрлер къайсы тил гесимлерден этилгенни
айтыгъыз. Маънаны теренлиги айрокъда нечик сёзлер булан анив берил-
генни айтыгъыз.

Арта машинлер, арта.
Айланагъа бек къара:
Ажайып гючлю тарта,
Ажайып гючлю бара.
Билим алгъанлар арта.
Алим болгъанлар арта,
Тешден юрекни алып,
Тешге салгъанлар арта.
Арта яп-яңгы гентлер,
Арта шагъарлар, юртлар,
Арта яңгы негетлер,
Арта яңгы умутлар.
Алапалар да арта,
Яшав яхшылыкъ тарта.
Артгъангъа анив ойлар
Арта аргъанлар, тойлар.
Бары затны санасакъ,
Барагъан гючлю артыш,
Арыма тюшер эди,
Айлар булан чорт тартып.
Артагъан бары затны
Бир зат татывун ала:
Кемий тувагъан яшлар,
Бешиклер аз чайкъала.

(А. Жачаев.)

Айрокъда шулай ерлерине тергев беригиз:

*Тешден юрекни алып,
Тешге салгъанлар арта.
Кемий тувагъан яшлар,
Бешиклер аз чайкъала.*

385. Тюддеги сёзлени къоллап, бир жыңслы уьюрлери булангъы
жумлалар къуругъуз.

Уйде де, къырда да; агъач да, от да; кёк де, ер де; алаша ва бийик; уллусу да, яшы да; эртен де ахшам да; гюндюз ва гече; сыйыр, бузав, хонажин, тана; сыйырткычлар, жымчыкълар; тузу да ёкъ, ханцы да; алаша, эрши, арыкъ, гелемсиз; янгур, сыгъанакъ, ел; ата, ана, зукъари, къариген; не кёкде, не ерде тюгюл; тою, харсы булан; элеги, сюнкюсю булан.

386. Тюпде берилген схемалагъа гёре жумлалар тизигиз. Жумлалар шу темаланы бирисине болсун: “Табиатны сюемен”, “Авлакъ емишлер”, “Бизин юртну сырлары”.

1. _____ да, _____ де _____

387. Оьзюгюз билеген хабарны языгъыз. Хабардан бир жынслы уьюрлени олар байлангъан сёзлер булан тюпге чыгъарып языгъыз.

388. Ёмакълардан бир жынслы уьюрлери булангъы жумлаланы языгъыз, токътав белгилерин англатыгъыз.

У ь л г ю : Арсланкъаплан да, бёрю де, тюлкую де гъавгъа чыкыгъан болгъан...

389. Тюпде берилген жут сёзлер булан жумлалар къуругъуз. Олар тил культурасыны даражасын гетереген кююн англатыгъыз.

Ари де, бери де, олай-не булай, тюртюне-сюрюне туруп, артына-алдына къарамай, акъны-гёкню ахтармай, гийине-белсене туруп, гече демей-гюн демей, эртени-ахшамы билин-мей, ашы-суву булан, накъыра-зурнай согъа, къомузу-теби булан, олай да-булай да айлана, башы-какичи булан, гёзю-къашы булан, тиши-тырнагъы булан, айы-гюню, авур-артыкъ, бою-сою, артын-алдын этмек, авул-хоншу, аркъа-торкъа, сыпаты-сыны. сююнюп-сыргъалап, гиривлер-чыгъывлар, ягъыла-сюртюле.

390. Бир жынслы уьюрлери ва къуршайгъан сёзлери булангъы жумлаланы хабарлардан язып алыгъыз, оланы тюз язылышын англатыгъыз. Яда сизин яшавда болгъан бир къужурлу ишни гъакъында языгъыз.

Простой жумланы чечив

1 Жумланы грамматика тюбю табула (иеси ва хабар-лыкъ).

2. Простойму, къошмамы.

3. Маънасына гёре: хабар, сорав, чакъырыв.

4. Къурулушуна гёре: эки уьюрлю, бир уьюрлю (къай-сыдыр), генглешген яда генглешмеген, толу, толмагъан.

5. Жумлаланы къошулчанлары гёрсетиле (бир жынслы уьюрлер, чакъырыв, гиришген сёзлер, айырылагъан уьюрлери).

6. Жумланы уьюрлерине гёре чечме тюше. Гъар уьюр къайсы тил гесимден этилегени де айтыла.

7. Токътав белгилери англатыла. *Масала*: Исси яй гелди.
1. Иеси — яй , хабарлыкъ — гелди.
2. Простой жумла.
3. Хабар жумла.
4. Эки уьюрлю (бет жумла), генглешген, толу.
5. Къошулчанлары ёкъ.
6. Исси — сыпатлыкъ, яй — атлыкъ, гелди — ишлик.

КЪОШМА ЖУМЛА

Къошма жумлаланы тюрлюлери

Эки яда бир нече грамматика тюрлерден жыйылган жумлалагъа **къошма жумла** деп айтыла. *Масала*: *Умар бу гезик де янгылышды. Кск кёкюрев баргъан сайын гючлене, ва янгур ювукълаша. (М. Ягъияев)* деген гесекде биринчи жумла простой, неге тюрлюл бир грамматика тюрлю тюрлюл ёкъ, экинчи жумла буса, къошма жумла — ону эки грамматика тюрлю бар.

Къошма жумла эки бёлюкге айрыла: байлавучлу къошма жумла ва байлавучсуз къошма жумла. Байлавучлу къошма жумлаланы ичиндеги гесимлер бир-бирине иертеген ва тизеген байлавучланы кёмеклиги булан байлана. Байлавучсуз къошма жумлаланы ичиндеги гесимлер буса, бир-бирине айтылагъан кююне гёре (интонациягъа гёре) байлана.

Балавучсуз къошма жумлалар

Тюбеклер атыла — Зайнала-бит йыгъылмай.
Сен юртгъа гетерсен — бизге мунда яшама тюшер.

Байлавучлу къошма жумлалар

Тюбеклер атыла, тек Зайналабит йыгъылмай.
Сен юртгъа гетерсен, бизге буса мунда яшама тюшер.

Байлавучлу къошма жумлалар эки тюрлю бола: тизилген къошма жумлалар ва иерченли къошма жумлалар.

Къошма жумлаланы ичиндеги гесимлер бир-бирине тизеген байлавучлар булан бириксе, шолай жумлалагъа *тизилген къошма жумла* деп айтыла. Тизилген къошма жумлаланы ичиндеги гесимлер тенг ихтиярлы бола..

Къошма жумлаланы ичиндеги гесимлер бир-бирине иертеген байлавучланы кёмеклиги булан бирикген буса, шолай жумлалагъа *иерченли къошма жумла* деп айтыла. Иерченли къошма жумлаларда таби этеген ва таби болагъан гесимлер бола. Таби этеген гесекге иерченли къошма жумлаланы *баш гесеги* деп айтыла, таби болагъан гесекге буса, иерчен гесеги деп айтыла.

Тизилген къошма жумлалар

Гюн артылды ва салкъынлыкъ тюрлю.

Иерченли къошма жумлалар

Казагъа барып болмадыкъ, неге тюрлю бирден явуу

Пормам да толду, дорбам да йиберди.
толду. Анасы терекге минсе, кызы бутакъгъа минер (*айтыл*).

Схемаларын этегенде байлавучсуз къошма жумлаланы ва тизилген къошма жумлаланы гесеклери дёртгюллук жаяларда гёрсетиле. Иерченли къошма жумлаланы баш гесеги де шолай гёрсетиле, иерчен гесеги буса, жаяларда гёрсетиле, *масала*:

1. Иш битди, ва йыбав башланды 1. [], ва [].
2. Ёллар бузукъ эди: биз юртгъа самолёт булан гетдик. 2. [] : [].
3. Юрегим авруй, эгер де бола туруп биревге яхшылыкъ этмесем. 3. [], ():

391. Жумлаланы языгъыз. Оланы грамматика тюплерин гызыгъыз.

1. Узакъ къалмай учителлер де гелди, машин де гелди (*М. Хангишев*). 2. Рашит агрономия, Разият овощчулукъ, Камил де юзюмчулукъ бёлюкlege тюшдюлер (*М. Хангишев*). 3. Къарайман, киринип турагъан кызыяшланы бириси батып бара (*Ш. Альбериев*).

392. “Жумлаланы тюрлюлери” деп ат да салып, таблица этигиз.

§ 52. Байлавучлу яда башгъа байлавучлары булангъы къошма жумлалар

Тизилген къошма жумлалар

Тизилген къошма жумлалар уьч тюрлю бола.

1. Къошагъан байлавучлары булангъы тизилген къошма жумлалар, *масала*: Ёлдашлар яйылдылар, Рашит де уьуне къайтды (*М. Хангишев*). Арба енгил дегереди ва къажыл-лав асталашды (*М. Абуков*).

2. Айырагъан байлавучлары булангъы тизилген къошма жумлалар, *масала*: Не машин гетмеди, не халкъ тозулмады (*М. Ягъияев*). Тангала каза урма яда озюнг гел, яда ининг гелсин.

3. Къаршылыкълы байлавучлары булангъы тизилген къошма жумлалар, *масала*: Бирлерин тутдукъ, тек экев бизден де оьлдю (*М. Ягъияев*). Кёмекге етишмек учун олар ёл чыкъгъан, сен буса гъали де юхлайсан (*З. Атасва*).

Тизилген къошма жумлалардагъы гесимлер ва байлавуч булан бирикгенлеринден къайрылары, бири-биринден айырым булан айрыла, *масала*: Эшик ачылды ва уьйге бирев гирди (*Ш. Альбериев*). О да кызарды, бу да кызарды (*М. Хангишев*). Бёрюню инни тапдым, тек ин сав тюгюл эди (*М. Абуков*).

Ва деген байлавучну алдында айырым салынмай, неге тюгюл къошма жумланы ичиндеги простой гесеклер маъна

якъдан тыгъыс байлавлу, *масала*: Булутлар жыйылды ва янгур явма башлады.

Эгер тизилген кѳошма жумладагъы экинчи **простой** жумла бир ишни чалт болагъанлыгъын гѳрсете буса, ону алдына айырымны орнуна тире салына, *масала*: Учитель де гетди — яшлар да гъариси бир якъгъа яйылдылар.

393. 6—7-нчи класны китабындан “Байлавучлар” деген теманы такрарлагъыз. Тизеген байлавучланы тюрлюлерини шу таблицагъа гѳре азыгъыз ва оланы эсигизде сакълагъыз.

Тизиген байлавучлар

Къаршылыкълы
байлавучлар

Къошагъан
байлавучлар

Айырагъан
байлавучлар

394. “Юртумда язбаш” деген темагъа 6 жумла азыгъыз. Шу жумлалар тизилген кѳошма жумлалар болсун.

395. Шу жумлаланы уьюрлеге гѳре чечигиз.

1. Ари къарадым, бери къарадым, тек тавушлар эшитил-
мей (*К. Абуков*).

2. Сен де бош къалмассан, хайыры сагъа да тиер (*Ибра-
гимов*).

396. Бир башлап бир жысылы уьюрлери булангъы простой жумлаланы азыгъыз, сонг тизилген кѳошма жумлаланы азып алыгъыз. Токътав белгилени салыгъыз.

1. Рашит тюз санлы, кѳош къашлы къара гѳзлери ва къара чачы булангъы яш (*М. Хангишиев*). Арадан бираз гетип эшик ачылды ва уьстюнде яшыл китили булангъы бирев грип гелди (*Ш. Альбериев*). 3. Тек оланы бири-бирине къыйышмайгъан къылыкълары да бар. Разият гъазир англай тек тез унута (*М. Хангишиев*). 4. Алдына тюшюп Чонакъ да бир гезив итлер ачувлу кюйде гъаплай туруп чаба геле (*С. Солтанбеков*). Давдан сонг эри де, Акъмурза да уьйге къайтдылар уланкъардашы буса игит кюйде жан берди (*Ш. Альбериев*). 6. Яп гетди бираздан мен де гетдим (*М. Хангишиев*).

397. Азыгъыз. Тизилген кѳошма жумлаланы тюрлюлерин белгилегиз. Токътав белгилени англатьгъыз.

1. Анасы гелип йыры бѳлюнюп къалды, амма Завурну юрюш гъалекленивю гъали де басылып битмеген эди (*Ш. Альбериев*). 2. Насипилени уьйлеринде лампочкалар яна, биз буса телелерде йнимик яшайбыз (*Ш. Альбериев*). 3. Шу гечени яшлар шу шатлыкъда оьтгерди, тек оланы къулакъларындан директорну сѳзлери таймай эди (*М. Хан-
гишиев*). 4. О да къызарды, бу да къызарды. О да башын

салландырды, бу да башын салландырды (*М. Хангишиев*).
5. Бир бу айта, бир ол айта (*М. Абуков*). 6. Я сен бар, яда мен барайым. 7. Ари къарадым, бери къарадым, тек тавушлар эшитилмей (*М. Абуков*). 8. Машинни не мен гъайдай эдим, не де инибиз гъайдай эди. (*Ш. Альбериев*). 9. Оланы орамларында гече ерге ине тюшсе, табып боласан (*Ш. Альбериев*). 10. Адамлар барны арекденокъ эс этсе де, онча тергев бермей къойду (*И. Керимов*). 11. Язбаш исси, шо саялы бригада чачывулну вакътисинде тамамлады (*Керимов*). 12. Бузласа да, къуругъан чурулар чартлай. Отну айланасы ирме уруна, тек чакъны сувугъу огъар асув этме къоймай (*М. Ягъияев*).

398. Простой жумлалардан къошма жумлалар этигиз. Къошма жумлаланы гесимлери нечик байлангъанны токъташдырыгъыз.

1. Кёк кёкюреди. Янгур явмады. 2. Боранлы къыш гелди. Авлакъланы къар япды. 3. Къашкъаралгъан. Очар тозулмай. 4. Ябушма сюе буса. Къой ябушсун. 5. Олар къайда ишлеме бара. Биз де шонда баражакъбыз. 6. Шонда сувукъ. Малик эки ай авруп ятды. 7. Экскурсиягъа барып болмадыкъ. Чакъ бирден сувукъ болуп къалды. 8. Яшлар бираз алгъасады. Олар дарслагъа геч бола эдилер.

399. Охугъуз. Къошма жумлаланы чечигиз. Оланы схемаларын языгъыз.

1. Бары да душманларын оьлтюрсе де, ону юреги гъали де ял тюгюл эди (*М. Ягъияев*). 2. Кепим бузулду, тек гишиге билдирмедим (*И. Керимов*). 3. Чайылгъан кёк гём-гём тюсге айланды, ва Алатавну акъ башы гюц шавлалагъа йыртыллады (*З. Атаева*). 4. Гюнлер къысгъалашгъан, тез къарангы болма башлагъан (*З. Атаева*). 5. Сен уйге гелген бусанг да, мен огъар инжинмес эдим (*М. Хангишиев*).

400. Шу схемалагъа къыйышагъан жумла ойлашып, тетрадарыгъызгъа языгъыз.

1. [] ва []. 2. [], тек []. 3. [], амма [].
4. Не де [], не де [].

401. "Тизилген къошма жумлаланы ичинде ва бир жынслы уьюрлени арасында токътав белгилер" деген темагъа хабар онгарыгъыз.

Тизилген къошма жумлаланы чечивюню гезиги

1. Шо жумла къошма жумла экенни билдирмек (байлавучлumu яда байлавучсузumu, тизилген къошма жумламы яда иерченли къошма жумламы).

2. Къошма жумланы ичиндеги гесимлени айтмакъ.

3. Байлавучну гёрсетмек ва тизилген къошма жумла къайсы жураcы экенни айтмакъ.

4. Токътав белгилени англатмакъ.

5. Тизилген къошма жумланы гъар гесимин чечмек.

У ь л г ю : Яш гетди, бираздан мен де гетдим (*М. Абуков*).

1. Бу байлавучлу кьошма жумла, тизилген кьошма жумла.

2. Биринчи гесими яз гетди, экинчи гесими бираздан мен де гетдим.

3. Гесимлер *де* деген байлавуч булан байлангъан, кьошагъан байлавучу булангъы тизилген кьошма жумла.

4. Тизилген кьошма жумла ичиндеги гесимлер *де* деген байлавуч булан байланса, олар айырым булан айрыла.

5. **Яш** — иеси, атлыкъдан этилген, **гетди** — простой ишликли хабарлыкъ, **мен** — иеси, орунчадан этилген, **гетдим** — простой ишликли хабарлыкъ, **бираздан** — заман гъал, орунчадан этилген.

Тергев соравлар ва тапшурувлар

1. Кьошма жумла нече тюрлю бола?

2. Тизилген кьошма жумла деп нечик жумлагъа айтыла.

3. Тизилген кьошма жумланы журналары гъакъында хабарлагъыз.

4. Тизилген кьошма жумланы ичинде токътав белгилери гъакъында хабарлагъыз.

402. Тийишли токътав белгилерин сала туруп, текстни гечюрюп алыгъыз. Текстге берилген тапшурувланы этигиз.

Ел яхшы тие эди, эртенге таба сыгъанакъ да гелмеге башлады. Уьшюдок. Агъачлыкъдан эки немец чыкъды ва автоматлардан атышма башлады. Биз ер-ерде ятгъанбыз. Къычырып сейлемеге болмайбыз, амма Мирзоев де мен де орам этип душманлар бизин гъызарлайгъанны англатдыкъ. Антошин кьолун ари-бери силледи ва айтагъангъа рази тьогюлюн билдирди.

(*И. Керимовгъа гьере.*)

1. Тизилген кьошма жумла табыгъыз, токътав белгилени англатыгъыз.

2. Бир тизилген кьошма жумланы чечигиз.

§ 53. Иерченли кьошма жумлалар

Аслу англавлар

Иерченли кьошма жумлаланы эки гесеги бола: баш ва иерчен. Баш гесекге иерич, ону савлай яда бир сьзюн ачыкъ этеген жумлагъа **иерчен жумла** деп айтыла.

Иерчен гесек баш гесекге иертеген байлавучланы, сыпатишликлени, гъалишликлени, тюрлю-тюрлю тил гесимлени къалиплерини кьемеклиги булан байлана. *Масала: Машинлер гелип, колхозчуланы алып гетген эди, шо саялы ол яяв аякъдан юрюдю (М. Абуков).* (Иерчен гесек баш гесекге шо саялы деген кьошма байлавучну кьемеклиги булан

байлангъан). *Бели авуртмаса, бежен толмас (айтыв)*. (Иерчен гесек баш гесекге ёрав къалипдеги ишликни кё-меклиги булан байлангъан). *Ашар битген сонг, хабар башланды (М. Абуков)*. Иерчен гесек баш гесекге сыпатишликни ва тиркевючню кёмеклиги булан байлангъан. *Школаны бинасы гёрюнмейген болгъандокъ, эки де яш хоразлар йимик чокъушма башлады (М. Хангишев)*. Иерчен гесек баш гесекге гъалишликни кёмеклиги булан байлангъан.

Байлавучлар болуп гелген сыпатишликлер ва гъалишликлер, гелиш къошумчасы булангъы сёзлер, ишликни бет къалиплери иерчен гесекни хабарлыгъы болуп геле.

Ёсгерилген байлавучлардан къайры иерченли къошма жумлаланы гесеклерин байлайгъанда гёрсетив сёзлер де ортакъчылыкъ эте. Гёрсетив сёзлер иерченли къошма жумлаланы баш гесегине гире. *Масала: Не чачсанг, шону орарсан (айтыв)*. *Шону* — гёрсетив орунча, иерченли къошма жумланы баш гесегинде къоллангъан.

Къурулушуна ва маънасына къарап иерченли къошма жумлаланы журалары

Иерченли къошма жумлалар

иерчен иеси иерчен белгилевюч иерчен гъал иерчен толумлукъ

Иерчен иеси жумлаларда гесек баш жумланы иесин ачыкъ эте. Баш жумлада адатлы гъалда *о, шо, оъзю* ва ш. б. орунчалар къоллана. *Масала: Ким хали яйса, оъзю олтурур (айтыв)*. Баш жумла *Оъзю олтурур, оъзю* — иеси. *Шо* иесин *Ким хали яйса* деген иерчен жумла ачыкъ эте.

Иерчен белгилевюч жумла баш жумла атлыкъны белгилей ва *нечик? къайсы?* деген соравлагъа жавап бере. *Масала: Соравлары бар охувчулар къол гётерсин*. Баш жумла *Охувчулар къол гётерсин*. *Къайсы?* охувчулар — *Соравлары бар охувчулар* — иерчен белгилевюч жумла.

Иерчен толумлукъ жумла баш жумланы хабарлыгъына байланып ону ачыкъ эте. *Еси ёкъну бёрю ашар (айтыв)* деген жумлада баш гесими *Бёрю ашар*. *Еси ёкъну* деген иерчен толумлукъ жумла *ашар* деген баш жумланы хабарлыгъын ачыкъ эте.

Иерчен гъал жумлалар савлай баш жумланы ачыкъ эте ва нечик, не кюйде, къачан, къайда, не себепден, не мурат булан, не ёравларда, негер ошар болагъанлыгъын гёрсете.

Масала: Магъач уллу залгъа гиргенде, бары да халкъ эретургъан эди. Баш гесими — *Бары да халкъ эретургъан эди*. Иерчен гесими *Магъач уллу залгъа гиргенде*. *Къачан?* деген соравгъа жавап бере.

403. Башлап иерчен иеси, сонг иерчен белгилевюч, сонг да иерчен толумлукъ жумланы язып алыгъыз.

1. Бойнуна зенг илинген бузав къачып гетди. 2. Аманхор гъали дагъы да яхшы биле Татархан зулмучу экенни (*Ибрагъимов-Къызларлы*). 3. Элни сатгъанны эл жазалар (*айтыв*). 4. Ким гишиге къюю къазса, оъзю тюшер (*айтыв*). 5. Бектемир ашайгъан кюйге яшлар уллу тамашалыкъ этдилер (*К. Абуков*). 6. Не берсе, шону алырсыз. 7. Сен охуйгъан китапны мен охумагъанман.

404. Языгъыз. Иерчен гъал жумланы жураларын жаяларда белгилегиз. Къошма жумлаланы грамматика тюплерин гъызыгъыз.

1. Олар, хозгъавул гючленгенде, Татарханны сарайын да бузар (*Ибрагъимов-Къызларлы*). 2. Чебер кружокну ортакъчылары кружокгъа гележек деп, уборщица Ханум клубну сибирип айлана (*Ш. Альбериев*). 3. Билдирсем, ол магъа бир де инанмажакъ (*М. Абуков*). 4. Разият дарс айтагъанда янгылса, Рашитни къашлары тююле (*М. Хангишиев*). 5. Вазир юрекден къуваласа да, савусгъан хансарайны къалкъысына къонгъан (*Ибрагъимов-Къызларлы*). 6. Къойланы бу къайтара, ол гъайдай туруп, бир нече минутлар гетди (*М. Хангишиев*). 7. Агъачлыкълар тюрленген йимик авлакълар да тюрленген (*И. Керимов*). 8. Гюн къайдан чыгъа буса, Каспий денгиз де шо якъда (*И. Керимов*). 9. Гелини булан савболлашмакъ учун, ол Шамсукъумарны отавуна гире (*Ибрагъимов-Къызларлы*). 10. Шонда сувукъ тийип, Гъажи бир айгъа ювукъ авруп ятды (*М. Абуков*).

Иерченли къошма жумланы чечивюню гезиги

Жумла: *Машин тербенип юртдан чыкъгъан сонг, йырлама башладылар* (*М. Хангишиев*).

1. Бу иерченли къошма жумла: баш гесими — *Йырлама башладылар*, иерчен гесими — *Машин тербенип юртдан чыкъгъан сонг*.

2. Иерчен гесек баш гесекге сыпатишликни ва *сонг* деген тиркевючню кѐмеклиги булан байлангъан.

3. Иерчен гесек савлай баш гесекни ачыкъ эте, *къачан?* деген соравгъа жавап бере. Бу иерчен гъал жумла: иерчен вакъти жумла эки бѐлюкю, толгъан, генглешмеген.

405. Охугъуз. Жумлаланы чечигиз.

1. Рашит яхшы къыйматлар алгъанда, Разиятны гѐзлерине, къашларына, къулакъларына ерли шатлыкъ яйыла (*М. Хангишиев*). 2. Фермадан бираз ари чыкъгъанда, бирден ону артындан яман сес булан чагъан улуй (*М. Абуков*). 3. Мен тапма къаст этер эдим, сен эринмей магъа шо ерни гѐрсетсенг (*М. Абуков*). 4. Зулмучу ханланы уьстюне

кѳоркѳмай, тартынмай чапгѳынлыкѳ этсек, азатлыкѳны, эркин яшавну алып болурбуз (*Ибрагѳимов Кѳызларлы*).

406. Шу схемалагѳа кѳыйышагѳан иерченли кѳошма жумлалар ойлашып языгѳыз. Иерчен жумлаланы жураларын белгилегиз.

1. (...ишл. — гѳанда), [].

2. (...ишл. — са), [].

3. (...ишл. — са да), [].

Тергев соравлар:

1. Иерченли кѳошма жумланы да, тизилген кѳошма жумланы да не йимик башгѳалькѳлары бар? 2. Баш жумла иерчен жумлагѳа нечик байлана? 3. Иерченли кѳошма жумлаланы нечик журалары бар? Мисаллар гелтиригиз. 4. Иерчен гѳал жумлаланы жураларын айтыгѳыз. Гѳар журасына бир мисал гелтиригиз.

407. Текстни охугѳуз. Огѳар ат салыгѳыз. Текстге берилген тапшурувланы этигиз.

Айлана якѳ йимик отарны ичи де бош. Не адам, не гѳайван гѳерюнмей, тек бары да тѳонгѳюлюклерден тѳютѳон ташлай. Итлер гѳапласа да, чыгѳып кѳаражакѳ адам ѳкѳ. Гече, озокѳда, итлер кѳарышып гѳаплап йиберженде, олар кѳыргѳа чыгѳадыр. Кѳыр жанлар да, уручулар да гѳондѳюз гелмежеги аян. Тек гѳали бары да отарлылар терезелеринден кѳарайдыр. Тарыкѳлы адам геле буса, чыгѳып, кѳонакѳны чакѳырар эдилер. Кѳавгѳачыны ким чакѳырсын, ол мунда кимге тарыкѳдыр? Отарлылар муну алдына бир заманда да чыкѳмажакѳ. Кѳаршыдагѳы отар да, гѳай сен чи сѳйлей эдинг дейгендей болуп, ѳвѳюнѳ парахат яшавун узата.

(*М. Абуковгѳа гѳере*).

1. Иерченли кѳошма жумлаланы грамматика тѳюплерин гѳызыгѳыз.

2. Иерчен гѳал жумлаланы гѳерсетигиз, оланы жураларын айтыгѳыз.

3. Текстден иерчен белгилевѳуч жумланы табыгѳыз.

4. Текстде ѳлугѳагѳан тизилген кѳошма жумланы гѳерсетигиз.

5. Шу жумланы толу кѳюйде чечигиз:

Тарыкѳлы адам геле буса, чыгѳып, кѳонакѳны чакѳырар эди.

§ 54. Иерченли кѳошма жумлаланы арасында токтѳав белгилер

ѳгер жумла баш жумлагѳа багѳым, тѳошѳом, чыгѳым гелишлени кѳошумчаларыны кѳемеклиги булан ва даражада, кѳадарда, кѳюйде, йимик, чакѳы деген тиркевѳучлер булан байлангѳан буса, эки де жумланы арасына айырым

салынмай. Масала: Къаракъуш уяны темири болаганда йимик яхшы ожакъны да игити бола (Аткъай). Ювукъ арада адамлар яшайгъан ер болажакъны Абдулла сынав булан билди (Р. Расулов).

408. Языгъыз. Иерченли къошма жумлаларда тийишли токътав белгилени салыгъыз. оланы англлатыгъыз.

1. Эгер де биз ханны ва ону вазирлерин сөгюп сөйлесек бизге уллу къодулар этиле (Ибрагъимов-Къызларлы). 2. Къасымбек ата-анасындан ихтияр алгъан сонг оьзюню къурдашларын чакъырып Аманхор учун бу гече къонакълыкъ той эте (Ибрагъимов-Къызларлы). 3. Дюнъяланы бары да мал-матагъы бугъар бергенде йимик юрек къанды (Р. Расулов). 4. Сувукълукъдан буюкъгъан санларына исив сингендей гъис этди (Р. Расулов). 5. Ашап битген сонг хабар башланды (М. Абуков). 6. Абдулла гюржю топуракъда турагъандан берли кеп эшитип билеген бу сөзлени де эсгерип ол бир затлар айта эди. Амма сержант аслу сөзлени айтмайгъангъа иш юм-чумгъа тюшдю (Р. Расулов). 7. Олар гененип лакъыр этип де битгинче къырыйында Камил де гөрюндю (М. Хангишиев).

409. Охугъуз. Иерченли къошма жумланы ичиндеги токътав белгилеге тергев беригиз. Башлап токътав белгилери булангъы иерченли къошма жумлаланы, сонг да токътав белгилер салынмайгъан иерченли къошма жумлаланы язып алыгъыз.

1. Школаны бинасы гөрюнемейген болуп битгендокъ эки де яш хоразлар йимик чокъушма башлады (М. Хангишиев). 2. Он адам этмеге тартынажакъ ишни оьзю кютюп гелген (Р. Расулов). 3. Кюлеген сонг масхаралар узатылып гетди (М. Абуков). 4. Чыдамлыгъы битген халкъ жыйында оьзюню сөгежекни о кеп яхшы биле (Ш. Альбериев). 5. Юртгъа барсакъ эзде къалагъан кюйде бир къужурлу иш этмей къоймай (С. Солтанбеков). 6. Савгъат, орден бермеге тюшегенни орнуна сен бу игитге тапанча сувургъан эдинг (Р. Расулов). 7. Эшеклер тавгъа юк ташымажакъ деген хабар эки де полкнун асгерине эшитилди (Р. Расулов).

410. “Къурдашлар къыйынлы гюн табулар” деп баш да салып, сочинение языгъыз. Сочинениегизде иерченли къошма жумлалар да болсун.

§ 55. Бир нече иерчен гесими булангъы къошма жумлалар

Бир нече иерчен гесими булангъы къошма жумлалар уьч тюрлю бола:

1. Бири-бирини артындан гелген иерченли къошма жумлалар. Шолай жумлаларда биринчи иерчен гесек баш

гесекге иере, экинчи иерчен гесек биринчи иерчен гесекге иере, уьчюнчу иерчен гесек экинчисине ва ш.б. Масала: Яз янгурлар явуп, авлакълар яшгъаргъанда биз тавгъа эскурсиягъа гетдик.

2. Бир жынслы иерчен гесеклери булангъы кьошма жумлалар. Бу тайпа жумлада иерчен гесеклер барысы да бир журалы бола ва туврадан тувра баш гесекге иерип геле. Масала: Тюзлюкню якъламакъ учун, гишиге бетлешив этмек учун, озьонг гюнесув йимик болма тарыкъсан (К. Абуков).

3. Бир жынслы тьогюл иерченли кьошма жумлалар. Шолай жумлаларда иерчен гесимлер бир журалы болмай ва туврадан-тувра баш жумлагъа иере. Масала: Аманхор сарайны ичине гирип болса, мурадгъа стишмеге ончакъы къыйын болмажакъ, неге тьогюл сарайны ичи огъар бек таныш (Ибрагъимов-Къызларлы).

Бир жынслы иерчен гесимлери булангъы жумланы ичинде айыргъычлар бир жынслы уьюрлени айырагъанда йимик салыныр. Масала: Ол Татархан юхлама ятагъан уьйню де, къайсы вазир не ерде турагъанны да яхшы биле (Ибрагъимов-Къызларлы).

Эгер бир жынслы иерчен жумлалар кеп буса, ва оланы ичинде кеп айыргъычлар кьоллангъан буса, шо жумлаланы арасына айыргъычланы орнуна точкалы айырым салмагъа ярай. Масала: Эгер чананы уьстюнде Солтанмагъмутдан да, гъайдавчудан да башигъа адам болмаса, мен тьубек атмай, къылыч булан иш гьрермен; эгер олар уьч-дерт эргшии болса, о заман мен тьубек булан иш гьрермен. (Ибрагъимов-Къызларлы).

411. Охугъуз. Башлап бир жынслы иерчен гесеклери булангъы, сонг буса бир жынслы тьогюл иерчен гесеклери булангъы жумлаланы язып алыгъыз. Биринчи уьч жумланы схемаларын этигиз. Тийишли токътав белгилени салыгъыз.

1. Уйде абзарда кюлеп-ойнап турагъан яшлар болмаса агълю ожакъ болмагъандай жансыз-жаныварсыз къыр гъайвансыз агъачлыкъ да болмай (*К. Абуков*). 2. Атам тюбек гёздегенде ал буту булан бетин япгъан аювну гёргенден сонг жагъил заманымдан берли жан кыймажакъгъа ант этгенмен (*К. Абуков*). 3. Сув сала бусам сув булан агърып геле юрегинг шаптал излеи терекге узатылсанг бутакълардан йыланлар салланып тура чюйге илинген югенбашбав йимик (*К. Абуков*). 4. Эгер сен мени сарайымда уьч йыл гъалал къуллукъ этсенг идара къуллукъчуларыма хыянатлыкъ этмесенг эринмей юрюсенг овзюнг сюеген кюйде яшарсан (*Ибрагъим-Къызыларлы*). 5. Къасымбек ата-анасындан ихтияр алгъан сонг овзюню къурдашларын да чакъырып Аманхор учун бу гече къонакълыкъ той эте (*Ибрагъим-Къызыларлы*).

412. Текстни охугъуз. Бир нече иерчен гесеги булангъы къошма жумлаланы язып алыгъыз. Оланы схемаларын этигиз.

1932—1933-ичю йылларда гъар жума жыйындар оьтериле эди. Арагъа салынагъан масъала: “Овгюз арбалар колхозгъа берилмеге герек”, — деген масъала. Жыйылгъан халкъ бир тавушдан огъар рази тююлюгюн билдиргенде, башлап гётерилген масъала тайып, башгъа масъала салына эди. Шо гъал арадан хыйлы заман оьтген сонг, бара-бара кёп кыйынлы гъалда буса да, шо масъала чечилди. Шогъар себеп болгъан зат да шу болмагъа ярай. Шо йылларда Шурадан тавгъа юк ташыйгъан машинлер юрюмеге башлады. Баш вакътилерде эки машин оьте эди. Автомашинлер юрюме башлагъанда, ёл уьстдеги ат арбалар, фаэтонлар олар булан эришип юрюме сюйдю. Бир тайпа къатарбашлар, автомашинлер оьрленегенде, асталашагъан гезикде олардан озгъанын айтып, макътанагъан гезиклер бола эди. Олар, сайки, беш-он метрлеге автомашинлени артда къойдукъ деп, марзая бола эдилер. Оланы арасында Къурбан деген фаэтончу буса, айрокъда бек макътана бола эди.

(*Ш. Магъамматов.*)

413. Простой жумлалардан бир нече иерчен жумласы булангъы къошма жумлалар этигиз. Токътав белгилени салыгъыз. Жумлаланы схемаларын этигиз.

1. Охувлар битди. Каникуллар башланды. Яшлар лагерлеге ял алмагъа гетдилер. 2. Иссилик тюшдю. Авлакълар яшгъарды. Табиат бир тамаша алышынды. 3. Биз гелдик. Яшлар ящиклени алмалардан толтургъан. Телиянгур явуп йиберди.

414. Сиз адабият дарсларда гечген асарлардан бир нече жумласы булангъы 3 къошма жумла языгъыз. Шоланы бирисин уьюрлеге гере чечигиз.

Бир нече иерчен гесеклери булангъы кѳошма жумланы чечив

Агропром кѳурулгъан сонг, Жамавну пенсия чагъы етише турагъангъа да кѳарамайлы, ону шо янгы кѳурумну лап да жаваплы бѳлюгюне начальник этип йибере (*М. Абуков*).

1. Бу эки иерчен гесеги булангъы кѳошма жумла. Озью де хабар жумла.

2. Бир жынслы тьогюл, эки иерчен гесеги булангъы кѳошма жумла. Баш гесеги — *Ону шо янгы кѳурумну лап да жаваплы бѳлюгюне начальник этип йибере*. Биринчи иерчен гесек — *Агропром кѳурулгъан сонг* савлай баш жумланы ачыкъ эте ва кѳачан? деген соравгъа жавап бере. О иерчен гьал, иерчен заман жумла. Экинчи иерчен гесек — *Жамавну пенсия чагъы етише турагъангъа да кѳарамайлы* савлай баш жумланы ачыкъ эте ва *негер кѳарамайлы?* деген соравгъа жавап бере. Бу иерчен гьал, иерчен кѳаршылыкълы жумла. Шолай болгъанда, савлай жумла бир жынслы тьогюл иерченли кѳошма жумла бола.

3. Бу кѳошма жумланы ичиндеги гесеклер бир-биринден айырымлар булан айрыла. Жумланы ахырында точка салына, неге тьогюл о хабар багъышда.

Баш жумласы бир бѳлюкю, генглешген, толгъан, белгисиз бетли жумла.

4. Жумланы уьюрлеге гѳре чечмеге тьоше.

§ 56. Иертеген ва тизеген байлавучлары булангъы кѳошма жумлалар

Бир тайпа кѳошма жумлаланы ичиндеги гесимлер бир-бирине иертеген ва тизеген байлавучланы кѳмеклиги булан бириге. Шолай жумлалагъа иертеген ва тизеген байлавучлары булангъы кѳошма жумла деп айтыла. *Масала: Кѳпюрден оьтген сонг, Хайрулла школаны орамына бурулду, мен буса юртну ичине, китап тьюкенге багъып онгарылдым* (*К. Абуков*). Бу жумлада эки баш гесек бар. Биринчиси — *Хайрула школаны орамына бурулду*, огъар *Кѳпюрден оьтген сонг* деген иерчен гесек байлангъан. Экинчиси — *Мен буса юртну ичине, китап тьюкенге багъып онгарылдым*. Бу гесекни байлавучу тизеген кѳаршылыкълы байлавуч *буса*. Жумланы схемасы:

(←), [], [].

415. Языгъыз. Тийишли токътав белгилени салыгъыз, оланы англатыгъыз. Жумлаланы схемаларын этигиз.

1. Уьстден кѳарасанг, токътап турагъан йимик амма таяв яда чурпу ташласанг аркъадан дѳгереген таш йимик чалт геле (*К. Абуков*). 2. Биз ал сыдралагъа ювукълашгъанда

гъар взводдан бирер боец гелип сав взводну пайларын алма башлады тек дав бютюнлей токътап битмегенге гёре чола тапгъан-тапгъан геле (*М. Абуков*). 3. Эркин тыныш алып айлана якъгъа тергев этген сонг ол озенге гелеген “Юнкерслени” янгы табунун эследи ва бомбалардан къачма къаст этип бютюн гючю-къуваты булан ягъагъа юздю (*М. Абуков*). 4. Бёлеклени артында бутакъ сынганни эшитгенде ол шо якъгъа багъып тербенди ва бёлеклени артындан таба автоматны юласы чыгъып гелегенни гёрдю (*М. Абуков*).

416. Охугъуз. Текстге ат салыгъыз. Иертеген ва тизеген байлавучлар булангны жумлаланы язып алыгъыз. Оланы схемаларын этигиз. Бир жумланы уьорлеге гёре чечигиз.

Уллубийни биз барыбыз да ътесиз кёп сюе эдик. Ол бир гюн бизин ягъыбызгъа гелмесе, юрегибиз бек талчыгъа эди, тек не этежесен, заман талап этгенде, бизге айрылмагъа тюшдю.

Уллубий атны белинде ътесиз исбайы гёрюне эди. Ол атны тизгинлерин тербетип, ону ёртдурду, ёлдашлары да ону гъызына тюшдюлер.

Мен Аштархангъа къайтып гелегенде Дагъыстанда биз дав этген девюрде болгъан къатты давлар, игитликлер мени гёзюмню алдында токътады, амма Уллубийге етер ёлбашчы ва батыр улан мен таныгъан дагъыстанлыланы арасында ёкъ эди. Шо саялы барысы да Уллубийге аркъа таяй эди.

(*Р. Расулов.*)

417. Языгъыз. Жумлаланы толу чечигиз.

1. Машин токътагъандокъ, председатель къыргъа чыкъды, амма ону бетинде ачув ёкъ эди. 2. Насур агъав терезени ачгъанда очереддегилер кюледи, сатывчу да шат иржайды. 3. Автобус огъар къарап турмажакъ, заманы етишгендокъ, гетежек, Насур агъавгъа буса гетме герек.

§ 57. Байлавучсуз къошма жумлалар

Простой жумлалар бир-бирине байлавучларсыз, интонациягъа гёре бирикмеге бола. Шолай жумлалагъа байлавучсуз къошма жумла деп айтыла.

Байлавучсуз къошма жумланы ичиндеги простой жумлалар авуз тилде интонация булан, языв тилде буса айырым, точкалы айырым, тире ва эки бюртюк булан айрыла.

Эгер байлавучсуз къошма жумладагъы простой жумлалар такрарланып гелген ишлени англата буса, оланы арасына айырым салына. Эгер де шолай жумлаланы ичиндеги простой жумлалар кёп генглешген буса (оланы ичинде де айырымлар бар буса), шолай жумлаланы арасына айырым бюртюк салына. Тенглешдиригиз, *масала*:

1) Ону юреги оьктемликден ва къуванчлыкъдан толду, гючюне гюч къошулду (*Ш. Альбериев*).

2) Къатынларыбыз бавда, бахчада доланып, сав гюнлени йибелер; юртда къала яш-къуш, къызлар-геллинлер (*И. Къызларлы*).

Байлавучсуз къошма жумланы ичинде эки бюртюк шулай гезиклерде салына:

1) Экинчи жумла биринчи жумланы баян эте буса. *Масала: Амма газетде охугъанман: йыланни кзуругъан увуну бир грамы алтынни бир грамындан уьч юз керен багъа (К. Абуков).*

2) Экинчи жумла биринчи жумладан англанагъан ишни себебин гёрсете буса. *Масала: Абажини ичибушду: яш авруп сама кълмагъанмы? (К. Абуков).*

Байлавучсуз къошма жумлаларда тире шулай гезиклерде салына:

1) Бир жумланы маънасы бирисини маънасына кършы салына буса, *масала: Тюбеклер атыла — Зайналабит шыгъылмай (Аткъай).*

2) Биринчи жумла экинчи жумла англатагъан ишни вакътисин яда ёравун гёрсете буса, *масала: Мен олар бар уьйге тепси алып гирдим — Зайналабит кзырийындагъы биревге русча сёллеп тура эди (Аткъай). Нормам толду — дорбам толду (айтыв).*

3) Жумлалар агъвалатлар чалт алышынагъанни англата буса, *масала: Гюн артылды — салкъынлыкъ тюшдю (М. Ягъияев).*

4) Экинчи жумла биринчи жумладан англагъан ишге гёре чыгъарылагъан натижаны гёрсете буса, *масала: Уллу айтгъанни этмеген — мурадына етмеген (айтыв).*

418. Къошма жумлаланы байлавучларсыз языгъыз. Тийишли токътав белгиленн салыгъыз.

1. Сен юртгъа гетерсен бизге буса мунда яшама герек (*И. Ибрагъимов*). 2. Гийинсе де, дагъы да къайтып ятма тюшдю, неге тюгюл ону беззек тутгъандай сувукъ сындыра эди (*М. Ягъияев*). 3. Гюн артылгъандокъ, салкъынлыкъ тюшдю (*М. Ягъияев*). 4. Къомурсгъа тебе тозулса да, орну къала (*М. Ягъияев*). 5. Узакъ кълмай эртен бола ва гюн чыгъа (*Ибрагъимов Къызларлы*). 6. Сен Рашитингни гёрерсен, мен буса Бузайырымдан мекенли хабар билип къайтарман (*Р. Расулов*). 7. Уьйню бурунчагъындан айланьп ойтангъа тюшсенг, сени гиши гёрмежек (*К. Абуков*).

419. Текстни охугъуз. Байлавучсуз къошма жумлаланы язып алыгъыз, токътав белгилерин англагыгъыз. Жумланы грамматика тюплерин гызыгъыз.

Гече геч вакъти. Аманхор юртгъа гирген, овзлер тургъан абзаргъа багъып бара. Элде чыракълар сёнген, сюдюр ярыкълар сама ёкъ. Эл юхлай, итлени авазлары тынгъан.

Аманхор овзю абзарында ерге басдыргъан затланы къазып чыгъара, атасындан къалгъан къылычны да белине тагъа, атына минип юртдан чыгъа. Тойтёбе ювукълары булан гезмеге къалын агъачлыкъгъа гелин гире. Бирден гёз ачып къарай — танг къатып гелеген вакъти. Агъач арадагъы ормангъа алаша булут салып, чыкъ тюшген. Аманхорну пикрусу булай къастда токътай: гечелетип агъачлыкъдан чыгъып, хансарайгъа бармакъ.

(Ибрагъимов-Къызларлы.)

420. Байлавучсуз къошма жумлаланы табыгъыз. Оланы маъналарын ва токътав белгилени салынагъан кююн англатьгъыз. Байлавучсуз къошма жумлаланы грамматика тюплерин гызыгъыз.

Девюр сени я! Шюкюр сагъа, тенгирим! Татарханны зулмусундан къутулдукъ. Вилаятыбыз энниден сонг бав йимик болуп яшнамагъа герек, идара гъакимлерибиз де янгырдылар. Эсги законлар тайдылар, янгы раисибиз тюз законлар къурар. Къул-къараваш сатып алывлар тайдырылар; уручулукъ, зулмучулукъ битер, заман деврюгер. Гъай, не хайыр бизин къастларыбыз озмагъан сонг!

(Ибрагъимов-Къызларлы.)

421. Байлавучсуз къошма жумлаланы табыгъыз. Оланы маъналарын англатьгъыз. Бола буса, байлавучлу жумлалагъа айландырыгъыз.

1. Кюлеме хоншунга — гелир башынга (*айтыв*). 2. Сонг балалар къырылажакъ: олар адамгъа ий болмай (*М. Абуков*). 3. Сиз нечик де эп этип туругъыз — биз буссагъат къайтып гетежекбиз (*М. Абуков*). 4. Явун гючленди — биз юртгъа алгъасадыкъ. 5. Мен сувукъ болма, ушюме башладым (*М. Абуков*). 6. Кёбюсю терезелерден ярыкълар гёрюнмей: адамланы бирлери ятгъан, бирлери ятып битмеген (Ибрагъимов-Къызларлы). 7. Гъар гюн онлар булангъы машинлер ва автобуслар шо юртланы загъматчыларын шагъаргъа ташый (*М. Абуков*). 8. Биревлер акъыра, биревлер къычыра, бирдагъылар кюлей (*М. Абуков*).

Байлавучсуз къошма жумланы чечив

Медсестра Ислам булан ювукъдан таныш болду: яш эттинчи класда охуй, анасы вокзалда газетлер сата (К. Абуков).

1. Бу байлавучсуз къошма жумла, хабар жумла. О уыч простой гесеклерден тизилген: 1) *Медсестра Ислам булан ювукъдан таныш болду*, 2) *Яш эттинчи класда охуй*, 3) *Анасы вокзалда газетлер сата*.

2. Жумлалар бир-бирине интонацияны кёмеклиги булан бирикген. Биринчи жумла къалгъан жумлалар булан

англатыв интонацияны кѣмеклиги булан байлангъан, экинчи ва уьчюнчю жумлалар тақрарлав интонация булан бирикген.

3. Интонацияны маъналарына гѣре токътав белгилер де салынгъан. Биринчи жумладан сонг бюртюк, экинчи простой жумладан сонг айырым. Хабар жумланы ахырында бюртюк салына.

Экинчи ва уьчюнчю жумлалар маъна якъдан тыгъыс байлавлу.

Шу жумланы схемасы булай:

[] : [], [],

422. Охугъуз. Байлавучсуз кѣошма жумлаланы табыгъыз, оланы маъналарын англатыгъыз. Байлавучсуз кѣошма жумлалагъа маънадаш болагъан байлавучлу кѣошма жумлаланы да гѣрсетигъиз. Биринчи эки жумланы толу чечигъиз.

1. Бавларда къызгъын кюйде жие чѣплене, авлакъларда сагъын ойнай, пачалыкъгъа ашлыкъ алып барагъан машинлер ёлну туман алдырып бара (*Ш. Альберцев*). 2. Рашитни гѣз алдында будайлыкълар суратланды: сийрек будайлар, етим яшланы йимик, башларын салландырып токътагъан эди, олар будайлыкълардан ѳсе чечекликлеге бек опшай эди (*М. Хангишиев*). 3. Вазир терекден къуваласа да, савусгъан хансарайыны къалкъысына къонгъан (*Ибрагъимов Къызларлы*). 4. Салигъатны чайы сувугъан эди, неге тюгюл ол лакъыргъа къызышып чайны да, савлай дюньяны да унутуп битген эди (*К. Абуков*). 5. Абдулла уьч де гранатны ташлап айлананы оькюртдю — гъавалагъа гѣтерилген къарны, бузну арасында фашистлени къаркъаралары, автоматлары гѣрюндю (*Р. Расулов*).

§ 58. Тюрлю-тюрлю байлавучлары булангъы ва байлавучсуз кѣошма жумла

Тюрлю-тюрлю байлавларда тизилген кѣошма жумлаланы азындан уьч гесеги бола. Шолай жумлалар кѣбюсю гъалда эки яда экиден кѣп гесеклеге айрыла. Шо гесеклер яда тизеген байлавучланы кѣмеклиги булан сыкълаша, яда интонацияны кѣмеклиги булан бириге. *Масала:*

1) Эгер гетмесенг, зиндангъа ташлатырман, оьмюр бою шонда чирип ятарсан (*Ибрагъимов Къызларлы*).

2) Аманхор пердени бир буччагъын гѣтерип къарай: хан хоруллап юхлай ва назик майчыракъ уйге йымышакъ ярыкъ себелей (*Ибрагъимов Къызларлы*).

Тюрлю-тюрлю байлавучлары булангъы ва байлавучсуз кѣошма жумланы чечив

Разият дарс айтагъанда янгылса, Рашитни гъашлары тююле, юмурукълары къысыла (М. Хангишиев).

1. Бу иерчен байлавучлу ва байлавучсуз къошма жумла. Хабар жумла. О уьч гесекден тизилген: 1) *Разият дарс айтагъанда янгылса*, 2) *Рашитни къашлары тююле*, 3) *Юмурукълары къысыла*.

2. Биринчи гесек экинчи гесек булан иерив ёлда байлангъан, шо эки да гесек уьчюнчю гесек булан такрарлав интонацияны кёмеклиги булан байлангъан. Биринчи ва экинчи гесеклер — иерченли къошма жумлалар. Баш гесеги — *Рашитни къашлары тююле*, иерчен гесеги — *Разият дарс айтагъанда янгылса*. Иерченли гъал жумла, иерчен заман жумла.

3. Биринчи айырым иерчен гесекни баш гесекден айырмакъ учун салынгъан, экинчи айырым буса байлавучсуз къошма жумлада такрарлав интонацияны гёрсетмек учун салынгъан.

Шундан сонг жумла чечиле.

423. Охугъуз. Тюрлю-тюрлю байлавучлары булангъы ва байлавучсуз къошма жумлаланы табыгъыз. Шо жумлаларда простой гесеклер нечик байлангъанны токъташдырыгъыз. Биринчи жумланы толу чечигиз.

1. Аманхор сарайны ичине гирип болса, муратгъа етишмеге къыйын болмажакъ: сарайны ичи Аманхоргъа бек таныш. 2. Биз къуваландыкъ, къуваланмагъан бусакъ, мен ата юртумдан чыгъамы эдим. 3. Патимат не гереклер этсе де, Дилбарны озлеге гелме рази этмеген, тек Дилбардан сёз алгъан. 4. Таштемир ойлай: гюн сёнсе де къайырмас, бахча пашман болмасын, гюн батса да къайырмас, кёк юзюн чанг алмасын. 5. Дилбарханымны гъакъында айта бусанг, мен баягъы гюн ол сизге гелгенде де айтдым: насиплини ожагъына гелин болур. 6. Ахшам сыйырыбыз гелмей къалгъан, шону излей чыккъыгъанман, гъеч саякъ гъайван гёзюнге илинмедими? 7. Эренлер къышы-язы демей къыр авлакъларда ташланьш къалабыз: ашлыкъ чачабыз, орабыз, басабыз, къатынларыбыз буса бавда, бахчада доланып, сав гюнлени йибере. 8. Эгер де биз ханны ва ону вазирлерин сёгюп сёйлесек, бизге уллу къодулар этиле, ханыбыз, сарайына да чакътырып, ёрмелер булан токъалай.

(Ибрагимов Къызларлы.)

424. Языгъыз. Тийишли токътав белгилени салыгъыз, жумлаланы чечигиз.

1. Шолай этмесек халкъ колхоздан къачажакъ, инамсызлыкъ туважакъ (*И. Керимов*). 2. Разият дарс айтагъанда янгылса, Рашитни къашлары тююле, юмурукълары къысыла (*М. Хангишиев*). 3. Таштемир ойлай: Эндирейли Бектемир къоччакъ улан буса, шону булан гёрюшюп, къурдаш боларман деп (*Аяв*). 4. Мени туснакъ эте бусагъыз, мен къолгъа гелмежекмен: сиз де уругъуз, мен де ураман (*Р. Расулов*).

5. Поезд Манас станцияда токътады, Абдулла атылып ерге тюшдю ва Магъачкъалагъа бармагъа онгарылды (Р. Расулов).

Тергев соравлар ва тапшурувлар.

1. Къошма жумла деп нечик жумлагъа айтыла?
2. Къошма жумлалар нече тюрлю бола?
3. Тизилген къошма жумланы да, иерченли къошма жумланы да не йнимик башгъалыкълары бар?
4. Иерченли къошма жумлаланы журалары гъакъында хабарлагъыз.
5. Байлавучуз къошма жумла деп нечик жумлалагъа айтыла?

425. Текстни охугъуз, огъар ат салыгъыз. Текстни тюбюнде берилген тапшурувланы этигиз.

Сержант ярыкъгъа етишгенде алаша уйню эшиклерин ачыкъ тапды. Уйню ичине ол бек тергевлю къарады: орталыкъда от ягъылгъан, алты немец къолларында автоматлар да булан исси отну къырыйында юхлап къалгъанлар.

Абдулла бюджуремеди. Ол экинчи эшикден биревюсю уйге къарады: дёрт немец юхлап табулду. Гъали нечик этмеге герек? Къоркъув деген зат эсге гелмей, амма пикру самолётдан да чалт ёрта. Абдулла, гъар уйге эки бомба ташлап, ярны тюбюндеги бузлу ташгъа багъып чапды. Ол тюбегин къошгъа багъып гёзлеп токътады. Бомбалар уллу аваз булан атылды: уйню къалкъысы хыйлы арекге ташланып гетди. Немецлени гючлю тавушлары эшитилди, амма къыргъа чыгъагъан бир адам да болмады.

(Р. Расулов.)

1. Шу сёзлеге маънадашлар языгъыз: *бюджуремеди, гъали, пикру, аваз, арек.*

2. Шу сёзлеге къаршыдашлар языгъыз: *исси, тергевлю, чалт, уллу.*

3. Бир тизилген къошма жумланы чечигиз.

4. Бир иерченли къошма жумланы толу чечивюн этигиз.

5. Текстде ёлугъагъан байлавучуз къошма жумлаланы гёрсетигиз, оланы бирисин чечигиз.

§ 59. Тувра ва къыя сёз

Бирев айтагъан зат алышдырылмай, бар кююнде айтылса, шо тувра сёз бола. Тувра сёз бир яда бир нече жумладан этилмеге бола. **Тувра сёз** булан бирче авторну сёзлери де къоллана. *Масала: "Тюшген, тюшген!" — деп къычырды Ибрагим.*

Тувра сёзю булангъы жумлаларда къолланагъан токътав белгилени шулай схемада гёрсетип бола. Схемада **Т,т** гъарплар тувра сёзню англата. **А, а** гъарплар буса, авторну сёзлерин гёрсете.

1. А: "Т". Адил Мурзаевич булай деп башлады: "Сен айтагъан атив гъакъыл, Мадина, тек сизин йимик осал колхозлар районда дагъы да бар" (*Ш. Альбериев*).
2. А: "Т!" Къырдан шулай аваз эшитилди: "Тез болугъуз! Машин гете тура!"
3. А: "Т?" Бир керен мен огъар сорадым: "Зайналабит, нече тил билесен?"
4. "Т", — а "Тюз айта", — деп, мен де къошдум (*М. Абуков*).
5. "Т!"-а. "Не атив йырай дагъы!" — деди кимесе бирев (*М. Абуков*).
6. "Т?" — а "Неге йылайсан, Назир агъай?" — деп тамаша болду Ислам (*З. Атаева*).
7. "Т, — а, — т". "Къайырмас, — дедим мен, — ювукъланы арасында не де болуп къала" (*М. Абуков*).
8. "Т, — а, — Т". "Къоркъма, ювугъум, къоркъма, — дедим мен. — Мен сени досунгман".
9. "Т!" — а. — Т". "Сен барып ойна! — деди яшгъа Назир. — Гёзюме бир зат гирди буса ярай" (*З. Атаева*).
10. "Т? — а. — Т?" "Неге чыкъгъансан? — деди ол. — Дарс болмажакъмы?"
11. А: "Т", — а. Ол: "Яхшы ёл, балам", — деди (*З. Атаева*).
12. А: "Т!" — а. Ол: "Сёйлеме къоймагъыз шону!" — деп къычыра (*Аткъай*).
13. А: "Т?" — а. Директор: "Сени фамилиянг нечикдир, яш?" — деп сорады Исламгъа (*З. Атаева*).

Бирев айтагъан зат алышдырылып, маънасы берилип къалса, шогъар *къыя сёз* деп айта. Тенгешдир: *Агъмат: "Биз тангала экскурсиягъа барабыз"*, — деди (тувра сёзю булангъы жумла). *Агъмат биз тангала экскурсиягъа барагъанны билдирди* (къыя сёзлю жумла).

Тувра сёзю булангъы жумланы чечивню гезиги

1. Тувра сёзю булангъы жумла экени гёрсетмек.
2. Тувра сёзю ва авторну сёзлерин гёрсетмек.
3. Оланы чечмек.
4. Токътав белгилени англатмакъ.

Уьлгю:

"Гъали сен оьзюнгню досларынг булан ёлугъажакъсан", — дедим мен (*М. Абуков*).

1. Бу тувра сёзю булангъы жумла.

2. Тувра сёзю: *Гъали сен объюнгнию досларынг булан ёлугъажакъсан.*

Авторну сёзлери: *дедим мен.*

3. Тувра сёзю: *Гъали сен объюнгнию досларынг булан ёлугъажакъсан, ондан сонг айырым ва тире салына.*

426. Охугъуз, интонациягъа тергев беригиз. Токътав белгилени англатыгъыз.

1. Анасы огъар: “Не узакъ къалдынг, балам, къайда юрюйсен?”—деп сорады (*А. Устарханов*). 2. О гиши: “А яш, шу заманда сыйырны къайда элтесен?”— деп сорады. “Гезивге элтемен”, — деди яш. “Гезивге?”— деп, къарт иржайды. 3. Ону гёрген Рашит: “Не этесен ону ачып? Мен къачман. Тек сиз эргишилер бусагъыз, беригиз бир хынжал!”— деп, тамгъа таянды (*М. Ягъияев*). 4. “Бу недир, атайым?”— деп, Мадинат тамаша болду (*И. Керимов*). 5. “Шу бой —гюйрюч агъач, —деди Абдулмуслим агъав. — Мюлкге, аслу гъалда бизин якъларда гюйрюч къоллана” (*К. Абуков*).

427. Тувра сёзю ва авторну сёзлерин гёрсетигиз. Гечюрюп языгъыз, тийишли токътав белгилени салыгъыз. Герекли ерлерде гиччи гъарпы орнуна уллу гъарп языгъыз.

1. Директор Хадижат Басировнагъа сиз барыгъыз мен муну булан айрыча сёйлеме сюемен деди (*К. Абуков*). 2. Уллубий сен отну ягъындан тайма деди Идрис (*М. Ягъияев*). 3. Биз бары да печлени онгармай туруп гетмежекбиз деди Анвар магъа сиз буса барыгъыз бар зат яхшы болажакъ (*З. Атаева*). 4. Директор бирден токътап ананг билеми деп сорады. Гъалиге айтмагъанман Магъаммат Расулович деди Агъмат (*И. Керимов*). 5. Нете деп ол ажайыплыкъ этди гюзде де ярамаймы гъав этмеге (*М. Абуков*). 6. Мен сизге яшлар деп башлады бир гюн Амир Гъажиевич тарих дарсны Волга озенде болгъан къатты ябушув гъакъда айтажакъман (*З. Атаева*).

428. Шу схемалагъа гёре жумлалар ойлашыгъыз. Жумлалар школа яшавундан болсун.

1. “Т!”—а. 2. “Т?”—а. 3. А:”Т?”—а. 4. А: “Т”, —а. 5. “Т, —а, —Т”.

429. Сиз адабият дарсларда гечген асарлардан шу схемалагъа къыйышагъан жумлалар языгъыз.

1. А: “Т”, —а. 2. “Т,—а, —Т”. 3 “Т?”, —а.

430. 8--9-нчу класланы “Къумукъ тил” китабында берилген “Тувра сёзю къыя сёзге, къыя сёзю тувра сёзге айландырыв” деген параграфны такрарлагъыз. Жумланы языгъыз, тувра сёзю булангъы жумланы къыя сёзю жумлалагъа айландырыгъыз.

1. “Бир жумадан сонг гетмеге герекбиз”, — деди Исраил (*Р. Расулов*). 2. “Ёлгъа къачан чыгъабыз?” — деп сорадым мен (*Р. Расулов*). 3. Ол сувукъ тавуш булан: “Сизге ким тарыкъ?” — деп сорады (*И. Керимов*). 4. “Гетип, башгъа, бармагъа ерим де ёкъ”, — деди Агъмат (*И. Керимов*). 5. “Телефонгъа неге тынгламайсан?” — деп сорады къыз тавуш (*И. Керимов*). 6. “Буссагъат къазан аш этермен”, — деп, анасы алгъасап айланды (*М. Ягъияев*). 7. Ойгъа батгъан Исламгъа Сергей Иванович: “Юртлунгну тапдынгмы?” — деп сорады (*З. Атасва*).

431. Къыя сёзлю жумлаланы тувра сёзю булангъы жумлалагъа айландырыгъыз.

1. Къолларыбыз алгъан сонг Ислам бизге олтурмакъны тиледи. 2. Учитель охувчугъа газетге макъала язмагъа герекни билдирди. 3. Учитель охувчугъа ону атын сорады. 4. Директор бизин танып этип, мени атым Агъмат экенни билдирди. 5. Газетлеге къарай турсакъ, Али озъюню гъакъында макъала болажакъны билдирди.

§ 60. Диалог

Экевню сёйлевюне диалог деп айтыла. Лакъырда ортакъчылыкъ этеген гъар сёйлевчюню сёзлери (реплика) айрыча кавычкалагъа алына ва бир-биринден тире булан айрыла, *масала*: “Иса, сен де ачсандыр, яшым”. — “Тюгюл мен, ашадым”. — “Не ашадынг?” — “Салат этип ашадым” (*М. Ягъияев*).

Печатдан чыкъгъан асарларда гъар реплика янгы сатырдан башлана. Шолай болгъанда гъар репликаны алдында тире салына ва кавычкалар къолланмай, *масала*:

— Председателни не этесен?

— Къуллугъум бар...

— Не къуллукъдур?

— Билме сюе бусанг, яшыртгъын зат тюгюл: мени мунда агроном этип йиберген, — деди Солтан.

(*Ш. Альбериев*).

432. Шу диалогну жаялар къоллап языгъыз.

— Не иш бар, мен гелгенни не билдинг?

— Сени юрюшюнг ерни тюбюндегилеге де эшитиле. Тезлик булан гийини, бир ерге барабыз.

— Къайда?

— Бир адам сени гёрме сюе.

— Танг намаздан мени гёрмеге сюеген кимдир?

— Баргъанда билерсен, юрю!

(*М. Ягъияев*.)

433. Диалогну тийишли токътав белгилер сала туруп языгъыз.

Я шо отну мен салмагъанман чы Сен салгъан дей чи дагъы Келемет Багъ къояманмы дагъы айтмагъа Уруп сойрал-тмайманмы еринде Вёре-вёре олай ачыкъдан къалмагъал этип йиберме Не этме тарыкъман дагъы Бугътаңчыны къоюп къояйыммы Неге къоясан ону тангала шагъаргъа етишмеге къойсанг не болагъанны билесен чи Къойман Буссагъат табарман мен ону.

(И. Керимов.)

§ 61. Цитаталар ва оланы ягъында токътав белгилер

Бирев айтгъан яда язгъан затны алышдырмай алынгъан гесегине **цитата** деп айтыла. Цитата тувра сёзю бир тюрлюсю гысаплана. Цитата гысапда текстни бир уллу гесеги яда айрыча жумлалар къолланып да бола.

1. Цитаталар жаялагъа алына.

2. Адатлы гьалда цитаталар авторну сёзлери булан бирче къоллана. Цитата авторну сёзлери булан къоллангъанда, токътав белгилер тувра сёзю булангъы жумлаларда йимик салыныр.

3. Эгер цитата толу кюйде алынмагъан буса, ону бёлюнген ерине кёп бюртюклер салына. Дагъыстанны белгили шаири Р. Гьамзатов булай яза: “Тав халкъны тарихи къалам булан язылмагъан, хынжаллар, оракълар..., сынташлар булан язылгъан”. Толу кюйде цитата булай: “Тав халкъланы тарихи къалам булан язылмагъан, хынжаллар, оракълар, атланы туякълары, сынташлар булан язылгъан”.

4. Шиърудан алынгъан цитаталар жаялагъа алынмай, *масала*: И. Къазакъны гъакъында Гь. Анвар бек арив айтгъан:

Къазакъ десе, таллыкъда тав гёремен,
Къарагъайлы тюзге чыкыгъан салкыны,
Къумукъну мен осуз тилкъав гёремен,
Тили де о, юреги де халкымыны.

5. Эпиграф (Бир асарны алдында къоллангъан биревню сёзлери) жаялагъа алынмай, тек шо сёзлер кимни сёзлери экени сонггъу сатырда белгилене. *Масала*, Ж. Керимова “Йырларым” деген шиърусуна шулай эпиграф салгъан:

*Авлетимсиз, девлетимсиз,
йырларым!*

(М. Атабасв.)

433. Шу цитаталагъа авторну сёзлерин къошуп языгъыз. Авторну сёзлери къошулагъан ерлер//белги булан гёрсетилген.

1. “Халкъ авуз яратывчулугъун билмей туруп, халкъны тарихин билмеге де бажарылмай”// (М. Горький). 2. “Аз

санавлу халкъланы тиллеринде яралгъан гъар йырны//кёп зарлы ва къоччакъ яшаву бар” (*Р. Гьамзатов*). 3. //”Мени учун чинг де къыйын зат — сёзню уьстюнде ишлемек”// (*К. Федин*). 4. “Айтывлар магъа кёп затны уйретди”// (*М. Горький*).

434 “Мени юртум”. “Мени къурдашым”, “Яшавну мен не саялы сюемен”, “Сююгюз ананы, сююгюз” деген темалагъа эпиграфлар онгарыгъыз.

§ 62. Текст

Байлавлу сёйлев яда языв уьч тюрлю бола: 1) суратлав, 2) хабарлав, 3) ойлашыв.

Суратлавда предметлер, оланы белгилери, гъаракатлар бир вакътини ичинде болагъаны гёрсетиле. Байлавлу сёйлевде кёбюсю гьалда табиятны суратлав, адамны келпетин суратлав кёп ёдугъа.

Хабарлавда бир гъаракат (иш) башгъа гъаракат (иш) булан, о да озгеси булан алышынагъаны гёрсетиле.

Ойлавда предметлер, оланы белгилери, гъаракатлар тюрлю-тюрлю аралыкъларда бола: себеп, ёрав, мурад ва озг.

Байлавлу текст (повесть, хабар, качъыз, макъала, параграф ва озг.) къызыл сатырлагъа (абзацлагъа) бёлуне. Къызыл сатыр битген бир пикруну гёрсете. Абзацгъа гиреген жумлалар маъна якъдан тыгъыс байлавлу.

435. Охугъуз. Шу текст ойлав текст экенни токъташдырыгъыз. Къошма жумлаланы гёрсетигиз, оланы жураларын айтыгъыз.

Эгер миллетни бары да членлерине ортакъ болгъан тюз сёйлев къайда токъташдырылмаса, театрны, радиону, школаны ва башгъа шологъа ошагъан ожакъланы иши бек четимлешер эди. Шо ожакъларда ишлейгенлени гъариси озью къайсы диалектни вакили буса, шо диалектде сёйлеп турса, оланы иши халкъгъа яхшы англашылмас эди, тилни чеберлиги кемир эди.

Белгили болгъаны йимик, адабият тил ва шону булан бирче тюз сёйлевню къайдалары да аз заманны ичинде яралып къалмай. Къумукъ адабият тил хасавюрт ва буйнакк диалектлеге кюрчюленгенге гёре къумукъ адабият тилни яралывунда шо эки де диалектни бир-бир къалип-лерини арасында эришивлюк юрюле.

(*Ю. Д. Жанмавовгъа гёре.*)

436. Текст къайсы стилде язылгъанны токъташдырыгъыз. Неге онда эки абзац бар?

Къазакъны озюнден чыгъарып йыр айтмагъа оьтесиз пагъмусу барлыгъы кёп яшлайын билинген. Бара-бара ону шо пагъмусу савлай юртгъа, сонг буса айлана якъдагъы

юртланы халкъларына да малим бола. Халкъ Къзакъны атына “Йырчы” деген сёзю де къошуп, ол къумукъланы яшавунда ва адабиятны тарихинде Йырчы Къзакъ деген ат булан къала.

Йырчы Къзакъ яшавдагъы къыйын гьалланы, тюзсюзлюклени суратлап, бай-бийлеге тийдирип кёп йырлар чыгъаргъан. Пача къурумну гьакимлери шавхалны айтгъанын этип шаирни тута ва Сибирге йибере. Сибирден къайтгъан сонг да ону гьызарлайлар ва кимбилди этип оьлтюрелер.

(“Дослукъ” альманахдан.)

437. Шу текстлерде къайсында хабарлав, къайсында ойлашыв, токъташдырыгъыз.

1. Иш шулай болду. Сагъат алтыларда дупманны самолёту-разведчиги уьстюбюзден эки-уьч керен айланып гетди. Бар ерибизни билдирмес учун, атышмагъа къоймадым. Тек о бизин нечик де гёрмеге герек, неге тюгюл гетгендокъ, айланабызда топ гюллелер ярылма башлады, бириси чи лап ювугъубузгъа тюшдю, штаб булангъы байлавубуз да бузулду. Гёрюп тураман чы, энниги гюллелер топланы дарбадагъын этип, гьар санын бир янгъа чачып йиберме ярай.

(И. Керимов.)

2. Рашит де, Разият да бир партада олтура. Оланы йыллары тенг йимик, къаркъара гелишлери де къыйыша. Рашит тюз санлы, къош къашлы, къара гёзлери ва къара къашлары булангъы яш, Разият сют акъ бетли, къызыл энгли, гёк-ала гёзлери, йыртыллавуку къонгур чачы булангъы къыз... Къаркъара гелишлери ошайгъан йимик, оланы къылыкълары да ошай: экиси де уялчан, эдепли, къувнакъ, тергевлю ва охума гьасирет яшлар.

(М. Хангишиев.)

3. Авуз яратывчулукъ, язывсуз яралгъан поэзия, араб хат булан ажам булан, латин хат булан яралгъан поэзия ва бугюнго поэзия — буланы гьарисини идея, тема якъдан башгъылыкълары бар, неге тюгюл де поэзия заманны, девюрню талапларын кюте гелген, сонг да гьар девюрде бизин поэзиягъа тюрю-тюрю адабият мердешлер таъсир этген. Тек булар батгъычны канзилери, бизин халкъны оьрге оьрлендиреген канзилер. Маъна ва чеберлик якъдан бек бай халкъ йырлары кёп тюрю къайдаларда яратылгъан: игитлик эпос, тарихи йырлар, яшлар учунгъу йырлар ва шолай кёп оьзгелери асрулар боюнда халкъгъа къуллукъ эте, табула гелген.

(К. Абуков.)

КИТАПДА БАР

Фонетика. Графика. Орфоэпия. Орфография. Тил культурасы . . .	3
Созукъ авазлар ва гьарплар	4
Созукъ авазланы кьолланышы	7
Тутукъ авазлар ва гьарплар	9
Тутукъ авазланы кьолланышы	13
Авазларда болагъан алышынывлар	16
Гелишив	18
Эки къабат тутукълар	20
Сезлердеги авазланы алышыныву ва оланы тюз язы- лышы	21
Фонетика чечив	28
Сёз байлыкъ	29
Бир ва кёп маъналы сёзлер	32
Омонимлер	34
Маънадашлар	36
Къаршыдашлар	39
Гъар заман кьолланагъан ва заман-заман кьолланагъан сёзлер	42
Эсгиленген ва тарихи сёзлер	43
Касбулукъ сёзлер	45
Диалект сёзлер	46
Гиччи яшланы сёзлери	48
Бирикген сёз тагъымлар	49
Башгъа тиллерден гелген сёзлер	54
Морфология	57
Атлыкъ	64
Маъна якъдан атлыкъланы белюклери	65
Санав категория	66
Мюлк категория	68
Гелиш категория	70
Атлыкъны хабарлыкъ категориясы	73
Сыпатлыкъ	76
Сыпатлыкъны гъакъында аслу маълуматлар	76
Сыпатлыкъланы тюз язылышы	79
Санавлукъ	
Санавлукъну гъакъында аслу маълуматлар	80
Санавлукъланы тюз язылышы	82
Орунча	
Орунчаны гъакъында аслу маълуматлар	83
Ишлик	
Ишликни гъакъында аслу маълуматлар	88
Ишликлени тюз язылышы	100
Сыпатишлик	
Сыпатишликни гъакъында аслу маълуматлар	102
Гъалишлик	
Гъалишлик гъакъында аслу маълуматлар	105
Кёмекчи ишликлер	107

Кёмекчи ишликлени тюз язылышы	109
Къошма ишликлер	110
Гьаллыкъ	
Гьаллыкъны гьакъында аслу маълуматлар	111
Гьаллыкъланы тюз язылышы	115
Кёмекчи тил гесимлер	
Модал сёзлер	117
Тиркевючлер	117
Байлавучлар	119
Гесекчелер	122
Гесекчелени тюз язылышы	122
Синтаксис	
Сёз тагъымлар	124
Жумла. Тил культурасы	128
Жумланы экинчи даражалы уьюрлери	133
Жумланы бир жыгъслы уьюрлери	139
Къошма жумла	142
Къошма жумланы тюрлюлери	142
Байлавучлары яда башгъа байлавучлары булангъы къошма жумлалар	143
Тизилген къошма жумлалар	143
Иерченли къошма жумлалар	146
Иерченли къошма жумланы арасында токътав белгилер	149
Бир нече иерчен гесеги булангъы къошма жумланы чечив.	150
Иертеген ва тизеген байлавучлары булангъы къошма жумлалар	153
Байлавучсуз къошма жумлалар	154
Тюрлю-тюрлю байлавучлары булангъы ва байлавучсуз къошма жумлалар	157
Тувра ва къыя сёз	159
Диалог	162
Цитаталар	163

Учебник кумыкского языка
для 10-11 классов